Est. 1998 Vsanat Shikshan Prasarak Mandal's College Code.150

LATE BHIMRAO CHAVHAN ART'S & SCIENCE COLLEGE CHAVHANVADI

Chavhanvadi (Barhali) Tq. Mukhed Dist. Nanded-431715.

Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

Er. Shri Sheshrao Bhimrao Chavan President Mobile – 9158225599

website-www.kbccollege.com Email – bcchavanwadi@gmail.com

Dr.Shivaji Lachiram Rathod **I/C Principal** Mobile - 8408836294

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

3.3 RESEARCH PUBLICATION AND AWARDS

3.3.1 NUMBER OF RESEARCH PAPER'S PUBLISHED PEER TEACHER IN THE JOURNALS NOTIFIED ON UGC CARE LIST DURING THE LAST FIVE YEARS

2023-24	2022-23	2021-22	2020-21	2019-20
13	7	2	5	5

3.3 RESEARCH PUBLICATION AND AWARDS

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object Identifier (doi) number	Link to article / paper / abstract of the article	Is it listed in UGC Care list
Bhartachy audhygik vikasatil alikadil kal: ek abhyas	Dr. A.G. Hawa, Dr. A.R. Kvthale	Economics	Interlink research analysis	July to Dec 2019	ISSN-0976-0377 impact Factor 6.20			No
Navin Krushi Kayda 2020: ek sankshipt abhyas	Dr. A.G. Hawa	Economics	Vidhyawarta PEER REVIWED INTERNATION JOURNAL	Jan To Mar 2021	ISSN-2319-9318			No

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali) Tq Mukhed Dist.Nandeo (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali) Tq Mukhed Dist.Nandeo (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

Mahatma Gandhijinche Dharmik Vichar: ek abhyas	**Dr. A.G. Hawa**	Economics	Udaygari Bhaubhashik Ithas Sanshodhan Patrika A BIMONTHLY REFERED & PEER REVIEWED JOURNAL OF HISTORY SEPT-OCT 2023	01-Oct-23	ISSN-2583-181X			No
Swatantretor audhygik sthitantare: ek abhyas	**Dr. A.G. Hawa**	Economics	Vidhyawarta PEER REVIWED INTERNATION JOURNAL	Jan To Mar2024	ISSN-2319-9318			No
Dielectric Relaxation Studies of Cellulose-Water Mixtures Using Time and Frequency Domain Technique	**S. H. Saknure, N P Garad, A G Gubre, Y S Joshi & A C Kumbharkhane**	Physics	Indian Journal of Pure and Applied Physics (IJPAP)	01-Aug-23				No
अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील आंबेडकरवादी जाणिवा	**डॉ. व्ही.सी. बेटकर**	मराठी	Excel's International jounral in social science & Humanities and international peer Reviewed journal	jan-2020 vol I no-13	ISSN 2277-7539 impact factor 5.63 (SJIF)			No
महात्मा फुले: स्त्रियांचे आद्य उद्धारक	**डॉ. व्ही.सी. बेटकर**	मराठी	राजर्षी शाहू , महात्मा फुले , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान	feb-2020 Special issue 03	ISSN 2319-9318 impact factor 7.041 (IIJIF)			

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Est. 1998 Vsanat Shikshan Prasarak Mandal's College Code.150

LATE BHIMRAO CHAVHAN ART'S & SCIENCE COLLEGE CHAVHANVADI

Chavhanvadi (Barhali) Tq. Mukhed Dist. Nanded-431715.

Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

Er. Shri Sheshrao Bhimrao Chavan
President
Mobile – 9158225599

website-www.kbccollege.com
Email – bcchavanwadi@gmail.com

Dr.Shivaji Lachiram Rathod
I/C Principal
Mobile - 8408836294

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

मरकरी जेव्हा मातीला येतात' या कविता संग्रहातील आंबेडकरवादी विचार	**डॉ. व्ही.सी. बेटकर**	मराठी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि एकविसावे शतक	25-May-20	ISSN 2349-638X Impact Factor 6.293 Special Issue No.75			No
human rights health &poverty	**Prof.Sonkamble.B.G.**	Sociology		18-19 March 2012	ISSN Code-2231-0789			No
Rainfall vairability in akola Distic a geographycal study	**Dr. Rapanwad S.R/ Mahananda Linguram Dinde**	Geography	journal of Research and devlopment ' a multidisciplinary international level refered and peer review journal	01-Jun-21	ISSN-2230-9578 Impact factor 7.265			No
मराठवाड्यातील शेतकऱ्याची आवस्था : एक अवलोकन	**डॉ. चव्हाण डी. जी.**	History	Current Global reviewer peer multidisciplinary international level refered and peer review journal	01-Feb-21	ISSN-2319-8648 Impact factor 7.139			No
मारठवड्यातील शेतकऱ्याना वीज पुरवठ्याचा आभाव ' एक गंभीर समस्या'	**डॉ. चव्हाण डी. जी.**	History	AKHIL MAHARASHTRA ITIHYAS PARISHAD MULTI DISCIPILANRY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL PEER REVIEWED	01-Jan-24	ISSN-2231-4322			No
मारठवड्यातील मध्ययुगीन शेती व्यवस्था : एक आढावा	**डॉ. चव्हाण डी. जी.**	History	CHRONICAL OF HUMINITIES AND CULTURAL STUDIES A BIMONTHLY PEER REVIEW INTERNATIOL JOURNAL	01-Feb-24	ISSN-2454-5503			No

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq Mukhed Dist.Nanded (M.S)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq Mukhed Dist.Nanded

समाजसुधारनेत मानवी मूल्याची जोपासणा करणारे व्यक्तिमत्व महात्मा बसवेश्वर	**डॉ. चव्हाण डी. जी.**	History	मराठी साहित्य व मानवी मूल्य Internatioanal Conferene	14-Jul-22	ISBN:978-93-95104-09-8			
महात्मा गांधीजी आणि राष्ट्रवाद	**डॉ. चव्हाण डी. जी.**	History	one day interdisciplinary national conferene on contemporancity of gandhiyan thoughts: reality and distortion	01-Oct-19	ISBN:978-81-922248-8-6			No
मारठवड्यातील शेतकऱ्याची कर्जबाजारीपणाची लक्षणे: एक चिकित्सक अभ्यास	**डॉ. चव्हाण डी. जी.**	History	अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद Multi disciplinanary International reseurch Journal Peer Reviewed December 2022 Speicial Issue	01-Dec-22	SSSN NO. 2231-4342			No
Fluctuations in center state relations in india: a historical and comparative analyasis	**Asst. Prof . Patil S.S**	Plolitical Scienece	Printing Area (Vidhya vartha)	01-Jan-23	ISSN 2394-5303 Imapct Factor 9.001			No
Subaltern Consciousnuss in select novels of Amitav Ghosh: At Glance	**Dr. Graudkar S.V.**	English	Au-Fait journal	01-May-20	ISSN 2395-5066			No

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist. Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist. Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

Historical traits In Amitav Ghosh's the shadow lines : A Realist narrtion	**Dr. Graudkar S.V.**	English	Au-Fait journal	01-Mar-22	ISSN 2395-5066			
सामाजिक संशोधनाच्या पायऱ्या	**डॉ. राठोड एस. एल**	लोक-प्रशासन	INTERNATION RESEARCH FELLOW ASSOCIATIONS RESEARCH JOURNEY	01-Jun-19	ISSN-2348-7143			No
छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या काळातील महसूल प्रशासन	**डॉ. राठोड एस. एल**	लोक-प्रशासन	A PEER REVIEWED BIMONTHLY INTERNATIONAL JOURNAL	01-Feb-24	ISSN 2454-5503			No
माहिती तंत्रज्ञानाचा लोक-प्रशासनावर प्रभाव	डॉ. राठोड एस. एल	लोक-प्रशासन		01-Jan-24				
छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार	प्रा. सोनकांबळे बी. जी.	समाजशास्त्र	RANKRANTI MULTIDECEPLANRY RESURCH GARNAL RNI MAHMAR 43768/18/12/2013	Dec-21	ISSN-2454-8731			NO
ताराबई शिंदे यांचे सामाजिक कार्य : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. सोनकांबळे बी. जी. व प्रा. वाघमारे आर. एम.	समाजशास्त्र	B. AADHAR PEER REVIVED A REFERED INTER MULTI DECIPLENARY INTERNATIONAL RESURCH GARNAL	Oct-23	ISSN-2278-9308			NO

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist. Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavnanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Molecular interaction studies of methyl cellulose-water solutions using dielectric spectroscopy.	Shankar H. Saknure, Nitin P. Garad, Ashwini G. Gubre, Yogesh S. Joshi & Ashok C.	PHYSICS	Physics and Chemistry of Liquids	2023	0031-9104	https://doi.org/10.1080/00319104.2023.2188212		YES
Dielectric and Hydration Study of Aqueous Cellulose Derivative Solutions	Shankar H. Saknure & Ashok C Kumbharkhane.	PHYSICS	Journal of Macromolecular Science, Part B	2024	0022-2348	https://doi.org/10.1080/00222348.2024.2304992		YES
Study of Dielectric Relaxation and Hydrogen Bonding Interaction of 1, 4- Butanediol-1, 4-Dioxane Mixture using TDR Technique	Nitin P Garad, Shankar H Saknure, Ashwini G Gubre & Ashok C Kumbharkhane	PHYSICS	Indian Journal of Pure & Applied Physics (IJPAP)	2023	0975-0959	https://doi.org/10.56042/ijpap.v61i3.70017		YES
Dielectric relaxation study of aqueous cellulose using dielectric spectroscopy	Shankar H. Saknure, Ashok C. Kumbharkhane	PHYSICS	World Journal of Pharmaceutical Research (WJPR)	2023	2277-7105	https://10.20959/wjpr20238-28146		NO
. Dielectric behavior of 1, 3-butanediol - 1, 4-dioxane mixtures. Applied .	Nitin P. Garad, Shankar H. Saknure, Daiwashala G. Dongre, Ashok C. Kumbharkhane	PHYSICS	Innovative Research (AIR)	2024	2349-6002			YES

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Dielectric and hydrogen bonding studies of butyronitrile with 1,4-dioxane using a time-domain reflectometry.	D.G. Dongre, A.R. Deshmukh, N.P. Garad, A.G. Gubre, S.H. Saknure, and A.C. Kumbharkhane.	PHYSICS	Canadian Journal of Physics	2024	1208-6045	https://doi.org/10.1139/cjp-2023-0301		YES
High-frequency dielectric study on the hydrogen bonding interaction on 1,5-pentanediol + 1,4-dioxane binary mixtures.	Nitin P. Garad, Shankar H. Saknure, Daiwashala G. Dongre, and Ashok C. Kumbharkhane.	PHYSICS	Canadian Journal of Chemistry	2024	2090-9071	https://doi.org/10.1139/cjc-2023-0190		YES
Dielectric study of acrylonitrile-1,4-dioxane mixtures using a Time Domain Reflectometry.	D.G. Dongre, A.G. Gubre, N.P. Garad, S.H. Saknure and A.C. Kumbharkhane	PHYSICS	Physics and chemistry of liquids	2024	0031-9104			YES
Study of Dielectric Relaxation in Polyethylene Glycol 4000 + water Mixtures using TDR.	P. R. Konmare, S. H. Saknure, A.C. Kumbharkhane	PHYSICS	International Journal of Scientific Research in Science and Technology.	2024	2395-602X	https://doi.org/10.1080/00319104.2024.2349029		NO

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XX, Vol. II
Year - 10 (Half Yearly)
(July 2019 To Dec. 2019)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Avinash V. Pawar
Head, Dept. of Economics, Jaikranti Arts and Commerce Senior College, Latur, Dist. Latur (M.S.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics, University of Alberta, Edmonton, (CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History, Lokhevan University, Loheavan, PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural International Relation Central South University, Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept., Deccan Archaeological and Cultural Research Insititute, Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History, Shivjagruti College, Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal, Ujwal Gramin Mahavidyalaya, Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science, Mahatma Basweshwar College, Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi, Shivjagruti College, Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal PSGVP's Mandals College, Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science, S.K. University, Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics Maharashtra Mahavidhyalaya, Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi, S.P. Patel College, Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology, Vasant College, Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi, B. Raghunath College, Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi Gulbarga, Dist. Gulbarga, (Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi, B.K. Deshmukh College, Chakur Dist. Latur.(M.S.)

Head Department of Economics Shri Ha... College, Udgir ... (M.S.)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

RNI MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XX, Vol. II, July 2019 To Dec. 2019

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq. Mukhed Dist. Nanded

भारताच्या औद्योगिक विकासातील अलीकडील कल : एक अभ्यास

डॉ. अमित रामलिंग कवठाळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय,
उदगीर, जि. लातूर

डॉ. आश्विन गुरुनाथ हावा
अर्थशास्त्र विभाग,
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय,
उदगीर, जि. लातूर

26 **Research Paper - Economics**

भारतामध्ये औद्योगिकीकरणाला जशी सुरुवात झाली तशी भारताच्या आर्थिक वृद्धीमध्ये वाढ होत असल्याचे दिसून येते. १९१८ साली सर्वप्रथम जगामध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. उत्पादनामध्ये होणारी प्रचंड वाढ, ग्राहकांच्या राहणीमानाचा वाढलेला दर्जा व अर्थव्यवस्थेमध्ये चालणारी गळेकापू स्पर्धा अशा विविध विवंचनेमुळे बऱ्याच आर्थिक विचारवंतांनाही अर्थव्यवस्थेचे निकष मांडणे संशयास्पद वाटू लागले. १९ व्या शतकाच्या मध्यावधी नंतर भारतात हळूहळू उद्योगधंदे उभारणीस सुरू होऊ लागले.तेव्हा देशात ब्रिटिशांचे राज्य होते. दुसऱ्या महायुद्धामध्येच साम्राज्यवादाचा अंत लपलेला होता. जागतिक पातळीवर दुसऱ्या महायुद्धानंतर ज्या विविध राष्ट्रांना स्वातंत्र्य मिळाले त्यापैकी एक भारत. मात्र भारताला प्रचंड संघर्षातूनच स्वातंत्र्याची फळे उपभोगता आली. सर्वच राष्ट्रातील उद्योगाचा पाया हा कृषि होय. मात्र सर्वच पश्चात व विकसित राष्ट्रामध्ये कृषिचे प्रमाण हे नगण्य दिसून येते. अमेरिका या राष्ट्रामध्ये केवळ २.५ टक्के लोकांच्या उपजीविकेचे सधन हे कृषीवर आधारलेले दिसून येते. जर्मनी, इंग्लंड, फ्रान्स या विविध राज्यांमध्ये कृषीवर आधारलेले लोकांचे प्रमाण ५ टक्के पेक्षा अधिक दिसून येत नाही. मात्र भारतामध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या पहिल्या पाच वर्षात ७१ टक्के लोकांचे उपजीविकेचे साधन हे कृषि होते. सगळ्या उद्योगांचा पाया हे कृषि असताना देखील भारताच्या वाट्याला आलेल्या दारिद्र्यामुळे भारतीय आर्थिक विचारवंतांसमोर कृषि अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य द्यावे की, औद्योगिक अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य द्यावे हा प्रश्न निर्माण झाला होता. १९५० साली भारतामध्ये नियोजन मंडळाची स्थापना झाली. राष्ट्रीय स्तरावर अर्थव्यवस्थेच्या बृहतलक्षी लक्षणे प्राप्त करण्यासाठी राबविण्यात येणारे नियोजन म्हणजे राष्ट्रीय नियोजन होय. या प्रत्येक नियोजनाचा कालावधी पाच वर्षे निश्चित करण्यात आला होता. १९५१ ते १९५६ या कालावधीसाठी जी पहिली पंचवार्षिक योजना गठित करण्यात आली होती त्यामध्ये अपेक्षेप्रमाणे कृषि क्षेत्रालाच प्राधान्य देण्यात आले होते. पण वाढणारी लोकसंख्या पाश्चात्त्य राष्ट्राची अनुभूती यामुळे सुदऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून तीव्र औद्योगिक धोरणावर भर देऊन दुसरी पंचवार्षिक

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

०७ व २००७-०८ मध्ये जीडीपी वृध्दीदर जास्त होताच त्यात IIP वृध्दीदर हा सर्वाधिक म्हणजेच १२.९ व १५.५ इतका दिसून आला. यावरुन जीडीपी वृध्दीदरामध्ये औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाचा दर हा अधिक प्रभावी असल्याचा दिसून येतो.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील इंग्रजांनी स्वीकारलेले निर्हतक्षेपाचे धोरण अर्थातच १९१६ मध्ये स्थापन झालेला औद्योगिक आयोग १९२२ मध्ये स्थापन झालेली वित्तीय आयोगाची स्थापना हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील उद्योगाचे स्थान दर्शविते. स्वातंत्र्यानंतर १९४८ चे औद्योगिक धोरण त्यामध्ये स्वीकारलेली मिश्र अर्थव्यवस्था १९५६ च्या औद्योगिक धोरणाने देशाला दिलेले अनुसूची अ, अनुसूची ब आणि अनुसूची क असे उद्योगाच्या भांडवलानुसार त्यांच्या प्रकारानुसार व त्यांच्या सामरथ्येनुसार करण्यात आलेली वर्गवारी १९७३ च्या औद्योगिक धोरणातील फेरा कायदा १९७७ च्या औद्योगिक धोरणानुसार DIC (District Industrial Centers) ची स्थापना त्यानंतर १९८०, १९८५, १९८६ या औद्योगिक धोरणात झालेले नामगात्र बदल १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणानुसार देशाने स्वीकारलेले उदारीकरण व संमत झालेला FEMA (Foreign Exchange Management Act २००३)चे राष्ट्रीय उत्पादन धोरण यामध्ये NIMZ (National Investment and Manufacutring Zone) या तरतुदीच्या साहाय्याने केवळ औद्योगिक उत्पन्न महत्त्वाचे नाही तर निर्यातही तितकीच महत्त्वाची आहे. जागतिकीकरणानंतर तर निर्यातही तितकीच महत्त्वाचे आहे.

२०१४ नंतरच्या कालखंडात आर्थिक विकासाचा दर मंदावत असलेला दिसून आला तसे २००६ नंतर वैश्वीक मंदीची झळ जगातील प्रत्येक राष्ट्राला सोसावी लागत होती. पण तत्कालीन पंतप्रधानाच्या कल्पकतेमुळे मंदीची झळा म्हणाव्या त्याप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेपर्यंत पाहचले नाहीत. २०१४ नंतर ७.३ पासून घसरत जाणारा वृध्दीचा दर २०१९ पर्यंत ५ टक्के पर्यंत येऊन थांबला. मंदीचा फटका वाहन उद्योगापासून ते साखर उद्योगापर्यंत पोहोचलेले दिसून येते मागच्या २० वर्षातील कठीण कालावधीतून भारतीय अर्थव्यवस्था प्रवाहित होत असल्याचे दिसून येते. केवळ वाहन उद्योगाचे पाहिल्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे कोट्यावधी लोकांना रोजगार प्राप्त होत असतो. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे उत्पादनाच्या वृध्दीचा विचार करत असताना ग्राहकांच्या क्रयशक्तीचा विचार होताना दिसत नाही. एक उद्योजक उद्योगक्षेत्रातील मंदीबाबत बोलताना म्हणतात की ग्राहक छोट्याशा वस्तूची खरेदी करताना विचार करत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप हे जागतिकीकरणानंतर पिरॅमिड सारखे बनलेले दिसून येते. उत्पन्नाच्या उतरंडीचे वरचे टोक हे मोठया उद्योजकांनी पण अत्यंत निमूळते बनलेले आहे तर पिरॅमिडचा मध्यभाग चांगलाच रुंद आहे. यामध्ये मध्यम उद्योग, लघुउद्योग व कुटीरोद्योग, असंघटित उद्योग व सुक्ष्म उद्योग यांचा समावेश होतो.

वास्तविकतः अर्थव्यवस्थेतील २०१८ नंतर होणारी घट दोन घटकांमुळे झालेली दिसून येते.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C. Coordinator
Late Shimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts Science College Chavanwadi(Bara Tq.Mukhed Dist.Nanded

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ™

Jan. To March 2021
Special Issue-02

One Day Interdisciplinary National Conference on

New Agriculture Acts 2020 : Problems and Prospects

Chief Editor
Dr.Bapug Gholap

Editor
Dr. Omprakash Kshirsagar

Co-Editor
Dr. Madan Shelke

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's Science College Chavanwadi(Ba.
Tq.Mukhed Dist.Nanded

27] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे व तोटे
प्रा. तळणीकर एस.जी.,सेनगांव ||103

28] नवीन शेतकरी कायदे आणि शेतकरी आंदोलन
प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड ||106

29] नवीन कृषी कायदे आणि विरोध : एक अभ्यास
डॉ.अमित रामलिंग कवठाळे उदगीर जि.लातूर ||108

30] नवीन कृषी कायदे आणि किमान आधारभूत किंमती (MSP) एक दृष्टिक्षेप
डॉ.कमलापूरे लता मल्लिकार्जुन उदगीर जि.लातूर ||110

31] नवीन कृषी कायदे - 2020 - फायदे - तोटे
प्रा.प्रमोद केशवराव मुळे, तुळजापूर जि.उस्मानाबाद ||113

32] नवीन कृषी कायदे आणि करार शेती
प्रा.हेमराज चौधरी, आर्वी, जि. वर्धा. ||115

33] नवीन कृषी कायदे आणि शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण
प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे ||118

34] नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
काकासाहेब लक्ष्मण गरुड, औरंगाबाद ||123

35] कृषी सुधारणा विधेयकं : फायदे आणि तोटे
प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर, जळकोट ||125

36] नवीन कृषी कायदे 2020 : मूल्यमापन
प्रा. डॉ. अविनाश रामलाल निकम, शहादा, जिल्हा नंदुरबार ||128

37] महात्मा जोतीराव फुले : कृषी क्षेत्रातील एक अभ्यास
डॉ पिपळपल्ले आर. आर., शातलवार रमाकांत शिवाजीराव ||133

38] नवीन कृषि कायदा २०२० : एक संक्षिप्त अभ्यास
प्रा.डॉ.आश्विन गुरुनाथ हावा, उदगीर ||136

39] नविन कृषी कायदे एक दृष्टीक्षेप
प्रा.भांगे संगमेश्वर ज्ञानोबा ||138

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi (Baranali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan To March 2021
Special Issue-02

0136

38

नवीन कृषि कायदा २०२० : एक संक्षिप्त अभ्यास

प्रा.डॉ.आश्विन गुरुनाथ हावा
अर्थशास्त्र विभाग,
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर

****

केंद्र सरकारने २० सप्टेंबर २०२० रोजी कृषि क्षेत्राशी संबंधित तीन कायदे मंजूर केले. भारत हा कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेचा देश असून बहुसंख्य लोकांचे उपजीविकेचे साधन हे कृषि आहे. लघू व कुटीरोद्योगांमध्येही कृषिपूरक आणि कृषि आधारित उद्योगांचे प्रमाण अधिक दिसून येते. पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजनेमध्ये तर केवळ कृषि क्षेत्राला प्राधान्य दिलेले दिसून आले. १९९१ च्या जागतिकीकरणानंतर कृषि क्षेत्राकडे व्यावसायिक दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ लागले. तरीपण भारतीय राजकारणाचा बिंदू हा शेतक-यांवर आधारलेला शेतकरी वर्ग दिसून येतो. बऱ्याच समित्या गठीत करूनही कृषि क्षेत्राच्या उत्पादनाच्या मात्रा वाढू शकल्या नाहीत. सतत वाढणा-या लोकसंख्येला हरित क्रांतीची संजीवनी ही कृषि क्षेत्राचे उत्पादन वाढविण्यात यशस्वी झाली तरी कृषि क्षेत्राची उत्पादकता मात्र वाढवू शकली नाही.

संघीय लोकशाही विभिन्न विचारांवर आधारलेले विविध घटक पक्ष, प्रादेशिक पक्षाची वाढती संख्या व त्यांचा वाढता प्रभाव यामुळे कठोर कायदे करण्याचा मानस असूनही लोकशाहीच्या चौकटीत बहुमताच्या अभावी कोणतेही बदल करण्याचे धाडस होऊ शकले नाही. २०१९ साली विशिष्ट पक्षाला मिळालेल्या प्रचंड बहुमताने आपल्या देशातील विविध क्षेत्राशी निगडित कठोर कायद्याची अंमलबजावणी केली जाऊ लागली याचा एक भाग म्हणजे कृषि क्षेत्राशी निगडित तीन कायदे होय.

१) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन सुविधा) कायदा २०२०

२) शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषि सेवा करार कायदा २०२०

३) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा २०२०

वास्तविकता हे कायदे कोणत्या निकषावर आधारलेले आहेत. अर्थात ठराविक क्षेत्रफळामध्ये प्रचंड वाढणाऱ्या लोकसंख्येच्या देशात या कायद्यांची फलप्राप्ती कशी होईल, केवळ कृषिक्षेत्रावर आधारलेल्या शेतकऱ्यांना विकासाचा कोणताही मार्ग न सापडलेल्या शेतक-यांच्या उत्पादनात भर पडेल काय? या प्रश्नाचे उत्तर न उलगडणारे आहे. कृषि क्षेत्राला सोडून इतर कोणत्याही वस्तू कोणत्याही बाजारपेठेमध्ये विकण्याचे स्वातंत्र्य असलेल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषिमाल हा केवळ बाजार समित्यांचे नियंत्रण असलेल्या खरेदीदाराच्या अनिष्ट व शेतकऱ्यांच्या पिळवणूकीस कारणीभूत असलेल्या विविध कुप्रथांमध्ये अडकलेल्या अर्थात विविध मध्यस्थांच्या शोषणाखाली चालणा-या बाजारपेठांमध्येच शेतक-यांनी माल विकला पाहिजे, अशा कठोर कायद्याच्या आडकाठीमध्ये अडकलेल्या शेतक-यांच्या विकासाच्या आशेचा किरण उगवेल काय? हेही अभ्यासणे आवश्यक आहे. सर्वच राष्ट्र आणि सर्वच प्रकारचे उद्योग व्यवसाय हे कृषि क्षेत्रावर आधारलेले असतानाही सर्वच विकसित राष्ट्रातील कृषि प्रमाण हे ३% पेक्षा अधिक नाही.

इतर सर्व उद्योगाचा पाया कृषि असतानाही भारतात ६९% लोकसंख्येच्या शेती क्षेत्रावर आधारलेला असतानाही आजही आपला देश विकासासाठी धडपडताना दिसून येतो. इस्त्राईलसारखे राष्ट्र कृषि क्षेत्रामध्ये प्रचंड विकास केल्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे कृषि क्षेत्राचे भांडवलीकरण होय. या राष्ट्राने कृषि क्षेत्राची उत्पादकता वाढविण्यासाठी खाजगी उद्योजकांना कृषि क्षेत्रात गुंतवणूकीसाठी प्रेरित केले अर्थातच कृषि क्षेत्राचे भांडवलीकरण झाल्याशिवाय कृषि क्षेत्राचा नफा वाढवू शकणार नाही. अर्थातच कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंगची फलप्राप्ती हेही काळाच्या ओघात लक्षात येईल.

केंद्र सरकारने जे तीन कायदे संमत केले या तीन कायद्यांमध्ये कोणत्या तरतुदी आहेत आणि यावर कोणते आक्षेप घेतले जात आहेत याचा अभ्यास करण्याची गरज आहे.

१) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा कायदा) २०२०

हा कायदा कृषि मालाच्या विक्री संबंधीच्या तरतुदींची व्याप्ती वाढवितो. कृषि उत्पन्न बाजार समितीने मान्यता दिलेल्या बाजाराबाहेरही मालाची खरेदी विक्री करता येते. त्याचबरोबर कृषि मालाच्या विक्रीसाठी राज्यांतर्गत अथवा राज्याच्या बाहेर म्हणजेच भारतातल्या कोणत्याही राज्यामध्ये कोणत्याही अटीशिवाय मालाची खरेदी विक्री करता येते त्याचबरोबर मार्केटिंग आणि वाहतूक खर्च कमी करून शेतकऱ्याला अधिक चांगली किंमत मिळवून देणे ई-ट्रेडिंगसारखी व्यवस्था या आधुनिक कायद्यांमुळे शक्य होते. १९९१ साली आपण जागतिकीकरण स्विकारले. जग ही एक बाजारपेठ मांडली. जागतिकीकरणाच्या

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

फलप्राप्तीचा [stamp] आपल्याच वाजवला आणि १९५० पासून २०२० पर्यंत केवळ आपल्या कृषि मालाची विक्री आपल्या भागातच करण्याची व्यवस्था निर्माण केली. कृषिमालावर प्रक्रिया केलेल्या वस्तूची खरेदी-विक्री इ-ट्रेडिंग मार्फत केली जाते आणि कृषिमालाला मात्र या परंपरागत चौकटीमध्ये अडकविलेले असते.

काही आक्षेप घेणाऱ्या लोकांच्या मते, APMC कडून विक्री झाल्यास बाजार शुल्क राज्यांना मिळणार नाही तर काहींच्या मते बाजार समित्या हद्दपार झाल्यास मध्यस्थ आडते यांचे काय होणार? किमान आधारभूत यंत्रणा मोडकळीस येईल तर ई-ट्रेडिंग व्यवसाय चालू झाला तर बाजारच नामशेष होतील.

मूठभर मध्यस्थ व आडत्यांच्या सवार्थासाठी ८०% शेतकऱ्यांवर आत्महत्या करण्याची वेळ येत असेल, राज्यांमध्ये उत्पन्नाची विविध स्त्रोत असताना एकीकडे शेतकऱ्यांकडून कोणतेच कर आम्ही घेत नाही अशा पद्धतीच्या राजकीय भाषणाच्या माध्यमातून दिशाभूल करणारे राजकीय लोक करप्राप्तीसाठी APMC मधून मिळणा-या बाजार शुल्काचा का विचार करतात याचे उत्तर कळत नाही. डॉक्टरच्या सल्ल्याशिवाय न मिळणारी औषधेही इ-ट्रेडिंगच्या माध्यमातून खरेदी-विक्री करतात आणि कृषिमालाला ई-ट्रेडिंगच्या बाहेर काढले पाहिजे अशा पद्धतीची भूमिका घेतात. ही भूमिका दुटप्पी वाटते.

२) शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषि सेवा कायदा २०२०

या कायद्यान्वये शेतक-याला कोणत्याही खाजगी व्यक्तीशी ठराविक उद्दिष्ट व कालावधीसाठी शेतक-यांच्या मालकी हक्काला स्पर्श न करणारा, खाजगी गुंतवणूक वाढवणारा हा कायदा आहे असे म्हणता येईल. आपल्या पिकासाठी घाऊक विक्रेते किंवा प्रोसेसिंग इंडस्ट्री किंवा कंपन्याशी करार करता येईल अर्थातच ८ हेक्टरपेक्षा कमी असलेल्या शेतकऱ्याला आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या शेतकऱ्याला आधुनिक संसाधनाचा उपभोग न घेता येणा-या शेतक-याला मध्यस्थांच्या माध्यमातून प्रचंड नफा मिळवून देणा-या कायद्याला काही लोक विरोध करत आहेत. त्यांच्या मते, कंत्राटी व्यवस्थेत शेतकरी सक्षमपणे वाटाघाटी करेल काय? असा प्रश्न निर्माण होतो. अशिक्षित असलेला शेतकरी खाजगी भांडवलदाराशी करार करण्यास सक्षम असेल काय? अशा पद्धतीचा उपहासात्मक प्रश्न उपस्थित निर्माण करून आधीच शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे गोंधळात असलेला शेतकरी वैचारिक मतभेदातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांमुळे आणखीनच कृषि कायद्याबद्दल सांशकता निर्माण करून घेतो.

३) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा २०२०

सरकारने संमत केलेल्या या तिस-या कायद्यात ज्यावरून प्रचंड वाद होत आहे. सरकारने अनेक कृषि उत्पादने या यादीतून वगळण्याचा निर्णय घेतला आहे. म्हणजे दाळी, कडधान्ये, तेलबिया, कांदा, बटाटा यांना अत्यावश्यक यादीतून वगळल्यामुळे साठा करण्यास निर्बंध राहणार नाहीत. अपवादात्मक परिस्थितीमध्ये म्हणजे युद्धसदृश्य पद्धतीमध्ये सरकार आपल्या अधिकाराचा वापर करेल यातून ज्या समस्येवर चर्चा केली जात आहे. त्या लोकांच्या मते, मोठ्या कंपन्या वाटेल तेवढा साठा करू शकतील. कंपन्यांच्या ध्येयधोरणानुसार शेतकरी आपल्या उत्पादनाच्या पद्धती बदलतील अशीही भीती बाळगली जात आहे पण केंद्र सरकारचे आर्थिक सल्लागार संजू संन्याल या कायद्याचे समर्थन करताना असे म्हणतात की, अत्यावश्यक वस्तू कायद्यात बदल करून शेती क्षेत्रात लायसन्स परमीट राज आणि इन्सपेक्टर राज संपवण्याच्या दृष्टीने टाकलेले पहिले पाऊलच आहे. तर कृषि तज्ञ अमर हबीब यांनीही अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून कृषि माल वगळण्याचे समर्थन केले आहे. एवढेच नव्हे तर सिलींग कायम रद्द झाला पाहिजे. १९६० पूर्वी बाजार समित्याशिवायही व्यवहार व्हायचे पण या कायद्याला विरोध करणे म्हणजे शेतक-यांना विकासापासून वंचित ठेवणे होय.

वर्तमान काळामध्ये दर पाच किलोमीटर अंतरावर कृषि मालाच्या संबंधित एक मार्केट यार्ड (मंडी) दिसून येते. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते, ७००० मार्केट यार्डावरून ही संख्या ४२००० पर्यंत नेली पाहिजे. पण वाढणाऱ्या बाजार समित्या या मध्यस्थांची संख्या वाढविली. वाढणारे मध्यस्थ एक भ्रष्टाचाराची साखळी तयार करतात आणि यात सारे ओझे शेतक-यांवर पडते. २००६ मध्ये बिहार राज्याने APMC कायदा रद्द केला आणि २००६ पासून २०२० पर्यंतचा विचार केल्यास कृषि क्षेत्रामध्ये आमुलाग्र झालेला बदल हे २०२० साली केंद्र सरकारने केलेल्या कायद्याचे समर्थन करते. कॉन्ट्रक्ट फॉर्मिंगमध्ये निर्माण झालेले वाद मिटविण्यासाठी एक वेगळ्या पद्धतीची न्यायपालिका निर्माण केली पाहिजे. याबद्दल शेतकऱ्यांनी केलेली मागणी ही सार्थच आहे.

सारांश

सरकारने २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे स्वप्न १४ करोड शेतक-यांच्या परिवाराच्या उत्पन्नात भर पडल्याशिवाय शक्य नाही. शांताकुमार नावाच्या समितीने मांडलेल्या निष्कर्षानुसार या देशातील केवळ ६% शेतकरीच APMC चा लाभ घेतात. म्हणजे ९४% शेकरी या बाजार समितीने निर्माण केलेले मध्यस्थांच्या कचाट्यातच अडकलेले दिसून येतात. अर्थातच या परंपरागत कायद्याच्या चौकटीत अडकलेल्या ९४% शेतकऱ्यांच्या मुक्तीचा मार्ग म्हणजे नवीन कृषि धोरण २०२० होय.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

संदर्भ :

१) A Critical Analysis of the Farm Bills-२०२०, १९ Oct. २०२० The Author, S.A. Rishikesh, TRAEMARK Click

२) https/www.thehindu.com/news/national president_ram_nath_kovind gives assent to three farm bills/article ३२७०८४६७ece

३) https://youtue.be/tobz१७kcscc

४) The India Forum, The Three Farm Bills is this the market reform, Indian Agriculture Needs? Sudha Narayan Issue २१ Oct. २०२०

□□□

39

नवनी कृषी कायदा एक दृष्टीक्षेप

प्रा.भांगे संगमेश्वर ज्ञानोबा
भूगोल विभाग,
कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महा.,उदगीर

****

प्रस्तावना :

भारत हा कृषी प्रधान देश असून भारताची अर्थ व्यवस्था ही शेतीवर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी केंद्र सरकारणे कृषी कायद्यामध्ये बदल करुन शेतकऱ्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी नवीन कृषी कायदा अमलात अणला आहे.

शेतकरी उत्पादने व्यापार आणि वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा), शेतकरी (हक्क आणि सुरक्षा) किंमत हमी आणि कृषी करार हे तीन कायदे सरकारने लोकसभेत मंजूर करुन घेतले आहे. या तिन्ही बिलांचा उद्येश शेती क्षेत्राच्या खरेदी विक्रीवरील सर्व बंधने उठवून शेतकऱ्यांना आपल्या शेतातील मालावर अधिक किंमत मिळेल त्याठिकाणी विकण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य देणे असा उद्येश ठेवूण लुटणाऱ्या व्यापारी दलालांना कसा आळा घातला जाईल आणि शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात दुपटीने वाढ करणे हा उद्येश अभ्यासला तरी त्यातील गुंतागत समजुण घेणे तितकेच आवश्यक आहे.

भारत हा कृषी प्रधान देश असल्याकारणाने भारतातील निम्म्याहून अधिक लोक कृषी क्षेत्रावर आजही अवलंबून आहेत कृषी विधेयकामुळे शेतमाल बाजारातील मोठे बदल होणार असतील तर पर्यायाने निम्म्याहून आधिक लोकांच्या उत्पन्नावर त्याचा परिणाम होणार आहे. पण असे असले तरी भारतातील शेतकरी वर्ग हा बऱ्याच वर्षापासून वंचित राहिलेला आहे पण आता आपल्या कृषी उत्पादनाचे मुल्य ठरवण्यास तो सक्षम होऊन स्वत:च्या क्षेत्रातील उत्पादीत उत्पन्न बाजार

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

gaon 425001
, India)
Maharashtra
India)
ur- 413513
d 431714
arashtra,
lnadu,
nadu,
1203
rts,
17

Table of Content

Sr. no.	Title of the paper	Page no.
1	महात्मा गांधीची नई तालिम, एक संक्षिप्त विश्लेषण - हारके रागिणी शिवलिंग	823 – 826
2	महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श - प्रा. डॉ. अनिल दिगंबर वाडकर	827 – 833
3	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहाचे विचार - प्रा. डॉ. विजया साखरे	834 – 840
4	गांधीविचाराची वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता - प्रा. डॉ. बालाजी गणपतराव भंडारे	841 – 844
5	खेड्याकडे चला - महात्मा गांधी - प्रा. डॉ. अलका बाबाराव सोमवंशी	845 – 849
6	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना - प्रा. डॉ. चंदन एम. बावलगावे	850 – 854
7	महात्मा गांधी यांच्या शिक्षण विषयक विचारांची प्रासंगिकता - प्रा. डॉ. व्ही. ए. पवळे आणि प्रा. डॉ. एस. के. लेखणे	855 – 859
8	गांधीजीच्या सत्य व अहिंसेची प्रासंगिकता - डॉ. मुसळे हनुमान	860 – 863
9	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहासंबंधी विचार - वर्षा भूषण कांबळे	864 – 867
10	महात्मा गांधीजी आणि स्वातंत्र्यसंग्राम - मुंडे सोनाली वामनराव	868 – 873
11	महात्मा गांधीजींची 3H (Head, Hand, Heart) संकल्पना. - आडसुळे आदेश नवनाथ	874 – 879
12	महात्मा गांधीजीं आणि त्याचे स्वदेशी संकल्पना - डॉ. भरत माधवराव मुस्कावाड	880 – 885
13	महात्मा गांधीजींचे महिलाविषयक विचार - प्रा. डॉ. रजनी अनंतराव बोरोळे	886 – 890
14	Mahatma Gandhi's Views on the Indian Economy: A Path to Self-Reliance and Social Justice - Dr. S. B. Shaikh	891 – 893
15	'एकदश व्रत' : गांधीजीची नैतिक जीवन पद्धती - डॉ. शितल येरुळे	894 – 899

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts
Science College Chavanwadi(Barali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Open Access
उदयगिरी - बहुभाषिक इतिहास संशोधन पत्रिका
(A Bimonthly, Refereed, & Peer Reviewed Journal of History)
Published by: AAASSHER, Mumbai, (MS) India
Journal homepage: https://udayagiri.aaassher.org/
ISSN (Online): 2583-8423
Volume 1, Issue 4, October 2023; Pages 1042 – 1044

Original Research Article

महात्मा गांधीजींचे धार्मिक विचार : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. आश्विन जी. हावा

विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, कै. भीमराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय, चव्हाणवाडी (बा.) ता. मुखेड जि. नांदेड ४१३६०८ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: ahawa1981@gmail.com

प्रस्तावना

महात्मा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य यांचा वेध घेणारे अनेक विचारप्रवाह आणि चरित्र साहित्य उपलब्ध आहे. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विचार यावर बरेच विचार मांडले गेले आहेत. ईश्वरावर असणारी प्रचंड श्रद्धा, धार्मिक विचार आणि ऐहिक प्रवाहिक विचारांची सुंदर सांगड घालणारा महापुरुष म्हणजे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी. महात्मा गांधी यांचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1869 साली पोरबंदर येथे झाला. पहिल्या महायुद्धानंतर जगामध्ये विविध क्रांत्या झाल्या. विविध क्रांतीचा संबंध हा अहिंसेशी नव्हता. रक्तरंजित क्रांतीशिवाय शांततेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवून देणारा, शांतता, सत्य आणि अहिंसा यांचे अनुकरण करणारा आणि जगाला गौतम बुद्धाचा संदेश देणारा महापुरुष म्हणजे महात्मा गांधी होय. 30 जानेवारी 1948 रोजी गांधीजींची हत्या झाली. गांधीजींच्या ओठातील शेवटचे शब्द 'हे राम!' हे त्यांच्या धर्मावर असलेल्या प्रचंड श्रद्धेचे द्योतकच होते. गांधीजींनी आपल्या धर्माचा स्वाभिमान बाळगला मात्र त्याच पद्धतीने इतरही धर्माचा आदर त्यांनी केला. मार्क्सनी सांगितलेल्या धर्माच्या परिकल्पनेला गांधीनी विरोध केला नाही. मार्क्सने धर्म ही अफूची गोळी आहे असे म्हटले होते. मात्र गांधीनी धर्म आणि जीवनपद्धती यांचा सुंदर संगम घडवून आणला. गांधी म्हणतात की, भगवद्गीता म्हणजे केवळ 700 श्लोकामध्ये गायलेले नित्य सुंदर काव्यच नाही तर तर हे मानवी जीवनाच्या युगशास्त्राचे तत्त्वज्ञान आहे. माणसाचा जन्म आणि मृत्यू हे नैसर्गिक आहेत मात्र माणसाचे कर्म जन्म आणि मृत्यू यामधील परीघ ठरवतात. गांधी म्हणतात, मानवी जीवनाची वाटचाल कशी असावी याचे उत्तर म्हणजे भगवद्गीता आहे. गांधीनी गीता, बायबल, कुराण व इतरही धर्माचे धर्मग्रंथ यामधील सारखेपणा मानवी जीवनाला

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

आवश्यक असलेली विचारधारा आपल्या शब्दात मांडली. गांधीनी म्हणूनच हिंसेपेक्षा अहिंसेला अधिक महत्त्व दिले. माणसाचे शरीर हे नश्वर आहे आणि माणसाचा आत्मा आणि माणसाचे विचार चिरकाळापर्यंत टिकणारे आहेत. म्हणून माणसाला दुःखी करण्याचे मुळीच कारण नाही. तो अकारण मानवाचाच विशाद करू लागतो आणि निरर्थक विचाराने आपल्या आयुष्याला अंधारमय करू लागतो.

उद्दिष्टय

महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांचा अभ्यास करणे हे या शोधनिबंधाचे प्रमुख उद्दिष्ट्य आहे.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलनाच्या साधनांचा वापर केलेला असून यात विविध ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, संशोधन लेख आणि विविध संकेतस्थळावरील माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

म.गांधी यांचे धार्मिक विचार

गांधीजींचे अध्यात्मिक विषयांवरचे विचार खूप विस्तृत होते. जीवनाच्या प्रत्येक पैलूसंबंधी व्यास महर्षींनी आपले चिंतन मांडले. त्यावरून 'यासोच्छिष्ट जगत्सर्वस' असे म्हणतात. त्या अनुषंगाने गांधीजींना आधुनिक विश्वाचे ऋषी म्हणावे लागेल. सत्य म्हणजेच ईश्वर ही त्यांची विचारसरणी तर सर्वश्रुतच आहे. निसर्गामध्ये जी दैवी शक्ती आहे त्या शक्तीनेच या जगाचे व्यवहार चालू आहे. गांधीजी भगवद्गीता व कुराणातील विचारांनी प्रभावित होत असत. गांधीजींची ईश्वरावर श्रद्धा होती. व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवनामध्ये नैतिकतेने वागत असत. त्याच पद्धतीने लोकांनाही नैतिकतेने वागण्यासाठी आग्रह धरत होते. ईश्वराप्रती प्रत्येकाच्या अंतर्यामी असलेले स्वरूप जाणून घेण्यासाठी उपासनेच्या कर्मकांडामध्ये स्वतः कधीच गुंतवून घेत नसत. राजकीय फायद्यासाठी त्यांनी धर्माचा कधीही आधार घेतला नाही.

भगवद्गीता हे गांधीजींचे पवित्र श्रद्धास्थान होते. त्यांच्या मते, 'भगवद्गीता म्हणजे ईश्वराने स्वर्गामध्ये गायिलेले गीत होय.' जेव्हा जेव्हा गांधीजी निराश होत, विफल भावनेने ग्रस्त होत, कोणताही आशेचा किरण दिसत नसे तेव्हा तेव्हा ते भगवदगीतेची आठवण करत आणि आपल्या दुःखातून ते बाहेर पडत. महात्मा गांधीजींच्या जीवनातील प्रत्येक क्षण हा भगवदगीतेने दिलेल्या संदेशाप्रमाणे आहे. त्याचप्रमाणे ते आचरण करत होते. गीतेच्या संदर्भात विवरण करताना गांधीजी सांगतात की, खराखुरा कर्मयोगी कसा असतो तर तो श्रद्धावान व्यक्ती कोणाचाही द्वेष, मत्सर करीत नाही. तो दयेचा अखंड झरा असतो, त्याला कशाचाही गर्व नसतो. तो स्वतःचा गौरव करत नाही तर पूर्ण निःस्वार्थी असतो. तो आनंद व दुःखाला समान मानतो. तो नेहमी क्षमाशील, समाधानी व ठाम विचारांचा असतो. तो दुस-याला भयभीत करीत नाही व स्वतःही कोणाला भीत नाही. त्याचे विचार शिस्तबद्ध असतात.

महात्मा गांधी म्हणतात की, भक्ती आणि ईश्वरी कृपेशिवाय माणसाने केलेले कष्ट व्यर्थ ठरतात. जिभेला ज्याच्या हृदयी तीव्र विषयासक्ती असते त्या माणसाने आपल्या मनावर पूर्ण नियंत्रण ठेवले पाहिजे. केवळ मनात आणून ही गोष्ट

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

साध्य होणार नाही. जो मनावर नियंत्रण आणतो तोच खरा आनंद मिळवू शकतो. जो फळाची अपेक्षा न करता निष्काम कर्म करतो तोच उच्च पदाला पोहोचतो.

गांधीजींना असे वाटत होते की, आपल्याला पुनर्जन्म मिळू नये, त्यांना ज्या विषयाची मनस्वी ओढ लागली होती त्याची सिद्धी त्यांना गीतेतून प्राप्त झाली. सर्वसामान्य माणसाप्रमाणेच त्यांच्या ठायी जिव्हाळा होता. त्यातून मुक्त होण्यासाठी ते नित्य प्रयत्न करीत असत. माणसाच्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता काय आहे हे गीता ठासून सांगते. पाश्चिमात्य व्यक्ती हा परिपक्व होवून उद्योगात यशस्वी झाल्यानंतर आपल्या जीवनाचा अर्थ शोधत असतो. पण हिंदू माणूस हा आयुष्याच्या उंबरठ्यावर आयुष्याचे प्रयोजन काय याचा विचार करतो. एकंदरीत विचार केल्यास गीतेच्या तत्त्वज्ञानाने गांधी खूप प्रभावित झालेले दिसून येते.

निष्कर्ष

गांधी आणि धर्म यांच्याबद्दल विचार मांडताना असे म्हणता येईल की, गांधीचे निराकार अशा ईश्वरावर नितांत श्रद्धा होती. व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवनावर नैतिकतेचा आग्रह धरणारे गांधी आपले समग्र जीवन जगासमोर खुले ठेवतात. ईश्वरावरील श्रद्धा, नैतिकतेचा आग्रह आणि आपल्या जीवनाची खरी वास्तविकता जी जगाला चांगली वाटेल अथवा वाईट वाटेल हे विचार हे सत्य केवळ धार्मिक प्रवृत्तीचा व्यक्तीच स्वीकारू शकतो. ईश्वराचे स्वरूप हे प्रत्येक माणसाच्या अंर्तमनामध्ये असते. गांधींच्या धार्मिक विचाराचा अभ्यास केल्यास ते आजही प्रासंगिक आणि प्रत्येक माणसाला उपयुक्त असल्याचे दिसून येते. गांधीजींनी सांगितलेल्या मार्गावर चालल्यास व्यक्तीचे जीवन धार्मिक दृष्टीने समृद्ध होवू शकते.

संदर्भ

1. महात्मा गांधी जीवन आणि कार्यकाळ - लुई फिशर, अनु. वि.रा. जोगळेकर, साधना प्रकाशन, पुणे, ऑगस्ट 2019
2. आर्थिक विचारांचा इतिहास - प्रा. डॉ. बी.डी. इंगळे, अरूणा प्रकाशन, लातूर, प्रथम आवृत्ती, 2011
3. गांधीजी आणि महामानव - द.न. गोखले, मौज प्रकाशन, मुंबई, 1996
4. आधुनिक भारत - आचार्य श.द. जावडेकर, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 1979

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts
Science College Chavanwadi(Ba.
Tq.Mukhed Dist.Nanded

INDEX

01) नवीन शैक्षणिक धोरणात (२०२०) ऑनलाईन व डिजिटल शिक्षणाची भूमिका
प्रो. डॉ. भैरट आशा बालाजी, लातूर ||09

02) भारतीय पर्यटन उद्योग:एक आर्थिक अभ्यास
प्रा.डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर, जिल्हा–लातूर, महाराष्ट्र ||12

03) भारतातील पाणीपुरवठासुविधा स्थितीचे अध्ययन
डॉ. अमोल अरुण पगार, जि.लातूर ||19

04) जागतिकीकरण आणि भारतातील बेकारी – एक स्थूल विश्लेषण
प्रा. डॉ. पवार अविनाश विलासराव, लातूर ||23

05) ग्रामीण–शहरी भागातील लिंग गुणोत्तर, बाल लिंग गुणोत्तराचा तुलनात्मक अभ्यास :...
प्रार्थना गुलाबराव कसबे, प्रा.डॉ. बी. पी. गाडेकर, लातूर (स्वायत्त) ||26

06) भारताची लोकसंख्या : महत्व आणि आव्हाने
विकास रामदास साबळे, जालना ||29

07) महिला सक्षमीकरण: एक संकल्पना
प्रा. डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड, शितल अशोक जाधव ||35

08) स्वातंत्र्योत्तर औद्योगिक स्थित्यंतरे : एक अभ्यास
प्रा.डॉ.आश्विन हावा, जि.नांदेड ||38

09) ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण
प्रा.डॉ.सुरेखा वैजनाथराव दाडगे, जि.लातूर ||41

10) महिला सबलीकरण काळाची गरज
प्रा.डॉ.सूर्यकांत सावंत, जि.लातूर ||44

11) वैदिक काल में कृषि अर्थव्यवस्था
प्रा. अभय सखाराम पाटील, जि. परभणी ||46

12) भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान
डॉ. डी. बी. कोनाळे, जि. लातूर ||50

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts
Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अधिवाद वगळता स्त्रियांचा अपेक्षित असा विकास झालेला नाही.

४. देशातील महिला आज जरी पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर असल्या व त्यांचे सक्षमीकरण होत असले तरी स्त्रियांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न गंभीर बनलेला आहे. त्यामुळे पूर्णत: महिला सक्षमीकरण झाले असे म्हणता येत नाही.

५. विविध क्षेत्रातील विविध पदावर महिला नोकरी करीत असून दिवसेंदिवस त्यांचे प्रमाण वाढत आहे.

शिफारसी:—

१. महिलांमध्ये प्रभाविपणे विविध माध्यमांव्दारे जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे.

२. महिलांना त्यांच्या घटनात्मक अधिकरांची जाणीव करून देण्यासाठी, व त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी स्त्री—पुरुष समानतेचे तत्व त्यांच्या मनावर बिंबविण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले पाहिजेत.

३. महिलांना उच्च शिक्षणातील सहभाग व प्रमाण वाढविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यायला हवे. तसेच उच्च शिक्षणात प्रावीण्य मिळवून कौशल्य शिक्षणाव्दारे त्यांचा रोजगारामध्ये सहभाग वाढवून आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनविले पाहिजे.

४. ग्रामीण भागातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासनाने महिलांना सर्वच पातळीवर अधिकार देऊन त्यांच्या सुरक्षिततेची हमी घेतली पाहिजे. व त्यासंबंधीच्या कायद्याची कडक अंमलबजावणी केली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ:—

१. "स्त्री दृ सक्षमीकरणाच्या योजना" लोकसत्ता. २०१७—०४—०१.२०१८—१०—१५

२. डॉ. शुभांगी गोटे—गव्हाने दृ महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन्स औरंगाबाद(२००४).

३. डॉ. पाटील हेमलता: स्त्रीयांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती, गोदा प्रकाशन औरंगाबाद.

४. डॉ. लिला पाटील दृ भारतीय स्त्री—जीवन, मेहता पब्लिशींग हाऊस पुणे.

५. लोकराज्य— माहिती जनसंपर्क महासंचालनालय. महाराष्ट्र शासन मुंबई.

६.https%//pib-gov-in>press release page-

08

स्वातंत्र्योत्तर औद्योगिक स्थित्यंतरे : एक अभ्यास

प्रा.डॉ.आश्विन हावा

अर्थशास्त्र विभाग

कै.भीमराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय, चव्हाणवाडी (बा.) ता.मुखेड जि.नांदेड

****

भारतात उद्योग क्षेत्रात सर्वप्रथम जमशेदजी टाटांनी १८७७ मध्ये सुरुवात केली. अर्थातच आधुनिक यंत्रसामग्री आणि भारतात उत्पादित होणारा कच्चा माल यांच्या सहाय्याने मुंबईमध्ये स्पिनिंग कंपनीची सुरुवात केली. १९०७ मध्ये भारतात टाटा स्टील लिमिटेड या जड उद्योगाची कंपनी स्थापना करण्यात आली. अर्थातच स्वातंर्त्याच्या पूर्व कालखंडामध्येच भारताच्या औद्योगिक धोरणाची बिजे रोवली गेली.

८ एप्रिल १९४८ साली देशाचे पहिले औद्योगिक धोरण जाहीर करण्यात आले. प्रचंड लोकसंख्या, निसर्गावर आधारलेली शेती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव यामुळे नुकतेच स्वातंर्त्य प्राप्त झालेल्या देशाला विकासाच्या मार्गावर नेण्यासाठी औद्योगिकीकरण शिवाय पर्याय नव्हता. अर्थातच स्वातंर्त्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवी दिशा देणे आवश्यक होते. पाश्चिमात्य देशांनी औद्योगिकीकरणात प्रचंड मोठी झेप घेतली होती. गरिबी, अन्नधान्य कमतरता, आरोग्याच्या अपुऱ्या सुविधा व पायाभूत सुविधांचा अभाव या विविध समस्यांतून मार्ग काढण्यासाठी औद्योगिकीकरणाचा विकास क्रमप्राप्त होता. भारताने स्विकारलेल्या पंचवार्षिक योजनेचा अभ्यास करताना दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये उद्योगक्षेत्राला प्रचंड प्रमाणात महत्त्व देण्यात आले. औद्योगिक क्षेत्रामध्ये दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यात येऊ लागली. आज भारतीय

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

अर्थव्यवस्था ही चौथी अर्थव्यवस्था म्हणून प्रस्थापित होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे भारताने स्वीकारलेले औद्योगिक धोरण होय. देशात चालणारे सार्वजनिक उद्योग अर्थातच महारत्न उद्योग, नवरत्न उद्योग, मोठे उद्योग यामध्ये असणारे कापड उद्योग, लोह उद्योग, ताग उद्योग, सिमेंट उद्योग, कोळसा उद्योग आणि पेट्रोलियम उद्योग या विविध उद्योगाच्या माध्यमातूनच भारत सरकारने एक उद्योगाची झेप स्वीकारलेली आहे. औद्योगिक ध ोरण स्वीकारून औद्योगिक क्षेत्रामध्ये बदल करण्यात आले.

व्याख्या :

''वस्तू आणि सेवा तयार करणाऱ्या व देशाच्या आर्थिक उत्पादनात योगदान देणाऱ्या क्षेत्राला उद्योग (प्द्कनेजतल) असे म्हणतात.''

भारतातील औद्योगिक धोरण

भारतामध्ये उद्योगाचा विकास जलद घडवून आणण्यासाठी शासनाकडून अनेक धोरणे तयार करण्यात आले. ती खालीलप्रमाणे आहेत.

१) स्वातंत्र्यानंतरचे पहिले औद्योगिक धोरण :

८ एप्रिल १९४८ ला पहिले औद्योगिक धोरण श्यामाप्रसाद मुखर्जींनी जाहीर केले. या धोरणात संमिश्र अर्थव्यवस्था स्थापण्याचा निर्णय घेण्यात आला. कोळसा, ऊर्जा, रेल्वे, नागरी उड्डाण, शस्त्रे दारूगोळा तसेच संरक्षण अशा उद्योगांना केंद्रसूचित तर कागद, औषधी, कपडे या उद्योगांना राज्यसूचीत ठेवण्यात आले. उर्वरित उद्योग खाजगी उद्योगांना गुंतवणूकीसाठी खुले करण्यात आले. या धोरणाला संरक्षण प्राप्त व्हावे यासाठी १९५१ साली उद्योग कायदा संमत करण्यात आला.

२) भारतात १९५६ चे दुसरे औद्योगिक धोरण

३० एप्रिल १९५६ ला दुसरे औद्योगिक धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणात 'समाजवादी समाजरचना' स्वीकारण्यात आली. १९५६ च्या ध ोरणात सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार तर खाजगी क्षेत्राचा सकोच करण्यात आला. यामध्ये ३ अनुसूचीमध्ये वर्गीकरण करण्यात आले. अनुसूची 'अ' मध्ये १७ उद्योग क्षेत्राचा, अनुसूची 'ब' मध्ये १२ उद्योगांचा तर अनुसूची 'क' मध्ये खासगी उद्योग क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला. मात्र त्यांना शासनाकडून तसा 'परवाना' घेणे सक्तीचे करण्यात आले. याचबरोबर औद्योगिक विकेंद्रीकरणावरही भर देण्यात आला.

३) भारतात १९६९ चे औद्योगिक धोरण

अनुसूची 'क' मधील उद्योगाच्या स्थापनेसाठी शासनाकडून 'परवाना' घ्यावयाचा होता. पण अशा परवाना देण्यात राजकारण्यांचे हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. त्यामुळे एकाधिकारशाही निर्माण झाली. या एकाधिकारशाहीला लगाम लावण्यासाठी १९६९ ला औद्योगिक धोरण जाहीर करण्यात आले. यासाठी डत्ज्च कायदा संमत करण्यात आला.

४) १९७३ चे औद्योगिक धोरण

१९७३ मध्ये पुन्हा औद्योगिक धोरण जाहीर करण्यात आले. त्यात लोह, पोलाद, सिमेंट, कोळसा, ऊर्जा इत्यादी क्षेत्रातील उद्योगांना नवीन 'मूलभूत उद्योग' अशी संकल्पना वापरली जाऊ लागली. शासकीय तसेच खाजगी क्षेत्राच्या एकत्रित गुंतवणूकीस संयुक्त क्षेत्र स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली. परकीय चलनाच्या नियमनासाठी थ्म्त। कायदा संमत करण्यात आला.

५) १९७७ चे औद्योगिक धोरण

१९७७ च्या धोरणात अनावश्यक क्षेत्रांमध्ये परकीय गुंतवणूकीवर निर्बंध घालण्यात आले. यात उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणावर मोठ्या प्रमाणात भर देण्यात आला. लहान उद्योगांना विशेष महत्त्व देण्यात आले. यासाठी या धोरणामध्ये 'जिल्हा उद्योग केंद्राची' स्थापना करण्यात आली.

६) १९८०, १९८५, १९८६ चे औद्योगिक धोरण

१९८० मध्ये काँग्रेस सरकारने हे औद्योगिक धोरण जाहीर केले. या धोरणाला अनुसरून १९८५ व १९८६ मध्ये सुधारणा करून औद्योगिक धोरणे जाहीर करण्यात आली.

७) १९९१ चे नवीन औद्योगिक धोरण

२४ जुले १९९१ ला नवीन औद्योगिक धोरण (छमू प्द्कनेजतपंस च्वसपबल) जाहीर केली गेली. उदारीकरणाचे सर्वात मोठे पाऊल म्हणजे १९९१ चे औद्योगिक धोरण होय. उत्पादन क्षेत्रात शाश्वत वाढ घडवून आणणे, उत्पादक रोजगाराची निर्मिती करणे,

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

औद्योगिक परवाना धोरणाचे उदारीकरण, सार्वजनिक क्षेत्रविषयक अनारक्षण, व्यक्त कायद्यातील बदल, परकीय थेट गुंतवणूक व तांत्रिक कराराचे उदारीकण, थ्म्त। कायद्यातील बदल, उद्योगाच्या स्थानविषयक उदारीकरण या सर्व कायद्यानुसार १९९१ च्या धोरणात उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारण्यात आले.

८) २०११ चे राष्ट्रीय उत्पादन धोरण

४ नोव्हेंबर २०११ रोजी राष्ट्रीय उत्पादन ध ोरण जाहीर करण्यात आले. १० वर्षात ळक्च मध्ये उत्पादन क्षेत्राचा वाटा २५: करणे व १०० मिलियन रोजगार निर्मिती करणे या धोरणाची उद्दिष्टे प्रात करून उत्पादन क्षेत्राचा मध्यावधी वृद्धीदर १२ ते १४: ठेवणे, २०२२ पर्यंत १०० मिलियन जास्तीची रोजगार निर्मिती उत्पादन क्षेत्रात करणे, भारतीय उत्पादन क्षेत्राची जागतिक स्पर्धात्मकता वाढविणे, पर्यावरण, ऊर्जा कार्यक्षमता स्रोतांचा योग्य वापर विचारात घेऊन शाश्वत वाढीवर भर देणे.

वरील उद्दिष्टे प्राप्त करण्यासाठी या धोरणान्वये पुढील पावले उचलण्यात आली आहेत. यामध्ये छप्डर्् (छंजपवदंस प्दअमेजउमदज दक डंदनबिजनतपदह ्वदम) ची निर्मिती, जलद निपटारा, विकास धोरण, तांत्रिक संपादन व विकास निधी इत्यादी पावले उलचणे यांचा समावेश होतो.

९) भूसंपादन अधिनियम २०१३

भूमी संपादन, पुनर्वसन, पारदर्शकता, योग्य मोबदला कायदा २०१३ यामध्ये उद्योग उभारणीसाठी, पायाभूत सुविधांसाठी, जमीन संपादन करावयाची असल्यास ती १८९४ च्या कायद्याऐवजी २०१३ मध्ये सुधारित भूसंपादन अधिनियम लागू करण्यात आला आहे. या कायद्यान्वये जमीन संपादनासाठी आता खाजगी प्रकल्पांसाठी ८०: तर सार्वजनिक प्रकल्पांच्या भूसंपादनासाठी ७०: शेतकऱ्यांची संमती आवश्यक असते.

१०) भारतातील उद्योगांची संरचना

भारतातील उद्योगांच्या संरचनेमध्ये सार्वजनिक उद्योग, मोठे उद्योग, लघू उद्योग आणि खनिज उद्योग यांचा अभ्यास यात कण्यात आला आहे. सार्वजनिक क्षेत्र उद्योगांमध्ये केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम व सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा समावेश होतो. केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमांपैकी ३ उद्योग हे केंद्रासाठी राखीव असल्यामुळे त्यांना नियाजित तर इतर उद्योगांना अनियोजित असे म्हणतात. सार्वजनिक उद्योगांनी विशिष्ट निकष पूर्ण केल्यास त्यांना महारत्न, नवरत्न, मिनीरत्न दर्जा देण्यात येतो. ७ महारत्न, १४ नवरत्न व ८२ मिनीरत्न उद्योग आहेत.

११) मोठे उद्योग

भारतामध्ये उद्योगाचा विकास करण्यासाठी कापड उद्योग, लोह पोलाद उद्योग, साखर उद्योग, ताग उद्योग, सिमेंट उद्योग, खत उद्योग, कोळसा उद्योग, पेट्रोलियम उद्योग हे सर्व उद्योग विकसित कण्यात आले.

१२) लघूउद्योग

अर्थव्यवस्थेत लघुउद्योगांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मोठ्य प्रमाणात रोजगारनिर्मिती संतुलित आर्थिक विकास आणि ग्रामीण क्षेत्रापर्यंत औद्योगिक विकास पाझरण्यासाठी लघुउद्योग हे एकमेव माध्यम आहे. लघुउद्योगाचा विकास करण्यासाठी १९४९ ते १९५४ या काळात लघूउद्योगांसाठी विविध मंडळे स्थापन करण्यात आली. जसे १९४९ मध्ये केंद्रीय रेशीम मंडळ, १९५३ मध्ये भारतीय खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, १९५४ मध्ये कथिया मंडळ स्थापन करण्यात आले. सातव्या योजना काळात २ एप्रिल १९९० ला लघुउद्योगांची वाढ व विकास होण्याच्या उद्देशाने वित्तीय सेवा पुरविण्यासाठी सिडबीची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर ७ ऑगस्ट १९९१ रोजी नवीन लघुउद्योग धोरण जाहीर करण्यात आले. लघुउद्योगांना वेळेवर पुरेसा वित्तपुरवठा करण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने १९९३ मध्ये पी.आ. नायक समिती स्थापन केली. त्यामध्ये वाढ करून २००६ मध्ये डैडम्क कायदा, सुक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम विकास कायदा करण्यात आला. या कायद्यान्वे भारत शासनाला लघु उपक्रमविषयक सल्ला देण्यासाठी हे मंडळ कार्य करते.

१३) खनिज उद्योग

देशातील खनिज संपत्ती देशासाठी मोठा आर्थिक स्रोत असतो. भारतामध्ये ८६ खनिजांचे उत्पादन मिळते ज्यात ४ इंधने, १० धातू, ४६ अधातू, ३ अणुखनिजे आणि २३ लघु खनिजे आहेत. ५ मार्च १९९३ ला

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

भारत शासनाने नवीन खनिज धोरण जाहीर केले. खनिज उद्योगात खाजगी क्षेत्राला परवानगी देण्यात आली. या धोरणाचे परीक्षण करण्यासाठी 'छुडा समिती' स्थापन करण्यात आली होती. या समितीच्या परिक्षणावरून २००८ मध्ये पुन्हा नवीन खनिज धोरण जाहीर करण्यात आले.

सारांश

स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडामध्ये वाढत जाणारी लोकसंख्या, बेकारीचे वाढते प्रमाण, मागासलेली शेती या विविध समस्यांतून मार्ग काढण्यासाठी उद्योगांचा विकास हा एकमेव पर्याय जरी असला ती स्वातंत्र्यपूर्वीच औद्योगिक धोरणाने पेरलेली बिजे स्वातंत्र्यानंतरच्या औद्योगिक धोरणास संजिवनी ठरली. १९४८, १९५६, १९६९, १९७३, १९७७ त्याचबरोबर १९८०, १९८५, १९८६ ही सर्व औद्योगिक धोरणे अविकसित राष्ट्राकडून विकसनशील राष्ट्राकडे जाणाऱ्या प्रवासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली. नवीन औद्योगिक धोरण १९९१ हे विकसित भारताचे स्वन पाहण्याचा पाया ठरला. यामध्ये जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण यांची मूल्ये रुजलेली दिसून आली. डत्ज्ञ व थ्म्त। या कायद्यातील बदल अत्यंत महत्त्वाचे होते. २०१३ साली झालेला भूसंपादन कायदा उद्योगासाठी लागणाऱ्या जमिनीची अडचण ही दूर करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका मोठे उद्योग, सार्वजनिक उद्योग, लघू उद्योग, खनिज उद्योग या सर्व उद्योगांमध्ये भारताचा वाढत जाणारा ठक्त विकसित राष्ट्राचे स्वप्न भविष्यात निश्चित पूर्ण करेल.

संदर्भ

१) औद्योगिक अर्थशास्त्र– बी. डी. इंगळे, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१२

२) स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र—१—डॉ.किरण गुलाबराव देसले, दिपस्तंभ प्रकाशन, चौथी आवृत्ती ऑगस्ट २०१४

३) देसाई भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे, मे २०१३

४) गौरव दत्त, आश्विनी महाजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चाँद अँड कंपनी प्रा.लि., २०१५

09

ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण

प्रा.डॉ.सुरेखा वैजनाथराव दाडगे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर
जि.लातूर

****

गोषवारा :

भारतासाख्या विकसनशील देशामध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत महिलांचा जवळजवळ निम्मा वाटा आहे. त्यामुळे त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर ठेवणे अयोग्य आणि अहितकाक ठरेल. देशातील ही निम्मी लोकसंख्या अडाणी, अज्ञानी आणि अशिक्षितपणाच्या गर्तेतून बाहेर काढून देशातील समस्त महिलांना सत्ता, संपत्ती आणि संधीची समानता ठेवून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही काळाची गरज बनली आहे. महिला आर्थिक सबलीकरणामध्ये भारत जागतिक पातळीवर खूप मागे आहे. महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणामध्ये एकूण घ्ह्य* देशांमध्ये भारताचा क्रमांक घ्घह्न वा लागतो. दरवर्षी जवळपास साडेपाच कोटी महिलांचा भारतात कामासाठी उपलब्ध असलेल्या मनुष्यबळात समावेश होतो. भारतीय पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचा एकूण जीडीपी मधील वाटा जवळपास ह्यक्त प्रतिशत इतका आहे.

देशामध्ये ग्रामीण भागातील महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा गरीब, अज्ञानी, अशिक्षित, अंधश्रद्धा आणि दडपशाहीखाली जीवन जगणारी असा आहे. त्याचबरोबर त्यांच्याकडे कौशल्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शहरी भागातील महिलांच्या तुलनेत विकास झालेला दिसत नाही. तसेच ग्रामीण भागातील भागातील महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे मालमत्ता आणि व्यवसायाची मालकी त्यांच्याकडे कमी प्रमाणात असल्याचे दिसते. ग्रामीण भागातील महिला या असंघटित

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq. Mukhed Dist. Nanded

CSIR
भारत का नवाचार इंजन
The Innovation Engine of India

Indian Journal of Pure & Applied Physics
Vol. 61, January 2023, pp. 27-32
DOI: 10.56042/ijpap.v61i1.68526

NISCPR
सीएसआईआर-निस्पर

Dielectric Relaxation Studies of Cellulose-Water Mixtures Using Time and Frequency Domain Technique

S H Saknure[a], N P Garad[a], A G Gubre[a], Y S Joshi[b] & A C Kumbharkhane[a]*

[a]School of Physical Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, 431 606, India
[b]Department of Physics, Lal Bahadur Shastri Mahavidyalaya, Dharmabad, 431 802, India

Received 11 November 2022; accepted 21 December 2022

The complex dielectric permittivity of hydroxypropyl methyl cellulose (HPMC)-water mixture was measured by using Time Domain Reflectometry (TDR) and Frequency Domain (LCR) Technique at 25 °C. The complex dielectric permittivity $\varepsilon^*(\omega)$, complex electrical modulus $M^*(\omega)$, complex electrical conductivity $\sigma^*(\omega)$, loss tangent ($\tan\delta$), static dielectric constant (ε_0) and relaxation time (τ) have been determined for the cellulose-water system.

Keywords: Complex permittivity spectra; Relaxation time; Electrode polarization; Precision LCR meter; TDR; HPMC

1 Introduction

Over the last two decades a significant advancement in the experimental dielectric spectroscopy technique developed in the frequency range from 10^{-6} to 10^{12} Hz[1]. Dielectric dispersion and absorption spectra of binary liquid mixtures provides information on molecular interaction in the liquid mixture via hydrogen bonding[2]. Therefore, systems like aqueous or alcoholic mixtures where hydrogen bonding is important are frequently studied using dielectric relaxation spectroscopy (DRS)[3]. In recent years polysaccharides have been the topic of several experimental and theoretical researches. There have been attempts to link the characteristics of different polysaccharides to their chemical structure and conformation. On the subject of how polysaccharides interact with a solvent, several publications have been published[4-6]. Numerous studies have also been done on the mechanical and dielectric relaxation of cellulose and its derivatives[7-9]. The present investigation is carried out on cellulose water mixture. Cellulose belongs to the category of polysaccharides andis made up of glucose subunits. Hydroxypropyl methyl cellulose (HPMC) is a cellulose derivative generated from the structure of natural cellulose by changing the -OH group with the -OR group (R is the substituent) cellulose residue group as shown in Fig. 1.

In the present paper complex permittivity spectra for hydroxypropyl methyl cellulose (HPMC15cps and HPMC50cps) in water solutions have been investigated using Time Domain Reflectometry (TDR)10MHz to 30GHz and frequency domain technique in the frequency range 20Hz to 2MHzat 25 °C. The values of static dielectric constant, relaxation time, complex dielectric permittivity $\varepsilon^*(\omega)$, complex electrical modulus $M^*(\omega)$, complex electrical conductivity $\sigma^*(\omega)$ and loss tangent ($\tan\delta$), have been determined using the least squares fit method for the aqueous HPMC. An attempt has been made to understand the molecular interaction in the HPMC-water mixture by means of dielectric parameters using TDR and frequency domain techniques. However, the literature survey reveals that no study was reported using Time Domain Technique which is expected to give better results.

2 Experimental

2.1 Materials

The hydroxypropyl methylcellulose 15cPs LR (HPMC 15 cPs) and hydroxylpropyl methyl cellulose 50 cPsLR (HPMC 50 cPs) were used from S. d. Fine-Chemical Limited, whereas water was used after deionization. The mili molar solution of HPMCs were prepared in water and further volume fraction were made with pure water.

2.2 Measurements

Two different techniques were used to evaluate the dielectric properties of the system. The first technique is Time domain Reflectometry. The dielectric dispersion of

*Corresponding author: (E-mail: akumbharkhane@yahoo.co.in)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

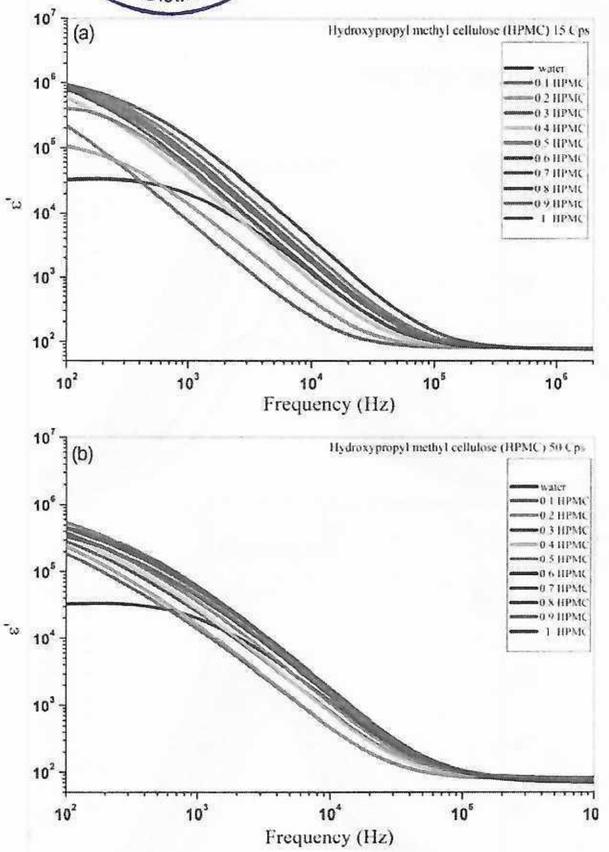

Fig. 6 — (a) and (b) shows the frequency dependent spectra of the real part ε' of the relative dielectric function ε*(ω) for HPMC 15 Cps-water and HPMC 50 Cps-water binary mixture.

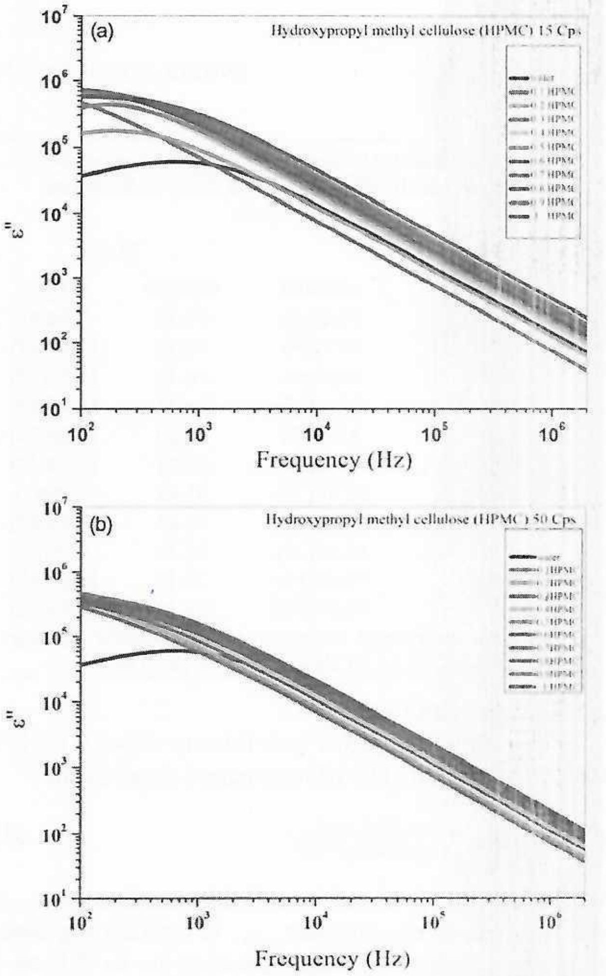

Fig. 7 — Spectra of the imaginary part ε''(ω) of the relative dielectric function ε*(ω) for (a) HPMC 15 Cps-water and (b) HPMC 50 Cps-water binary mixtures.

technique (TDR) in the frequency range from 10 MHz to 30 GHz at 25 °C for binary mixtures of HPMCs in water at various concentrations. From Fig. 4 & 5 it is observed that the dielectric permittivity goes on decreasing as the frequency increases this indicates the dielectric dispersion. The dielectric losses are shifted towards higher frequency and exhibit the Debye type dispersion.

Figures 6 (a) and (b) depict the variation of ε'(ω) with frequency for various concentrations of HPMC in water at 25 °C which is obtained by an LCR meter in the frequency range from 100Hz to 2MHz. It is seen that for all concentrations, ε'(ω) remains constant above the frequency 10^5Hz.On the other hand, it is observed that ε'(ω) increases with decreasing frequency in the lower frequency range (*i.e.*, < 10^5 Hz). This is due to the electrode polarization (EP) effect that occurs in a mixture[13]. This effect is a result of the development of long-distance ion and free-charge drift, which results in the creation of an electric double layer (EDL).

The capacitance at the interface between the dielectric material and metallic electrode surfaces in plane geometry[14]. When the electric field is applied in the form of a direct current ion is spread in a double layer, and charges are trapped at the interface between an electrode and bulk material surfaces.

The complex permittivity loss spectra for HPMC 15 Cps-water and HPMC 50 Cps-water as shown in Fig. 7 (a,b). In both the systems, dielectric loss value is very high. Also, the value of ε'' is higher for the samples with higher concentrations of both HPMCs and the dielectric loss ε'' is rapidly falls for both HPMC systems (above 10^3 Hz). This is because both HPMC systems are highly polar, and polar liquids absorb ionic contaminants throughout the manufacturing process. The larger values of ε'' are caused by the ionic impurity's conduction loss at lower frequencies[15,16].

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
di (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barah...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

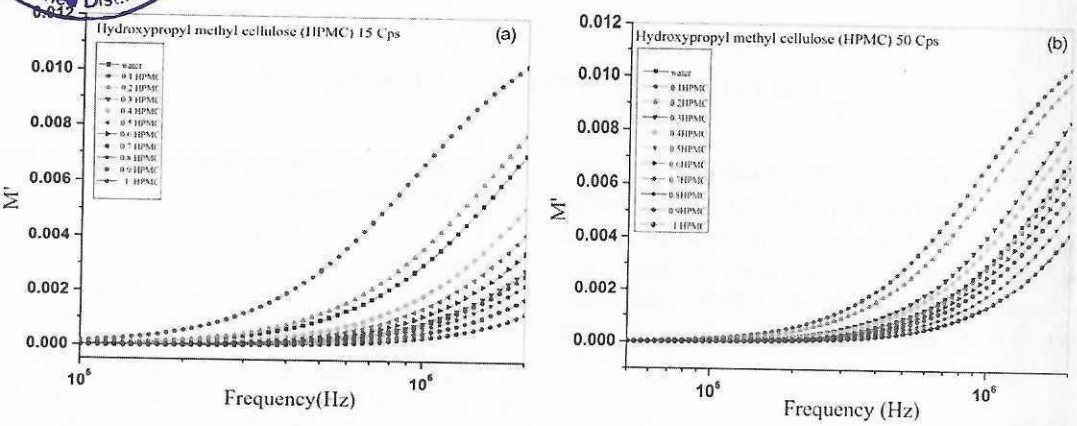

Fig. 9 — Spectra of the real part M′(ω) of the complex electric modulus M*(ω) for (a) HPMC 15 Cps water and (b) HPMC 50 Cps water binary mixture.

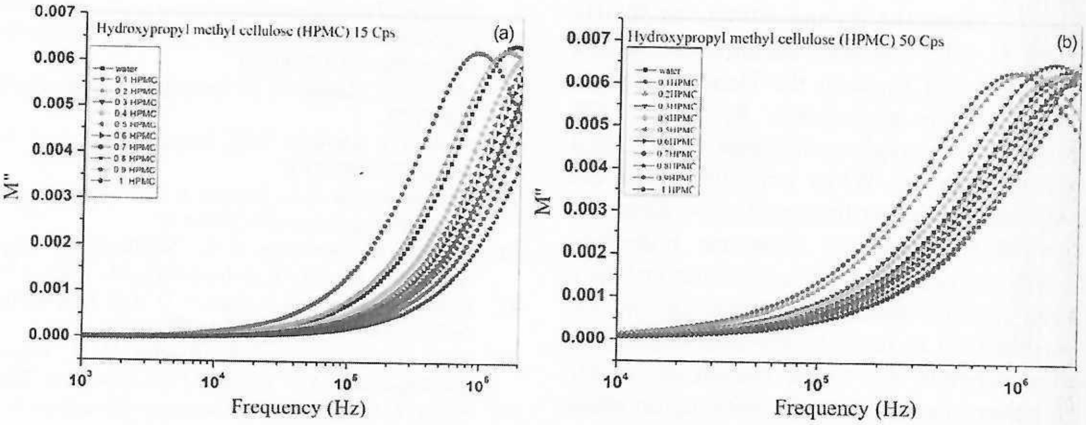

Fig. 10 — (a,b) Frequency dependent electric modulus spectra for binary mixture HPMC 15 Cps – water and HPMC 50 Cps – water at 25 °C.

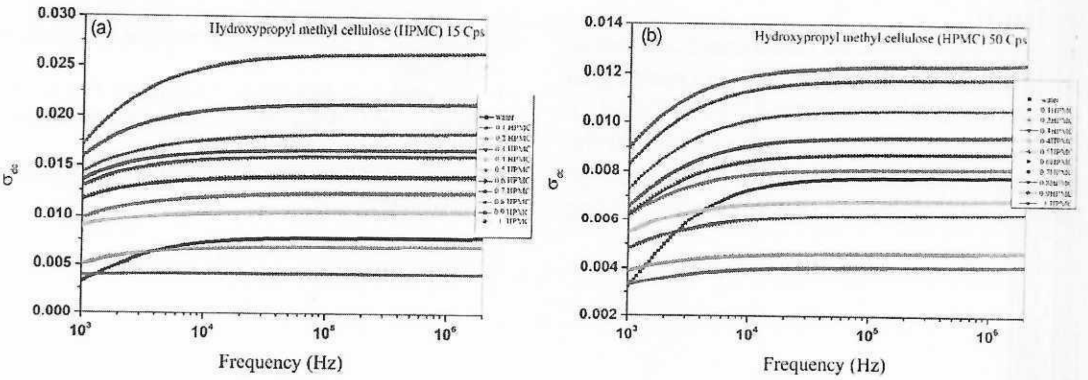

Fig. 11 — (a, b) The ac conductivity spectra for HPMC 15 Cps-water and HPMC 50 Cps-water binary mixture.

less ionic contaminants than water. Ionic conductivity relaxation causes a continuous dispersion in the ionic conduction region above f_{EP} for both systems examined here[18].

Figure 10 (a,b) displays the spectra of the imaginary portion M"(ω) of M*(ω) (a, b). All of the samples examined in this study had the peaks at high frequency. With an increase in HPMC concentration, M"(ω) peaks move towards higher frequency. We can calculate the ionic conductivity relaxation time by using the frequency $\tau_\sigma = (1/2\pi f_\sigma)$ that corresponds to the peak value of M"[18].

Figure 11(a,b) shows the real portion of the AC conductivity spectra for the binary mixture of water and

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

IQAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN : 2349-638X
Impact Factor : 6.293

डा. बाबासाहेब आंबेडकर आणि एकविसावे शतक

: संपादक :
डॉ. लहू वाघमारे

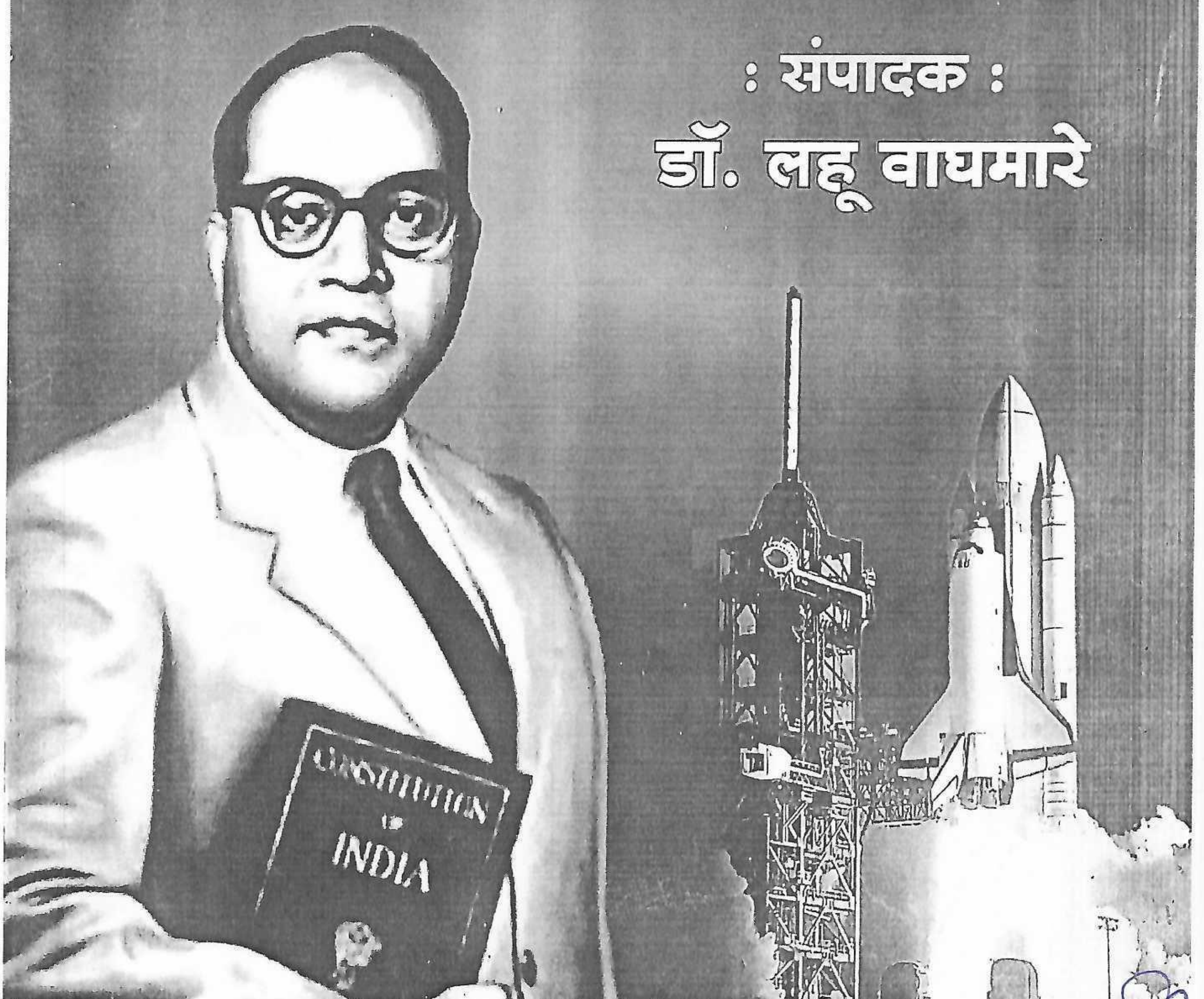

Scanned with OKEN Scanner

...vadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Sr. No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	डॉ. [illegible] तावरे	अर्थतज्ञ डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर	237
57	वैशाली धनबरा बेटकर	' भारेकरी जेव्हा मातीला येतात ' या कवितासंग्रहातील आंबेडकरवादी विचार	240
58	प्रा. वसंत निवृत्ती बंठे	दलितोद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	246
59	डॉ. सुरेश विठ्ठलराव पाथरकर	21 वे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य	249
60	डॉ. यशवंत बाबुराव चव्हाण	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रविषयक विचार	252
61	प्रा. डॉ. डी. बी. कोनाळे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार व कार्य	256
62	प्रा. डॉ. दिलीप रामचंद्रराव जाधव	एकविसावे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणा विषयक विचार व कार्य	260
63	डॉ. सौ. मेधा देशपांडे	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार आणि कार्य	264
64	प्रा. अंतेश्वर चंद्रकांत गायकवाड	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आणि 21वे शतक	269
65	डॉ. राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव लोणे	भीमगीते मराठी कवितेतील समृध्ददालन : शोध आणि चिकित्सा	276
66	डॉ.विद्यादेवी मनोहर कांबळे	दलित साहित्याचे प्रेरणास्रोत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	281
67	प्रा. अंकुश रणजित जाधव	21 वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार	285
68	सौ.विश्रांती सुरेश चांगन	एकविसावे शतक आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय विचार व कार्य	288
69	डॉ. नरसिंग आप्पासाहेब कदम	एकविसावे शतक आणि भारतीय संविधान	291
70	डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान	294
71	प्रा.एस.एन. पाटील	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार व कार्य	297
72	डॉ.पद्माकर पिटले	इतिहासकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (रामायण आणि महाभारत या संदर्भात)	321
73	प्रा. वैजनाथ सुरनर	२१ वे शतक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य	303

Scanned with OKEN Scanner

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavanwadi(Bar.
Science College Chavanwadi(Bar.
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

' मारेकरी जेव्हा मातीला येतात ' या कवितासंग्रहातील आंबेडकरवादी विचार

वैशाली चनबस बेटकर
संशोधक विद्यार्थिनी,
श्री. हावगीस्वामी महाविद्यालय,
उदगीर .जि.लातूर

साठोत्तरी वांङ्मयीन प्रवाहामध्ये ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य,स्त्रीवादी साहित्य,आदिवासी साहित्य , जनवादी साहित्य असे विविध साहित्याचे प्रवाह निर्माण झाले.कथा, कविता, नाटक, कादंबरी, आत्मकथन असे विविध वांङ्मयाचे प्रकार साहित्याच्या प्रांतात दाखल झाले.अल्पावधीतच नावारूपास आलेल्या साहित्याचा प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य प्रवाह होय.1960 च्या नंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्याने प्रेरित होऊन वंचित समाज साहित्यातील आपले स्थान शोधू लागला. जमेल तसे आपले अनुभव मांडू लागला. दलित साहित्याची सुरुवातच कविता या वांङ्मय प्रकारातून झाली. कविता हा लोकप्रिय असा प्रकार आहे. मानव आपल्या भावना काव्याच्या माध्यमातून व्यक्त करतो.छोट्याशा कवितेतून समग्र जीवनाचे सार व्यक्त होते. 'गागर में सागर' याप्रमाणे कवितेचे स्वरूप असते. आदिमानवाचे पहिले साहित्य म्हणजेच कविता. प्राचीन साहित्य शास्त्रज्ञांनीही साहित्याला काव्य कल्पून चर्चा केलीआहे. पाळण्यात असल्यापासूनच व्यक्तीचा संबंध कवितेशी येतो. कविता या वांङ्मय प्रकाराचे अवलोकन केल्यास कवितेचा विकास कशा प्रकारे होतो हे कळून येते. आधुनिक मराठी कवितेचे जनक केशवसुत यांनी नव्या विचाराची क्रांती केली. मर्ढेकर, विंदा करंदीकर यांनीही नवी वाट चोखाळली. 1960 नंतरच्या पिढीने मात्र आंबेडकरवादी आत्मभान घेऊन जीवन जगताना आलेले दुःख, हाल-अपेष्टा यांना साहित्यातून मांडले. प्रस्थापित व्यवस्थेला विरोध केला. सहाजिकच यामध्ये वेदना, विद्रोह दिसून येतो. या काळात नामदेव ढसाळ, नारायण सुर्वे, अण्णा भाऊ साठे, दया पवार, यशवंत मनोहर असे व्यवस्थेच्या विरोधात दलितांचे, उपेक्षित वंचितांचे संघर्षमय जगणे कवितेतून मांडले. म्हणूनच दलित कवितेचा नव्हे तर एकंदर दलित साहित्याचा आत्माच संघर्ष आहे. याच विद्रोही परंपरेत लेखन करणारे नवोदित कवी म्हणून कवी राजकुमार मस्के या नावाची दखल घ्यावी लागेल. आंबेडकर वादाने प्रेरित झालेले हे कवी एकविसाव्या शतकातही आंबेडकरवाद कसा पूरक, पोषक आहे हे सांगतात. आंबेडकरी विचारांची मूल्ये आजच्या काळालाही किती आवश्यक आहेत हे त्यांच्या कविता संग्रहातून दिसून येतात. 'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात' हा कवी एक राजकुमार मस्के यांचा पहिला वहिला कवितासंग्रह आंबेडकरवादी जाणिवेने परिपूर्ण भरलेले व भारलेले आहे. समाजातील विषमता संपवावी व समाज समान पातळीवर यावा अशी कवीची इच्छा आहे. आंबेडकरवादी विचारांचा प्रभाव कवीच्या कविता संग्रहातून जागोजागी येताना दिसून येतो.आपल्या मनोगतामध्ये ते म्हणतात," वंचितांनाच पीडा देणाऱ्या या प्रवृत्तीनेच माझ्या कवितेला प्रेरणा दिली आहे" कवीला अनेकदा वाटते की हातात शस्त्र घेऊन अशा लबाड, लांडग्यांना, सोंगाड्याला संपवावे पण माणसं वाईट नसतात तर त्यांच्यातील प्रवृत्ती वाईट असते. म्हणून माणसातील वाईट प्रवृत्ती नष्ट करण्याची त्यांना प्रेरणा मिळते साहित्यकारांनी जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये जपली पाहिजेत, जोपासले पाहिजेत. याविषयी आंबेडकर म्हणतात, "मला साहित्यिकारांना आवर्जून सांगायचे आहे की उदात्त जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये यांचा आपल्या साहित्य प्रकारातून आविष्कार करा. आपले लक्ष आकुंचित, मर्यादित ठेवू नका. ते विशाल बनवा. आपली वाणी चार भिंतीपूरती राखू नका तिचा विस्तार होऊ द्या. आपली लेखणी आपल्या प्रश्नापूरतीच बंदिस्त करू नका. तिचे तेज, खेड्यापाड्यातील गडद अंधार दूर होईल असे प्रवर्तित करा. आपल्या या देशात उपेक्षितांचे, दलितांचे फार मोठे जग आहे हे विसरू नका. त्यांचे दुःख, त्यांची व्यथा नीट समजावून घ्या आणि आपल्या

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned with OKEN Scanner

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned with OKEN Scanner

साहित्याद्वारे त्यांचे जीवन उन्नत करण्यास झटा त्यातच खरी मानवता आहे." असे डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेल्या साहित्यकारांच्या लेखनाच्या भूमिकेचे भान ठेवून लेखन करताना कवी राजकुमार मस्के दिसून येतात. आंबेडकरी विचारांचा वारसा पुढे चालवण्याचे कार्य करतात.

लोकशाही ,स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या किती वरवरच्या कल्पना आहेत. या वापरून वापरून गुळगुळीत झालेल्या संज्ञा आहेत. यांचा वापर केवळ सभा संमेलनामध्ये होत असताना दिसून येत आहे. कवी म्हणतात,

" लोकशाही ,स्वातंत्र्य, समता
समाजवादी समाजरचना
गुळगुळीतपणाचा बनला धंदा
बनवाबनवीचा हा तर सिंदखाना "

डॉ.आंबेडकर यांच्या मते, "स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव यावर आधारलेली समाजव्यवस्था हीच आदर्श समाजव्यवस्था होय. " आंबेडकरांच्या समाज व्यवस्थेसारखी कवीलाही समाजव्यवस्था हवी आहे. परंतु आज या संज्ञा वरचेवर वापरून गुळगुळीत झालेल्या वाटतातआजही तळागाळातील कर्ण आणि सत्तेतला अर्जुन यांना केवळ जन्माने विषमतेची वागणूक मिळत आहे. कुवत असूनही त्यांची दखल घेतली जात नाही. न्यायासाठी केवळ वायफळ चर्चा होताना दिसून येतात. निर्णय मात्र घेतले जात नाहीत. अशी कर्णासारखी अवस्था इथल्या मुलांची झालेली आहे. पुढे कवि म्हणतात,

" आता सहन होत नाही
शांत बसता येत नाही
स्वातंत्र्य कुठे आहे?
शोधूनही सापडत नाही "

'स्वातंत्र्य' या मूल्यासाठी भारतीयांना अनेक देशभक्त क्रांतिकारकांच्या बलिदानाची किंमत चुकवावी लागलेली आहे. स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्षे झाली नाही तरीही 'स्वातंत्र्य' या शब्दालाच आज स्वातंत्र्य नाही असं वाटत आहे. म्हणूनच स्वातंत्र्याची गळचेपी होताना दिसून येत आहे. स्वातंत्र्य ,समता, बंधुता ही मूल्ये पायदळी तुडवली जात आहेत. हा अतिरेक सहन करण्यापलीकडे आहे म्हणूनच कवी अस्वस्थ होत आहे.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील बहुसंख्य जनता ही शेती हा व्यवसाय करते जगाचा पोशिंदा मानला जाणारा शेतकरी काबाडकष्ट करूनही उपाशीच आहे.अशी दयनीय अवस्था शेतकऱ्याची दिसून येत आहे. हा या काळातला नाही तर भूतकाळातील आणि वर्तमान काळातील हा एक अनिवार्य प्रश्न बनलेला आहे शेतामध्ये मोती पिकवणाऱ्या शेतकऱ्याच्या हातात शेवटी माती च झालेली आहे. आजही ज्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत त्याला जबाबदार कोण? असा प्रश्न पडतो. 'तरीही तू जीवन संपवतोस का?' अशा प्रश्नार्थक शीर्षकाने कविता लिहितात. कवि म्हणतात,

" वारसा तुला ज्योतिबाचा
तरी तू गप्प का?
आधार तुला शाहूचा तरी तू
धीर सोडतोस का ?
संघर्षाची शिकवण दिली त्या भीमरावांनी
तरीही तू जीवन संपवतोस का?"

कवी आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याला म्हणतात, तुला ज्योतिबाचा वारसा असताना,शाहूंचा आधार असताना आणि भीमरावांची शिकवण असतानाही तू आपले जीवन संपवून का घेत आहेस ? आपली शेती ही पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होऊन शेवटी आत्महत्या करतो.याचाच विचार करून शेती

Principal Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C Coordinator Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

विषयक नियम,शेती विषयक धोरण डॉ.आंबेडकरांनी राबवलेलं होतं. आपल्या हक्कासाठी लढायला शिका.आपले हक्क आपल्याला मिळत नाहीत. तर ते लढून आणि झगडून घ्यावे लागतात.अशी शिकवण आंबेडकरांनी दिली आहे. आणि कुठेतरी आज एकविसाव्या शतकातही शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना न्याय देण्यासाठी आंबेडकरांचे विचार पूरक आहेत. कवी याचा प्रत्यय कवितेमधून देतात.पुस्तक हा माणसाचा खरा मित्र आहे. कारण पुस्तके कधी दगा देत नाहीत. त्यामुळे इतर मित्रांपेक्षा पुस्तक हा मित्र बनवणे केव्हाही चांगलं. आंबेडकर आणि पुस्तक यांचं नातं कसं होतं ते आपल्यालाच वेगळे सांगायची आवश्यकता नाही. आंबेडकरांनी पुस्तकासाठी एक स्वतंत्र इमारत उभी केली. आंबेडकर म्हणतात, की जर तुमच्याकडे दोन रुपये असतील तर एक रुपयाची भाकरी घ्या व दुसऱ्या रुपयाचं पुस्तक घ्या. कारण भाकरी तुम्हाला जगवेल आणि पुस्तक तुम्हाला कसे जगायचे हे शिकवेल. याच आशयाचे लेखन त्यांच्या कवितेतून येत.ते म्हणतात,

" बांधू नका माडी
घेऊ नका साडी
पुस्तकाने कळते
माणसाची नाडी"

सोन,चांदी ,संपत्ती ,काचेचे महाल यापेक्षाही पुस्तक कसं जगावं या विचारांशी बांधिल असतात म्हणून इतर संपत्तीपेक्षा पुस्तकाचे महत्त्व पटवून देतात. विचारानेच क्रांती होते. म्हणूनच म्हटलं जातं, 'वाचाल तर वाचाल'. डॉ. आंबेडकर यांनी या पुस्तकाच्या बळावरच, पुस्तकाच्या सामर्थ्यावर इथल्या प्रस्थापित व्यवस्थेशी टक्कर दिली आणि या जाती व्यवस्थेच्या विरोधात शिक्षणाच्या बळावरच परदेशात शिक्षण घेऊन , जगातील इतर राज्य घटनांचा अभ्यास करून सर्वात मोठी लिखित राज्य घटना तयार केली आणि आज ती आपल्या सगळ्यांसाठी उपयुक्त आहे, कोणत्याही धर्मग्रंथापेक्षा.म्हणूनच आज ही राज्यघटना व्यक्तीला जगण्यासाठी प्रोत्साहन देत आहे. आज आपण संगणकाच्या क्षेत्रात पाऊल टाकले आहे. आज मानव जग जवळ करत आहे .पण माणसे एकमेकांपासून दुरावलेले आहेत अशा या युगात व्यक्ती पुस्तकापासून लांब जात आहे आणि म्हणूनच कुठेतरी आज पुस्तकाला मित्र बनवण्याची गरज आहे आज संगणकावर एका क्षणार्धात एखाद्या विषयाची माहिती आपल्याला मिळते.म्हणून आपण पुस्तकांपासून दूर जात आहोत पुस्तकातून सखोल मार्गदर्शन होते म्हणून पुस्तक आपले मित्र बनवणे गरजेचे आहे. कवी आज आपल्याला एकविसाव्या शतकातील भटकलेल्या विद्यार्थ्यांना सांगताहेत. आज सगळं ऑनलाइन पद्धतीने झालेले आहे. त्यामुळे व्यक्तीला पुस्तकाची आवश्यकता वाटत नाही. पण पुस्तकामुळे विचारात क्रांती होते विचारांमध्ये बदल होतो. म्हणूनच म्हटलं जातं," वाचाल तर वाचाल".

'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात' हे कवितासंग्रहाचे शीर्षकच अतिशय समर्पक असे आहे. अन्यायी, अत्याचारी ,लबाड, लांडगे अशी लोकं स्वतः एखादी संघटना संपवतात, व्यक्तीला संपवतात आणि उजळ माथ्याने मातीला येतात. अशा लोकांना उद्देशून कवि म्हणतात,

" शेवटच्या क्षणापर्यंत मोठ्या कष्टाने
संघटनेला सावरले, मरू दिले नाही
तुम्ही क्षुद्र स्वार्थासाठी संपवलं
आता एकच विनंती आहे की,
संघटनेला संपवू नका..."

स्वार्थ आज व्यक्तीच्या विकासाच्या आड येत आहे. क्षुद्र स्वार्थासाठी आपण छोट्याशा रोपट्याचा वृक्ष होत असलेल्या संघटनेला संपवत आहोत. पोटच्या पोराप्रमाणे या संघटनेला जपलेल असत ,वाढवलेलं असतं .पण काही व्यक्ती या संघटनेला संपवण्याच कार्य करतात. म्हणून कवी अशा मारेकऱ्याना सांगताहेत की, या

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

संघटनेला संपवू नका. शूद्र स्वार्थासाठी या संघटनेला संपवू नका आज संघटनेमध्ये महत्त्व आहे.आंबेडकर म्हणतात शिका ,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा. ज्या मागण्या आहेत त्या संघटित झाल्याशिवाय मिळणार नाहीत. म्हणून संघटनेला खूप महत्त्व आहे म्हणूनच म्हटले जाते की, 'गाव करील ते राव काय करील'. आज व्यक्ती, नेत्यांमध्ये स्पर्धा लावली जाते .त्यांचे विचार आपण समजून घेत नाही तर कुठे तरी नेत्यांमध्ये स्पर्धा लावत आहोत ही व्यक्तीची प्रवृत्ती कशी मारक ठरते हे कवी या ठिकाणी सांगताहेत. आज बऱ्याच संघटना दिसून येतात पण स्वार्थी प्रवृत्ती साठी ते इतरांकडे पाहत नाही संघटनेच्या माध्यमातून समाजोपयोगी कामे करताना दिसून येत नाहीत . आज आंबेडकर म्हणतात त्या संघटनेची आवश्यकता या समाजाला आहे आणि हेच कवी वारंवार त्यांच्या कवितांमधून सांगताहेत. पुढे जाऊन कवि म्हणतात,

" माणुसकी महाग झाली आहे दऱ्याखोऱ्यातून
वाडी - वस्त्यातून सम्यक क्रांतीची हाक
आता मला ऐकू येत आहे."

कवी त्यांच्या मनोगतात म्हणतात की, "सम्यक समाजासाठी मला कवितेतून पुन्हपुन्हा उगवायचे आहे". व्यक्ती पेक्षा पैशाला असलेली किंमत ,पोटभर भाकरी साठीचा प्रश्न,जनतेला विविध सुविधा देण्यासाठी विविध खाते करण्यात आले. पण ते ' खातं ' खाण्यातच मग्न आहे. अशांतता, दुष्काळ ,बेकारी आत्महत्या ,पोटासाठी आक्रोश या ठिकाणी पहाण्यात येतो .समाजामध्ये आज असे चित्र दिसून येत आहे. कुठेतरी समाजाला समानतेची संधी,दर्जाची समानता अपेक्षित आहे आंबेडकरांना असलेली समानतेची क्रांती कवी कवितेतून समाजाला देत आहे . 'ज्योतिराव पुन्हा जन्मास' या कवितेतून वर्णव्यवस्थेला सुरुंग लावणाऱ्या महात्मा ज्योतिबांना पुन्हा जन्मास येण्यास कवी आर्ततेने हाक देतात. महापुरुषांच्या नावाचा वापर आज सिडी सारखा होत असताना दिसतो. ब्राह्मणांच्या पुढचाही जातीवाद सुरु आहे. विचारांचा पोकळ डोलारा जागोजागी उभा आहे. आजही पाहिजे तिथे मदत पोहोचत नाही पण वर्तमानपत्रात मात्र मदतीचे फोटो येतात. सत्तेसाठी आज आपलीच माणसे आपल्या माणसासाठी कशी घातक ठरत आहेत. हे या कवितेतून सांगितलेले आहे.

'कविता माझ्या काळजाची' ही एक दीर्घ कविता आहे .या कवितेतून जणू काही आपलं काळीज उघडून ठेवलं आहे. कवी म्हणतात, " माझी कविता आतड्याची, नाही केवळ प्रतिभेची". कविता लिहिण्यासाठी किंवा साहित्यासाठी केवळ प्रतिभाशक्ती असून काम भागत नाही तर कुठेतरी मनातल्या आतड्याला पीळ पडलो पाहिजे. कुठेतरी समाजाचं देणं लागतो या भूमिकेतून ही लिहिले पाहिजे.पुढे कवि म्हणतात,

" माझी कविता विद्रोहाची
नाही ती सभा संमेलनातील
सत्काराची व टाळ्यांची , वांझ आक्रोशाची
बुद्ध ,बसवन्ना ,फुले अन्
बाबासाहेबांच्या स्वप्नांची सहोदर आहे माझी कविता"

कुणाचाही गुलाम न होणारी ही कविता आहे. कारण या कवितेमध्ये कवींनी बुद्ध, बसवन्ना, फुले ,बाबासाहेब यांच्या स्वप्नांची,विचारांची आहे. आणि याच विचाराने प्रभावित होऊन ते पेटून उठतात आणि समाज घडवण्यात तत्पर असतात. 'नवा सूर्योदय' या कवितेतून आंबेडकरवाद आणि मार्क्सवादी या विचारांची सांगड आपल्याला दिसून येते. कवी म्हणतात,

" आमच्या वस्तीत पुन्हा
नवा सूर्योदय होणार आहे

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' चा नारा

पुन्हा दुमदुमनार आहे.

अंधारा मागोमाग उजेड आणि उजेडा मागोमाग अंधार हे सृष्टीचे चक्र आहे आणि हे चालूच राहणार. आता नवा सूर्योदय होणार आहे पिढ्यानपिढ्या हा काळोख, अंधार दूर करण्यासाठी आंबेडकरांच्या ' शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' चा नारा दुमदुमून हा प्रकाश येणार आहे हा नवीन सूर्योदय होणार आहे. प्रचंड आशावादाने कवि त्या नव्या सूर्योदयाची वाट पाहतात. सुर्वे यांच्या कवितेची आपल्याला आठवण होते. आज जरी सत्ता खाऊजा धोरण स्वीकारले तरीही उदारीकरणाच्या घोड्याला लगाम घालून, शोषितांनी त्यावर आरुढ होऊन त्यांचा नाश करायचा आहे. शोषितांचे राज्य स्थापण करावयाचे आहे. असा प्रचंड आशावाद वरील कवितेतून दिसून येतो .कवी पुढे म्हणतात, आज जागतिकीकरणाच्या प्रभाव प्रत्येक क्षेत्रात दिसून येत आहेत आज व्यक्तीवर सुद्धा जागतिकीकरणचा प्रभाव आहे आणि त्यामुळे कवी बाबासाहेबांना प्रश्न विचारतात की बाबासाहेब आता या काळामध्ये झाडेसुद्धा कोणती लावायची ?कारण ही परोपकारी झाडे, प्रतिमा सूचक आहे, झाड सावली देतं .आपण झाडाला दगडे जरी मारली तरी ते फळ देतो. म्हणून झाडे ही परोपकारी असतात. पण आजच्या जागतिकीकरणातील झाड ही उतलेली आहेत. झाडाची प्रतिमाही कशी काळानुरूप बदलत आहे. असा प्रश्न कवी आंबेडकरांना करतात,

" बोला बाबासाहेब...
झाडे लावायची कोणती?
कोण आहे आमचा सोबती...
उतनाऱ्या झाडांच्या काळात
सगळे बोलभांड सोंगाडे
धनिकांचे दोस्त
प्रस्थापितांची मगरमिठी सोडविणार कोण?
जल,जंगल, जमिनीचे समान वाटप करणार कोण?
थोड थांबून बाबासाहेब म्हणाले,
' अत्त दीप भव!' "

बाबासाहेब म्हणाले होते की ,तुम्हीच तुमचे दीप, व्हा.तुम्हीच स्वतःला मार्गदर्शन करा. आज ही उतणारी झाडआहेत. म्हणजेच परोपकारी झाडं नाहीत. कुठे तरी स्वार्थी झाडे आहेत. या कवितेतून मला त्यांचा आणखी एक संदर्भ भासत आहे. आज आई ,वडील, मुलगा ,मुलगी यामध्ये कुठलेच नाते दिसून येत नाही. कुटुंब सुद्धा या तडाख्यात सापडलेली आहेत आणि म्हणूनच कवीने ही अगतिकता, अस्वस्थता व्यक्त केली आहे. आंबेडकरांचा उपदेश म्हणजेच तुम्ही तुमचे प्रकाश व्हा, तुम्हीच तुम्हाला मार्ग दाखवा हा आजच्या काळामध्ये विसाव्या शतकामधील एक सुभाषितवजा मंत्र म्हणता येईल. काही कवितेची शीर्षके ही प्रश्नार्थक आहेत . ' अशी कशी ही लोकशाही ?' या कवितेत कवी म्हणतात,

"अशी ही लोकशाही धनिका घरी नांदते
साथ देते चोरांना गरिबाला भांडते ..."

लोकशाहीची व्याख्याच बदललेली दिसून येते. लोकशाही मधिल 'लोक' हा महत्वाचा घटक. परंतु या लोकांनाच वाऱ्यावर सोडून दिल जात. गरीब लोकांना वाऱ्यावर सोडलं जातं आणि धनिकांच्या घरी या सगळ्या सोयीसुविधा पुरविल्या जातात पुढं कवी म्हणतात,"

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned with OKEN Scanner

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

लक्षणाला रक्त आमचे ताटावर अमृताच्या ताव मारतो कसाई, अशी कशी ही लोकशाही?" कवीने प्रश्न विचारलेला आहे, आश्चर्य व्यक्त केलं आहे. लोकशाही खरं तर ही लोकांसाठी लोकांनी बनवलेली सत्ता असते लोकांना महत्त्व असलेल्या लोकशाहीमध्ये धनिकांना महत्व आहे आणि म्हणूनच लोकशाहीची व्याख्या बदललेली दिसून येते. एक व्यक्ती एक मत असे म्हटले जाते पण सामाजिक जीवनामध्ये गरीब-श्रीमंत ही दरी निर्माण होताना दिसते. यामध्ये समानता येत नाही आणि सर्व माणसांचे मोल हे सारखे असत नाही. 'समतेचे गीत 'या कवितेत कवी म्हणतात,

"माणसंच पेरावीत
माणसच उगवावित
माणसांचे राज्य यावे
सगळ्यांच्या ओठी समानतेचे गीत राहावे."

घेण्याबरोबरच देण्यावरही भर दिला जावा. समानता टिकवावी लागेल. आज कातड्यावर किंमत कळत नाही तर त्यासाठी आतड्यांचा ओलावा असावा लागतो .असे. कवि म्हणतात. आणि कुठेतरी माणूस हे साहित्याचे मूल्य आहे आणि ही माणसं आज कुठेतरी माणूस पशू पातळीवर गेलेली दिसून येतात. म्हणून माणसांमध्ये असलेली मानसिकता या ठिकाणी कवीला महत्त्वाची वाटते.

शेवटी कवी म्हणतात,

"भीम माझा सूर्य
प्रकाशले सारे तारे
प्रतिकार करण्या अन्यायाचा
वंचितांनो एक व्हा रे "

डॉ.आंबेडकर हे शोषितांच्या वस्तीत उगवलेलं निळ्या क्रांतीचं मोड आहे. असं कवीला वाटते. दुसरा भीमराव होणे शक्य नाही, असे कवीला वाटते .या ठिकाणी आपल्याला वामनदादा कर्डक यांच्या गीताची आठवण होते. ते म्हणतात की ,"भीमा तुझ्या मताचे जर पाचच लोक असते, तलवारीला तयाच्या न्यारेच टोक असते."आजची ही पिढी, समाजव्यवस्थेने विस्कटलेली घडी, निट सावरायचे असेल तर दुसरा भीमराव होणे आवश्यक आहे.एकंदर, कवी राजकुमार मस्के यांचा हा पहिलाच कवितासंग्रह असूनही यातील जाणिवा या अतिशय प्रगल्भ आहेत. कवीच्या कवितेतच नाही तर प्रथम कवीच्या रोमारोमात आंबेडकरवादी विचार ठासून भरलेले आहेत.

"भीमा तुमच्यामुळेच माझ्या
जळत्या जीवनाला
पिंपळाचा कोंभ आला
अर्पितो माझ्या रुधीराच्या कविता
तुमच्या अनुपम त्यागाला.."

पहिला वहिला कवितासंग्रह डॉ.आंबेडकरांच्या त्यागाला अर्पण केला आहे.आज त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता नसून ही डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांची अनिवार्यता दिसून येते. आज एकविसाव्या शतकातच नाही तर युगानुयुगे आंबेडकर यांच्या विचाराची आवश्यकता भासणार आहे डॉ.आंबेडकरांना अपेक्षित असलेला भारत निर्माण होण्यासाठी आज आंबेडकरी विचारांची जाणीव, आंबेडकरी विचार व्यक्तीच्या मनात रुजणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.राजकुमार मस्के- मारेकरी जेव्हा मातीलायेतात.
२.वामन निंबाळकर-. दलित साहित्य स्वरूप व भूमिका.

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned with OKEN Scanner

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

विद्यावार्ता®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

SPECIAL ISSUE-2020 03

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

"राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान " या विषयावर

एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

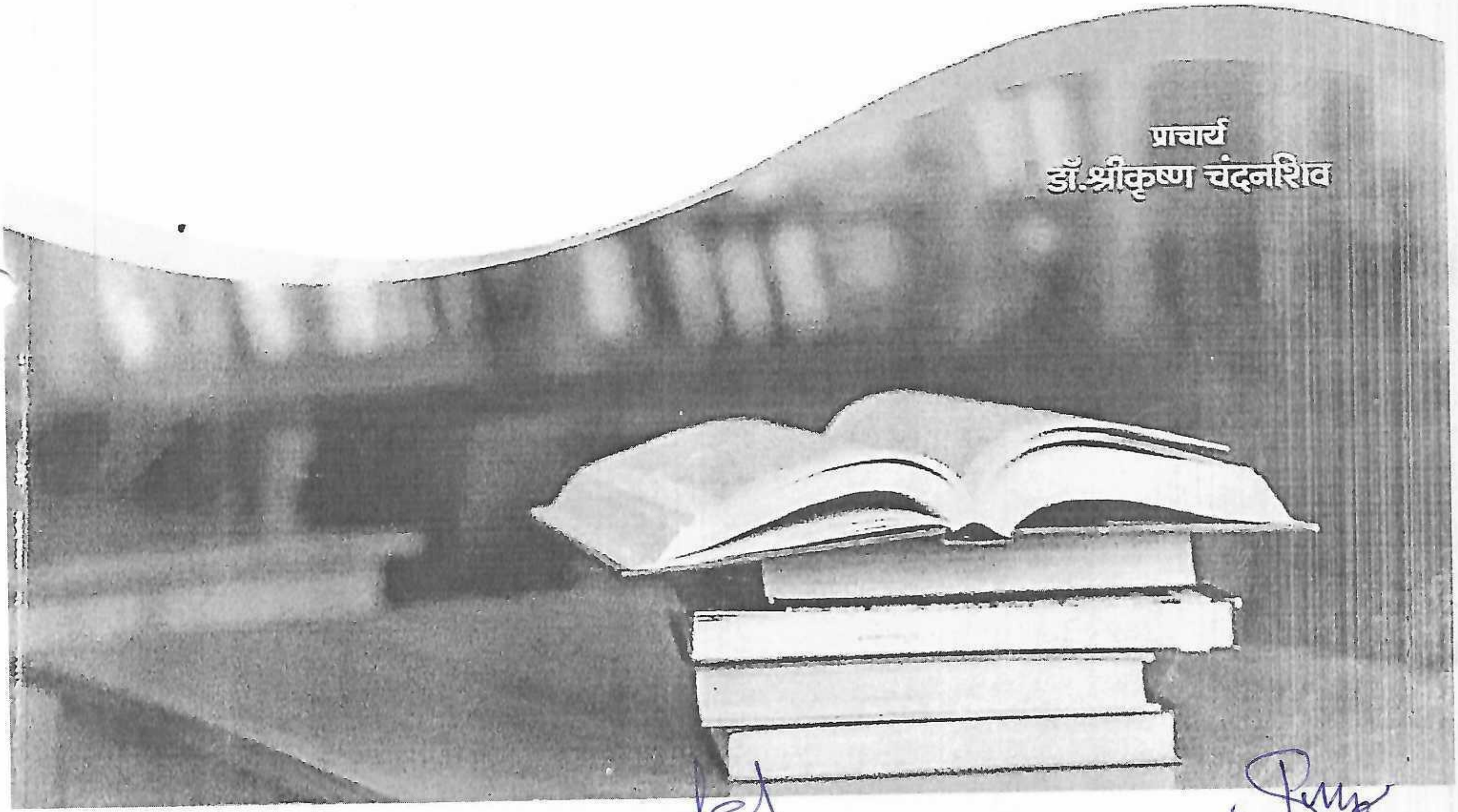

प्राचार्य
डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

Scanned with OKEN Scanner

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts &
Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

12) महात्मा फूले आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्यविषयक विचार
प्रा.डॉ. सुर्यवंशी रामहरी मधुकर, उस्मानाबाद ||43

13) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण
प्रा.डॉ. विवेक अ. चौधरी, अमरावती ||45

14) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जमीन हक्कासंबंधी भूमिका व मार्गदर्शन
डॉ. वाघमारे विष्णु बब्रुवान, सोलापूर ||48

15) शाहू महाराजांच्या सामाजीक व आर्थिक विचारातील मानव विकास संकल्पना
प्रा. यादव जे. बी., डॉ. आगळे एस. व्ही, बीड ||51

16) छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य
प्रा.डॉ. हारणे महादेव माणिकराव, उस्मानाबाद ||54

17) महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार
प्रा.डॉ. पवार विद्युलता शाहूराव, कळंब ||56

18) महात्मा फुले : स्त्रियांचे आद्य उद्धारक
प्रा. सौ. बेटकर व्ही. सी., उदगीर ||58

19) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रवादी विचार व कार्य
प्रा. रघुनाथ व्यंकटी घाडगे, कळंब ||60

20) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार
प्रा. तात्यासाहेब शिवाजी काटकर, सोलापूर ||62

21) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरण विषयक विचार
डॉ. वासुदेव एस. वले, जळगाव ||64

22) राजर्षी शाहूंचे शैक्षणिक विचार
प्रा. कांतराव किसनराव कलाणे, बीड ||66

23) मा. जोतीबा फुले यांचे शेती व शेतकरी संदर्भात विचार आणि कार्य
प्रा. आबासाहेब गायकवाड, प्रा.डॉ. बी. डब्लू. गुंड, तुळजापूर ||69

24) राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य व वर्तमान स्थिती
प्रा. डॉ.अंबादास बिराजदार, तुळजापूर ||71

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
di (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned with OKEN Scanner

Principal
Late Bhimrao Chavan Art
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

18

महात्मा फुले : स्त्रियांचे आद्य उद्धारक

प्रा. सौ. बेटकर व्ही. सी.
संशोधक विद्यार्थीनी, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर

****

भारतातील अनेक विषमतांपैकी स्त्री-पुरुष विषमता ही अगदी प्राचीन काळापासून असलेली दिसून येते. अनेक रुढी, प्रथा, परंपरा व धर्माच्या नावाखाली गुलामगिरीच्या साखळदंडाने पिढ्यान्‌पिढ्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रियांना जखडून टाकले होते. जणू त्यांचे भावविश्वच उद्ध्वस्त करुन टाकले होते. 'स्त्री' हा समाजाचा एकअविभाज्य घटक आहे. समाजाची प्रगती करावयाची असेल तर स्त्रियांना दुर्लक्षून चालणार नाही. स्त्रियांवर अनन्वित असे अन्याय, अत्याचार झाले, तिला केवळ उपभोगाची वस्तू मानले जाई, शिक्षणाचा अधिकारही नाकारला गेला चूल आणि मूल एवढेच तिचे अधिकार क्षेत्र बनले. अशा परिस्थितीत जीवन कंठणाऱ्या स्त्रियांचे हजारो वर्षांपासून सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शारीरिक, मानसिक या सर्वच पातळ्यांवर स्त्रियांचे पुरुषांकडून अमानवी पद्धतीने शोषण सुरु होते. या शोषणातून सबंध भारतीय स्त्रियांना मुक्त करण्याचा कृतीशील विचार क्रांतीसूर्य महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी आपल्या कृतीतून सत्यात उतरवला आहे. याची अनेक उदाहरणे त्यांच्या जीवनचरित्रात सापडतात.

एकोणीसाव्या शतकात गोविंदराव आणि चिमणाबाई या दाम्पत्यापोटी ११ एप्रिल १८२७ रोजी महात्मा ज्योतिरावांचा जन्म झाला. तत्कालीन समाजामध्ये शिक्षण घेणे ही मुठभर ब्राह्मणांची मक्तेदारी होती. महात्मा फुलेंनाही शिक्षण घेताना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागले. त्या काळातील विवाह पद्धतीनुसार तेरा वर्षाच्या ज्योतिरावांचा आठ वर्षाच्या सावित्रीबाईशी विवाह झाला. चौदाव्या वर्षी महात्मा फुलेंनी स्कॉटीश मिशनरीच्या इंग्रजी शाळेत प्रवेश मिळविला. त्या बरोबरच वस्ताद लहुजी साळवे यांच्याकडे ढाल, तलवार व गोळीबारीचेही शिक्षण घेतले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आणि जॉर्ज वॉशिंग्टनच्या चरित्राचा अभ्यास केला. थॉमस पेन यांच्या 'राईट ऑफ द मॅन' या ग्रंथाच्या प्रभावाने ते प्रभावित झाले. यातूनच त्यांची वैचारिक जडण-घडण झाली हे दिसून येते. समाजातील अपमानास्पद तुच्छतेच्या वागणूकीमुळे (उदा.- ब्राह्मण मित्राच्या विवाहात झालेला अपमान) वंचितांच्या, बहिष्कृतांच्या, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार या समस्यांबरोबरच भारतातील प्रमुख असणारी व अलिकडच्या काळातही तेवढ्याच तीव्रतेने भेडसावणारी ज्वलंत समस्या म्हणजे स्त्री दास्यमुक्तीची समस्या होय. समाजाचा उद्धार करण्यासाठी इंग्रजांचे राज्य हद्दपार करण्यापेक्षाही स्वदेशातीलच उच्च समजल्या जाणाऱ्या जातीकडून केले जाणारे शोषण हे थांबविले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. त्यातही त्यांना स्त्रियांच्या दयनीयतेची अवस्था ही प्रकर्षाने जाणवली. समाजाची प्रगती ही स्त्रियांच्या प्रगतीशिवाय होणे अशक्य आहे. म्हणूनच महात्मा फुले म्हणतात, 'स्त्री ही समाजाचे मूळ आहे' महात्मा फुलेंना राजकीय सुधारणांपेक्षा सामाजिक सुधारणा अधिक महत्त्वाच्या वाटत होत्या हे आपल्या सहज लक्षात येते. शिक्षणामुळे माणसाची प्रगती होते. त्याच्यातील पशुत्व नाहीसे होऊन मनुष्यत्व प्राप्त होते. अविद्येमुळे होणाऱ्या दुष्परिणामबद्दल ते म्हणतात,

"विद्येविना मती गेली। मती विना नीती गेली।।
नीती विना गती गेली। गती विना वित्त गेले।।
वित्त विना शूद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।।"

महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचे महत्त्व जाणले होते. हंटर कमीशनपुढे देण्यात आलेल्या निवेदनातून स्त्री शिक्षणावर भर देणारे एकमेव व्यक्ती म्हणजे ज्योतिबा फुले होते. यातून त्यांची शिक्षणाविषयीची तळमळ दिसून येते. स्वतःच्या कुटुंबापासूनच, सावित्रीबाईंना शिक्षण देवून शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली. "महात्मा फुले यांनी केवळ पुरुषांच्या स्वातंत्र्याचा विचार केला नव्हता, तर स्त्री-पुरुष या दोघांना स्वातंत्र्य आहे हा विचार त्यांनी मांडला. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रीलादेखील स्वातंत्र्य आहे, स्त्रीला देखील आपले विचार मांडण्याचे आणि आपल्या विचारानुसार कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे. म्हणून त्यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार प्रकर्षाने मांडला †Œa' खरे तर, मानव हा निसर्गतःच स्वतंत्र आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा विचार महात्मा फुलेंनी सर्वप्रथम मांडला. स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाही. तिलाही पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्याचा अधिकार आहे. हिंदू धर्मशास्त्रानुसार स्त्रिया व शूद्रांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. स्त्री ही विश्वासास अपात्र आहे. दुष्ट, चंचल, अविचारी आहे. दोषांची व अज्ञानाची खाण आहे. स्त्री म्हणजे पापाची मुळ आहे. स्त्रिया या वडिल, पती व पुत्र यांच्या आधाराने जीवन व्यतीत करतात म्हणून 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' हे मनुचे वचन प्रमाण मानले गेले. तत्कालीन समाजाचा अभ्यास करुन स्त्रियांच्याच नव्हे तर एकंदर समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने महात्मा फुलेंनी सर्वंकष स्वरुपाचे विचार मांडले. "महात्मा फुले यांनी स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार केला. स्त्री-पुरुष हे दोघेही समान असून सर्व मानवी अधिकाराचा उपभोग घेण्याचा स्त्रीला अधिकार आहे असे त्यांचे म्हणणे होते. स्त्रीसाठी एक नियम आणि पुरुषांसाठी दुसरा नियम हा भेदभाव त्यांना निषेधार्ह वाटत होता."[२] समाजामध्ये बालजरठ विवाह, केशवपन, विधवा विवाहाचा प्रश्न, बहुपत्नीत्व, सतीप्रथा, वाघ्या-मुरळी प्रथा यासारख्या अनिष्ठ प्रथांवर विवेकबुद्धीने विरोध केला. त्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व जाणून ३ ऑगस्ट

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

१८४८ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. या कार्यामुळे महात्मा फुले देशातील स्त्री शिक्षणाचे अग्रदूत ठरले. फुलेंच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल १६ नोव्हेंबर १८८२ मध्ये स्त्रीशिक्षणाचे आद्यजनक म्हणून सरकारने त्यांचा गौरव केला.

समाजात बालविवाह, बालजरठ विवाह यासारख्या प्रथेमुळे बालविधवांचे प्रमाण वाढले होते. ८-९ वर्षाची बालिका आणि ७०-८० वर्षाचा म्हातारा यांचा जर विवाह झाला तर साहजिकच हा मरणाच्या वाटेला लागलेला म्हातारा लवकरच मरणार त्यामुळे अशा बालविधवांचे प्रमाण वाढले होते. महात्मा फुलेंनी या विधवांच्या विवाहासाठी प्रयत्न केले." ८ मार्च १८६४ रोजी त्यांच्या प्रयत्नाने पुण्यात गोखल्याच्या बागेत एका शेणवी जातीतील १८ वर्षाच्या विधवेचा पुर्नविवाह त्याच जातीतील विधूराबरोबर करण्यात आला. हा पहिला पुर्नविवाह होय."[3] परंतु म्हणावा तसा प्रतिसाद त्यांना मिळू शकला नाही. अशा विधवांचे वाकडे पाऊल पडून, अनैतिक मार्गाने संतती जन्माला आल्यास समाजात अशा स्त्रियांचा छळ होवू लागला. या छळाच्या भितीपोटी बालहत्यांचे, नवजात अर्भकांच्या हत्याचे प्रमाण वाढले. यासाठी १८६३ मध्ये महात्मा फुलेंनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. या प्रतिबंधक गृहातूनच काशिबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवा स्त्रीच्या मुलास महात्मा फुलेंनी दत्तक घेतले तेच त्यांचे पुत्र डॉ. यशवंत फुले होय.

एकापेक्षा अनेक स्त्रियांशी विवाह करणे हे पुरुषी प्रतिष्ठेचे लक्षण होते. परंतु महात्मा फुलेंनी या वाईट पद्धतीलाही विरोध केला. जर स्त्रियांनी अनेक लग्ने केली तर ती पुरुषांना चालेल का? असा त्यांचा मुळ प्रश्न होता. महात्मा फुलेंना वयाची ३५ वर्ष झाली तरी ही मुल झाले नव्हते. महात्मा फुलेंची मित्रमंडळी, आई-वडिल इतकेच नव्हे तर त्यांच्या सासऱ्यांचेही म्हणणे दुसरी पत्नी करण्यासाठी होते. परंतु महात्मा फुलेंनी त्यास विरोध केला व काशीबाई या विधवेच्या यशवंत नावाच्या मुलास दत्तक घेतले. म्हणूनच महात्मा फुलेंचे विचार हे केवळ विचार नसून ते कृतीशील विचार आहेत. बहुपत्नीत्वाच्या पद्धतीप्रमाणेच केशवपनाची प्रथाही समाजात प्रचलित होती. पतीच्या मृत्यू पश्चात पत्नीचे केस जर कापले नाहीत, पतीच्या तिरडीला जर ते लावले नाहीत तर मृत पतीचा स्वर्गापर्यंतचा प्रवास हा खडतर होतो अशा पद्धतीच्या पुरुषी काव्याने भावनाशिल धार्मिक श्रद्धेच्या स्त्रियांवर अशा जाचक रुढी लादल्या. याला महात्मा फुलेंनी विरोध दर्शविला. न्हाव्याचा संपसुद्धा घडवून आणला. त्यामुळे केवळ स्त्रियांना विद्रूप करुन तिचे समाजमन खच्चीकरण करणे जेणेकरुन तिला समाजात उजळ माथ्याने वावरण्यास प्रतिबंध घातला गेला. राजाराम मोहनरॉय यांच्या सहकार्याने लॉर्ड बेंटींगने सतीप्रथेविरोधी कायदा केला. तरीही समाजात ही सतीप्रथा प्रचलित होती. पतीच्या निधनानंतर पतीच्या जळणाऱ्या चितेत उडी घेवून स्त्रियांना सती जावे लागे. यावर महात्मा फुले म्हणतात की, पत्नीच्या निधनानंतर पत्नीच्या प्रेमाखातर पतीसोबत सती जाताना पाहिले. परंतु दुर्दैवाने [illegible] असा एकही दाखला मिळत नाही.

आज एकविसाव्या शतकात भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊन उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. वैद्यकीय, अंतराळविज्ञान, आय. ए. एस. आय. पी. एस. व केंद्रीय पातळीवरील सर्व [illegible] कार्यरत केलेली आहेत. या कार्याचे श्रेय हे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनाच द्यावे लागते. कारण त्यांनी देशाचा संसार [illegible] चालण्यासाठी स्वतःच्या संसाराची आहुती [illegible] दिली. पण याचा म्हणावा तसा परिणाम आजही दिसून येत नाही. आधुनिक म्हणवली जाणारी आजची स्त्री ही विविध [illegible] दिसून येते. जगाच्या विविध क्षेत्रात स्त्रियांनी उल्लेखनीय योगदान दिलेले असले तरी खेदाने असे म्हणावे लागते की, पुरुषांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी निर्माण केलेल्या अनेक बेड्या व शृंखला तोडून स्त्री मुक्त झाली नाही.

आजही समाजामध्ये स्त्रिया सुरक्षित नाहीत. उदा.- नुकत्याच घडलेल्या हिंगणघाट, सिल्लोड, मुंबई येथील स्त्रियांवरील अमानवी अत्याचाराच्या घटना पहाता कुठेतरी आज महात्मा फुलेंच्या विचाराची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते. आजच्या स्त्रियांवर अशा अमानुष पद्धतीने अत्याचार करणाऱ्या पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेतून त्यांचे मुक्त करण्यासाठी घरोघरी ज्योतिबा व सावित्री यांच्या विचाराचे स्तोत तेवत ठेवावी लागेल.

निष्कर्ष :

१. महात्मा फुलेंनी स्त्रियांना स्वत्वाचे [illegible] काम दिले.

२. तत्कालीन विचारवंतांपेक्षाही अतिशय सखोल, समृद्ध, संपन्न व व्यापक अशी विचारसरणी महात्मा फुलेंची होती.

३. स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाही. हे महात्मा फुलेंनी समाजात दाखवून दिले.

४. आज एकविसाव्या शतकातही समाजाला न्याय, नीती, मानवता, शील, सत्य या चिरंतन मूल्यांच्या [illegible] ज्योतिबांच्या विचारांची आवश्यकता दिसून येते.

संदर्भ :-

१. सरोज आगलावे - ज्योतिराव फुले : सामाजिक तत्वज्ञान' सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती फेब्रुवारी २००३. पृ. क्र. ८३.

२. संपा. य. दि. फडके - 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, नोव्हेंबर २००६. पृ. क्र. ४५०.

३. डॉ. अनिल कठारे - फुले-शाहू-आंबेडकर, नूतन प्रकाशन, कंधार, प्रथमावृत्ती १ एप्रिल २०११. पृ. क्र. १४ व १५.

४. प्रा. सुशीला मूलजाधव - भगवान बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, पुनर्मुद्रण ३ जानेवारी २०१२.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Sci College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned with OKEN Scanner
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
adi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Ba
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

January - 2020
Vol. I No. 13

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College ★ Chavhanvadi ★ Tq. Mukhed Dist. Nanded

आंबेडकरवा[illegible] मराठी साहित्य / स्वरुप आणि विविध प्रवाह-यांचा परामर्श
डॉ. [illegible] गंगाधर वाढे 244

बाबुराव बागूलांची 'सूड' एक चांगली दीर्घकथा
प्रा.डॉ. रंदिल गजेंद्र साहेबराव 247

माज्या जल्माची चित्तरकथा : आंबेकरवादी आत्मकथन
प्रा. दिवाकर विश्राम सदांशिव 250

आंबेडकरी जलसे:आकलन आणि विश्लेषण
प्रा. संध्या जंजाळ 253

आंबेडकरी जाणीवेची कथालेखिका : उर्मिला पवार
प्रा.म्हस्के सीताराम खंडू 256

आंबेडकरी कवितेतून येणारे समतावादी विचार
प्रा.डॉ.रामकिशन दहिफळे 259

समकालीन आंबेडकरी कवयित्रींच्या काव्यातील स्त्री वेदना
डॉ.ज्योती मुंकुदराव झाल्टे 261

आंबेडकरवादी साहित्यातील भाषासौंदर्य अभ्यासाच्या दिशा
डॉ. विठ्ठल जंबाले 264

आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य दलित नव्हे आंबेडकरवादीच
प्रा.डॉ.भास्कर वि. नरवाडे 267

जातीय समीकरणातील साहित्य आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर
प्रा.डॉ. रामदिनेवार गोविंद शंकरराव 270

आंबेडकरी चळवळीचे वैचारिक अधिष्ठान असलेली कविता : ऑडीट
प्रा. डॉ.संजय कसाब 274

१९८० नंतरची आंबेडकरवादी कविता
प्रा.डॉ. बाळासाहेब सोनवणे 277

आंबेडकरी कविता
डॉ. ललित अधाने 279

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील आंबेडकरवादी जाणिवा
संशोधक बेटकर वैशाली चनबस पृ. 133 283

आंबेडकरवादी मराठी कविता एक चिंतन
प्रा.डॉ.लक्ष्मण एस.पवार 286

Principal
Late Bhimrao Chavan Art Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Shinde Vy
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned with OKEN Scanner

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील आंबेडकरवादी जाणिवा

संशोधक बेटकर वैशाली चनबस

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी वाङ्मयीन क्षेत्रात जे वेगवेगळे साहित्यप्रवाह निर्माण झाले त्यापैकी आंबेडकरी विचार व प्रेरणांचे अधिष्ठान असणारा आंबेडकरवादी साहित्यप्रवाह साठोत्तरी कालखंडात महत्त्वाचा व मुख्य वाङ्मयप्रवाह होय. या वाङ्मय प्रवाहांचा केंद्रबिंदू आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान आहे. बुद्ध, कबीर, चार्वाक, फुले व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची गोळाबेरीज म्हणजे घआंबेडकरवादङ होय. या वाङ्मयप्रवाहाला सुरुवातीच्या कालखंडात घदलित साहित्यङ या नामाभिधानाने ओळखले जाऊ लागले. पण १९९० नंतर घदलित साहित्यङ या संकल्पनेने घआंबेडकरी साहित्यङ या नावाने नामांतर करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. यामध्ये यशवंत मनोहर, सदा कऱ्हाडे, दामोदर मोरे, रावसाहेब कसबे, गंगाधर पानतावणे यासारख्या अनेक अभ्यासकांनी दलित साहित्याच्या ऐवजी आंबेडकरवादी साहित्य असे नामांतर करण्यात मोलाची भूमिका बजावली व ती योग्यच आहे.

आंबेडकरवाद हे क्रांतीचे तत्त्वज्ञान आहे.मराठी साहित्याच्या समृद्धीसाठी आंबेडकरवादी जाणीव आवश्यक आहे. डॉ.दामोदर मोरे यांनी आंबेडकरवादाला मूल्यव्यवस्था मानले आहे. आंबेडकरवादाविषयी ते म्हणतात, घमानवी जीवन सर्वांगसुंदर करणारी मूल्यव्यवस्था म्हणजे आंबेडकरवाद. जागृतीचा अग्नी धगधगता ठेवणारी क्रांतिकारी संवेदना म्हणजे आंबेडकरवाद होय. सर्वकष शोषणाविरुद्ध उठवलेला बुलंद व बलदंड आवाज म्हणजे आंबेडकरवाद होय. भारतीयांच्या दैन्य, दुःख, दास्य आणि दारिद्र्यावरची आंबेडकरवाद हीच गुणकारी दवा आहे.छ

डॉ.मोरेंच्या वरील विचारातून आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होताना दिसते. थोडक्यात, आंबेडकरवाद म्हणजे मानवतावाद व अण्णाभाऊंच्या समग्र साहित्यातून मानवतावादी जाणिवांचे दर्शन घडते. अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म गावकुसाबाहेर उपेक्षित असलेल्या मातंग जमातीत झाला. अण्णाभाऊंनी हे वंचित, उपेक्षितांचे जीणं स्वतः जगलं, भोगलं, अनुभवलं होतं आणि तेच त्यांनी साहित्यातूनही मांडले आहे. भारतीय समाजव्यवस्था ही जातीवर आधारित होती आणि जातिविरहीत समाजाचे स्वप्न डॉ.आंबेडकरांनी पाहिले होते. हे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी, जीवन जगताना निर्माण होणाऱ्या समस्येतून समाजाची सोडवणूक करण्याचे सामर्थ्य हे डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांत आहे. अशा विचाराने प्रेरित होऊन अण्णा भाऊ साठे यांनी लेखन केले आहे.

घअण्णा भाऊ साठे यांनी हजार पानांच्या कादंबरी, कथा लिहिल्या त्या केवळ पाने भरण्यासाठी नाही. पन्नास वर्षानंतर त्यांच्या या साहित्याचे चिंतन करावेसे वाटते ते त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होत असलेल्या समृद्ध जाणिवांमुळे.छ या आशयाचे मनोगत नुकत्याच उस्मानाबाद येथे संपन्न झालेल्या ९३ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनातील अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील जीवनजाणिवाङ या विषयावरील परिसंवादाच्या अध्यक्षपदावरुन प्रख्यात समीक्षक प्रा.बाळकृष्ण कवठेकरांनी व्यक्त केले आहे. अण्णाभाऊंनी आपली मास्टरपीस असलेली घफकिराङ ही कलाकृती डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली आहे. जग बदल घालूनी घाव, सांगूनी

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible] भिमरावङ या काव्यातूनही अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यावर डॉ.आंबेडकरांच्या विचाराचा प्रभाव होता हे स्पष्ट होते. आंबेडकरी प्रेरणेने, आंबेडकरवादी जाणिवेतून ते लिहित होते, हे वेगळे सांगायची गरज भासत नाही.

अण्णाभाऊंच्या साहित्याचे अभ्यासक डॉ.बाबुराव गुरव आंबेडकरांच्या प्रभावाबद्दल म्हणतात, च्डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने चाललेल्या चळवळी, त्यांची विचारमांडणी यांच्याशी अण्णाभाऊ १९३५ पासून विविध पातळ्यांवर संबंधित होते. वादसंवादाच्या पद्धतीने अण्णाभाऊ डॉ.आंबेडकरांची विचारधारा समजून घेत होते. विशेषतः १९४६ पासून पुढे अण्णाभाऊंच्यावर बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पर्यायाने विचारांचाही प्रभाव वाढत गेला.छ डॉ.बाबुराव गुरव म्हणतात त्याप्रमाणे अण्णा भाऊ साठे यांच्यावर आंबेडकरांच्या विचारांचा व व्यक्तिमत्त्वाचाही प्रभाव होता. सुरुवातीच्या काळात अण्णाभाऊंवर मार्क्सचा प्रभाव होता. मार्क्सचे तत्त्वज्ञान हे वर्गव्यवस्थेशी निगडित आहे. त्यातून भारतीय वर्गव्यवस्थेचे प्रश्न सोडविता येणार नाहीत. त्यामुळे भारतातील सामाजिक विषमता व वर्णव्यवस्थेवरची गुणकारी दवा म्हणजे आंबेडकरवाद, हे अण्णाभाऊंनी पूर्णपणे ओळखले होते. कारण डॉ.आंबेडकरांनी गांधीचे तत्त्वज्ञान नाकारले. तसेच मार्क्सचे तत्त्वज्ञानही नाकारले. आंबेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे घ्मार्क्स भाकरीचा प्रश्न सोडविल परंतु माणूस म्हणून जगण्याचा प्रश्न शिल्लक राहतोच.ङ या आंबेडकरांच्या विचारातील तथ्य, मर्म आणि त्यांच्या विचारांची भारतीय समाजाला असलेली गरज लक्षात घेता अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून आंबेडकरवादी जाणिवा दिसून येतात.

कोणत्याही प्रकारच्या रक्तपाताशिवाय समाजातील प्रत्येक घटकाला आर्थिक व सामाजिक स[illegible] मिळेल अशी लोकशाही डॉ.आंबेडकरांना अपेक्षित होती. आंबेडकरांची हीच विचारप्रणाली स्वीका[illegible] पुढच्या काळात अण्णाभाऊंनी आपल्या लेखणीतून या विचाराला पूरक अशी मांडणी केली.

अण्णाभाऊंच्या कथा, कादंबरी, नाटक, लोकनाटो, प्रवासवर्णन, पोवाडे या त्यांच्या संबंध साहित्यातून आंबेडकरी विचाराचे दर्शन घडते. प्रस्तुत शोधनिबंधाची मर्यादा लक्षात घेऊन याठिकाणी मी त्यांच्या केवळ कथावाङ्मयातील आंबेडकरी जाणिवांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. अण्णाभाऊंच्या घ्सापळाङ, वळणङ, घ्उपकाराची फेडङ, बुद्धाची शपथ अशा काही कथांमधून आंबेडकरवादी जाणिवा आलेल्या दिसून येतात. सवर्ण व अस्पृश्य यांच्यातील संघर्षाचे चित्रण म्हणजे घ्सापळाङ ही कथा होय. डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांमुळे आत्मभान आलेला हरिबा महार गावकीची कामे करण्याचे नाकारतो. पाटलाने लावलेल्या सापळ्यात त्यांच्याच जनावरांना अडकवले जाते आणि शेवटी माणसासारखं वागण्याचा निणन्य घेतला जातो. जी घाणेरडी कामे केल्यामुळे सवर्ण लोक अस्पृश्यांना तुच्छ मानत असत, ती साधनेच (काडवानी आणि आरुस) जाळून टाकतात. हा वैचारिक बदल आंबेडकरांच्या प्रभावातून घडून आलेला दिसतो.

घ्उपकाराची फेडङ या कथेतही जशास तसेङ या वचनाप्रमाणे मळू महार शंकज्या चांभाराशी वागतो. शंकज्या चांभाराने ज्याप्रमाणे मळूच्या चप्पलचा अंगठा तुटला असता त्याला सळ नि आरी देतो. परंतु स्वतः मेलेलं जनावर गावाबाहेर टाकत नाही. यातून स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव, आत्मसन्मानाची जाणीव ही आंबेडकरवादी जाणिवेतून आलेली दिसून येते.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
[illegible]vadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Ar[illegible]
Science College Chavanwadi[illegible]
Tq.Mukhed Dist.Nan[illegible]
Scanned with OKEN Scanner

वळण या कथेतून जनावराचं मांस खाणाऱ्यास २० रु. दंड लावला जातो. तरीही चिमा महारणीला लागलेलं हे वळण जात नाही. ती दंड भरते परंतु हा गुन्हा करतच राहते. गुंडा मास्तरांच्या सांगण्यावरुन हा नियम तरुण पिढीला लावला जातो. समाजव्यवस्था जर बदलायची असेल तर तरुणांना बदलावं लागेल. तरुणांच्या माध्यमातूनच क्रांती होऊ शकेल. बुद्धाची शपथ या कथेतून चिंचणीची मुले बुद्धाची घेतलेली शपथ खरी करून दाखवतात. अण्णाभाऊंच्या कथेतून आंबेडकरवादी जाणिवा तर दिसून येतात परंतु त्यांच्या साहित्यावर म.फुले, कार्ल मार्क्स व आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभावही पडलेला दिसून येतो. बाबूराव गुरव म्हणतात त्याप्रमाणे हा प्रभाव अल करता येत नाही इतका एकजीव हा प्रभाव आहे आणि हे अगदी योग्यच आहे. आज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे देवतीकरण न करता त्यांच्या विचारांना मानून ते आत्मसात करून त्याप्रमाणे वर्तन ठेवणे आवश्यक आहे. नव्हे तर ती काळाची गरज बनली आहे. अशा प्रकारे अखिल विश्वाला मानवतेच्या धाग्याने बांधला जाणारा विचार म्हणजेच आंबेडकरवादी विचार होय. म्हणूनच आंबेडकरवाद हे एक वैश्विक मूल्यच म्हणावे लागेल.

संदर्भ

१) डॉ.मोरे दामोदर, आंबेडकरवादी साहित्यविचार, लाँग मार्च प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९९३, पृ.०६
२) संपा. गायकवाड आसाराम ल्लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे संदर्भ ग्रंथ, झेप प्रकाशन, नाशिक, प्र.आ. १ ऑगस्ट १९९६, पृ.३३५
३) साठे अण्णाभाऊ, बरबाद्या कंजारी, श्रमिक प्रतिष्ठान,कोल्हापूर, लोकआवृत्ती ऑगस्ट २०१५
४) साठे अण्णाभाऊ, घवती, विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती, ५ एप्रिल २००४
५) अण्णा भाऊ साठे समग्र वाङ्मय, खंड तिसरा, मातंग एकता आंदोलन, महाराष्ट्र राज्य प्रेरणा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २२ जानेवारी २०१०

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Bara
Tq.Mukhed Dist.Nanded

संशोधक बेटकर वैशाली चनबस

Scanned with OKEN Scanner

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Mudkhed & SRTM University jointly Organized

One day Interdisciplinary National Conference on

साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे

व्यक्तित्व, साहित्य आणि तत्त्वज्ञान

1st October, 2019

Organized By:
Department of Marathi
Shri Sharda Bhavan Education Society's
Rajiv Gandhi Mahavidyalaya,
Mudkhed, Dist. Nanded-
Maharashtra -India

Edited by
Dr Ramesh Kadam
Dr Madhav G. Baswante
Mr Sandeep Korde

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist. Nanded

२३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील मानवतावादी तत्त्वज्ञान-प्रा. सौ.बेटकर व्ही. सी.	६५
२४.	अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यलेखनविषयक विचार-प्रा.डॉ.खुशाल पांडुरंग वाघमारे	६७
२५.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक कादंबऱ्यातील स्त्री प्रतिमा-प्रा. सविता कोकाटे परांडे	६९
२६.	अण्णा भाऊ साठे यांची लेखनशैली-प्रा. केदार रविंद्र केंद्रेकर	७२
२७.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयातील स्त्री प्रतिमा-स्वाती रखमाजी बोढरे	७५
२८.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या समग्र साहित्याचे स्वरुप आणि विशेष : एक अभ्यास-प्रा.संजय नामदेवराव आठवले	७७
२९.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील जीवनसंघर्ष -डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव	८१
३०.	अण्णा भाऊ साठेंचे कथाविश्व- प्रा.डॉ.संतोष विष्णू चतुर	८४
३१.	अण्णा भाऊ साठे यांची लेखनशैली-संतोष रघुनाथ कांबळे	८७
३२.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मानवतावाद-प्रा.डॉ.वनमाला लोंढे	८९
३३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील पुरुषप्रधान संस्कृतीविरुद्ध लढणारी विद्रोही स्त्री-डॉ.विष्णू काळबा कांबळे	९१
३४.	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथाविश्व-डॉ.अलका प्रदीप वालचाळे (सरोदे)	९६
३५.	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथाविश्व- दगडूबा कोंडीबा माघाडे,प्रा.डॉ.अशोक पाठक	९९
३६.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील सामाजिक जाणिवा- साबळे पल्लवी भगवान	१०१
३७.	माकडीचा माळ कादंबरीचे सामाजिक आकलन-प्रा.डॉ.अतुल नारायण चौरे	१०३
३८.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीविश्वातील समाजजीवन-सिद्धार्थ बाबुराव नवतुरे	१०६
३९.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील सामाजिक तत्वज्ञान-गायत्री आनंद भरनाळे	१०८
४०.	अण्णा भाऊ साठे : एक सिद्धहस्त कथाकार-प्रा. डॉ. नामदेव सोडगीर	११२
४१.	जग बदलाचा महान मंत्र आणि आंबेडकरी क्रांतीसूत्रे-डॉ. कीर्तीकुमार मोरे	११७
४२.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे व्यक्तित्व, साहित्य आणि तत्वज्ञान-प्रवीण शंकर सोलनकर	१२२
४३.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांचे समग्र साहित्य-कु. स्नेहा नरेशराव ढांगे	१२६
४४.	अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ-पालंचेवार पोतन्ना गंगन्ना	१३०
४५.	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक विचार-डॉ.लक्ष्मण एस.पवार	१३३
४६.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : व्यक्तित्व,साहित्य आणि तत्वज्ञान - डॉ. शिवाजी सोमला पवार	१३५
४७.	जनमाणसातील लेखक : अण्णा भाऊ साठे-प्रा.कांबळे डी.आर.	१३९

ISBN : 978-81-922248-7-9

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील मानवतावादी तत्त्वज्ञान

प्रा. सौ.बेटकर व्ही. पी.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
email : vaishalibetkar4@gmail.com

'माणूस' हा साहित्याचा निर्माता आहे. साहित्यातून संस्कृतीची, कलेची जोपासना केली जाते. साहित्यातून मानवी जीवनमूल्य, कलामूल्य प्रतित होतात. मानवी स्वभावाचे विविध पदर, मानवाच्या शौर्याची गाथा, त्याचा पराक्रम, अन्यायाविरुद्धचा संघर्ष, न्यायपूर्ण जगण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या मानवाची यशोगाथा मांडण्याचा प्रयत्न करणारे मानवतावादी लेखक म्हणजेच अण्णा भाऊ साठे होत. मुळात दलित साहित्याची निर्मितीच मानवतेच्या जाणिवेतून झालेली आहे. माणसाचे अस्तित्त्व नाकारणाऱ्या, अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या मांग जमातीत अण्णा भाऊंचा जन्म झाला. त्यांनी जातीला महत्त्व न देता त्यांच्या विचाराला महत्त्व दिले. माणूस हाच त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. नैतिक विचाराने परिपूर्ण असे लेखन अण्णा भाऊंनी केले आहे. त्यांच्या साहित्यातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता, न्याय, देशभक्ती इ. एकंदर आदर्श माणसाचे विविध पैलू दिसून येतात.

'मानवतावाद' म्हणजे मानवहितासंबंधी असलेले. 'तत्त्व' म्हणजे मूळ स्वरुप. मानवतावादी तत्त्वज्ञान म्हणजे मानवाच्या हितासाठी असलेले यथार्थ ज्ञान होय. माणसाने माणसाशी माणुसकीने वागण्याचे तत्त्वज्ञान म्हणजेच मानवतावादी तत्त्वज्ञान अशीही मानवतावादी तत्त्वज्ञानाची व्याख्या करता येईल. मानवतावादी तत्त्वज्ञान हा जगण्याचा एक अविभाज्य घटक आहे. मानवतावाद ही एक स्वतः माणूस म्हणून जगण्याची व इतरांनाही माणसासारखं जगण्यासाठी प्रेरित करणारी वृत्ती आहे. मानवाच्या उदयापासूनच ही मानवतावादी प्रवृत्ती उदयास आली. मानवतावादी व्यक्ती नीतीमत्तेचा अवलंब करतो. संपूर्ण जगालाच मानवतावादी विचारांची गरज भासत आहे. मानवतावादी विचाराचे महत्त्व पटलेले आहे. त्यामुळे मानवतावादी तत्त्वज्ञान सर्वमान्य झालेले दिसून येते.

फकिराच्या दोन ओंजळी सुरती रुपयाची गुट्टी प्राशन केलेल्या अण्णा भाऊंनी मानवतावादी दृष्टिकोनातून 'फकिरा' ही कादंबरी लिहून फकिराचे शौर्य, त्याचा पराक्रम, त्याचे कर्तृत्व अखिल मानव जातीपुढे आदर्श असे स्वरुप उभारले आहे. अण्णा भाऊंची 'फकिरा' ही तिसरी कादंबरी १९५९ साली प्रकाशित झाली व महाराष्ट्र राज्य शासनाचा उत्कृष्ट लेखनासाठीचा पुरस्कारही तिला मिळाला. ही कादंबरी अण्णा भाऊंनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखनीला अर्पण केली आहे. 'फकिरा' ही नायकप्रधान कादंबरी असून गावपातळीवरील संघर्षाची कथा आहे. गावाचे वैभव म्हणजे ग्रामदैवत. सण-उत्सव, यात्रा यांना गावगाड्यामध्ये महत्त्वाचे स्थान असते. गावाच्या अस्मितेसाठी, समृद्धीसाठी दिलेला लढा. वाटेगाव आणि शिगाव या दोन गावांच्या उन्नतीसाठी, सुखसमृद्धीसाठी, जोगणीसाठी केलेला संघर्ष आणि दोन पिढ्यांपर्यंत पाळल्या जाणाऱ्या संघर्षाची ही कथा आहे.

गावाच्या उन्नतीसाठी, सुख-समृद्धीसाठी तळमळणारा शंकरराव पाटील. पाटलाच्या इच्छेसाठी अस्पृश्य असा मांग जमातीतील राणोजी मांग शिगावची जोगणी आणतो. त्यासाठी राणोजीला स्वतःचे शिर द्यावे लागते. राणोजीने गावासाठी केलेले कार्य, त्याग, बलिदान यामुळे गाव दिपून जातो. जोगणी आणत असताना गैरपद्धतीने वाटेगावच्या हद्दीत शिरुन राणोजीचे शिर बापू खोताने नेल्यामुळे संपूर्ण गावच पेटून उठतो. कारण राणोजीची कृती ही त्याच्या एकट्या कुटुंबासाठी नसून संपूर्ण गावासाठी होती. अस्पृश्य अशा मांगाची ही मानवतावादी वृत्ती अण्णा भाऊ चित्रित करतात. गावासाठी लढणाऱ्या या योध्याला गावही विसरत नाही. त्याच्या कुटुंबासाठी गावही सढळ हाताने मदत करतो. युगायुगाचे हे सवर्ण-अस्पृश्य भेद या मानवतावादी कृतीने मिटलेले दिसून येतात. राणोजीच्या बलिदानाने आलेल्या जोगणीसाठी विष्णूपंत कुलकर्णी, शंकरराव पाटील संपूर्ण गावच लढत राहतो. जोगणीचे रक्षण करतो. कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी चौगुल्याच्या शेतात मोडणीला जाणारी राणोजीची पत्नी, फकिराची आई राधा हिला शंकरराव पाटील मजूरीला जाऊ देत नाही. तो दौलतीला म्हणतो, "दाणं शेतात पिकतात शिरं पिकत नाहीत, दौलती! खोताशी झटून झगडून ज्यानं प्राण दिला, त्याची ही अब्रू आहे. ही जगाच्या मोलाची आहे. माझं इमान तिच्या पासंगालाही पुरणार नाही." अशी ही उपकाराची परतफेड करणारी दलित-सवर्ण दरी मिटवणारी माणसे अण्णा भाऊंच्या साहित्यात येतात. गावातील माणसे राणोजीच्या कुटुंबाचेही रक्षण करतात, सढळ हाताने मदत करतात.

काही काळाने हे नेतृत्व राणोजीचा मुलगा 'फकिरा'कडे येते. वडिलांना साजेसे कार्य फकिरा करतो. गावात आलेले साथीचे रोग, दुष्काळ यामुळे दलित माणसांच्या जीवनाची होणारी वाताहत फकिराला पाहवत नाही. अन्नावाचून माणसांचे तडफडून मरणे यामुळे फकिरा अस्वस्थ होतो. 'काहीही करा, पण जगा' असा सल्ला देणारे विष्णूपंत कुलकर्णी

ISBN : 978-81-922248-7-9

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
adi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned with OKEN Scanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

मानवतावादी ठरतात. माणसाने काहीही करुन जगले पाहिजे. हे जगण्यासाठीचे तत्त्वज्ञान अण्णा भाऊ मांडतात. त्यांचे साहित्य हे "जगण्यासाठीच लढणाऱ्या माणसांच्या कथा आहेत." हे आचार्य अत्रे यांचे मत यथार्थ वाटते. जगण्यासाठी, पोटाची खळगी भरण्यासाठी फकिरा आणि त्यांचे साथीदार वाळवेवाडीच्या सावकाऱ्याला लुटतात. या लुटीतील छोटा ढिगही ते योग्य पद्धतीनेच वाटणी करतात. यातून समतेचे हे तत्त्व दिसून येते. मानवाच्या हितासाठी ते तत्पर राहतात. गुन्हेगारी जमातीच्या जाचक कायद्यानुसार मांगा-महारांना तीन वेळेसची हजेरी लावली जाते. अशा अन्यायाच्या विरोधात, मानवाच्या सामर्थ्याला मर्यादा घालणाऱ्या बलाढ्य अशा इंग्रज सत्तेच्या विरोधात बंड करतात. बेडसगावचा सरकारी खजिना अतिशय स्वाभिमानाने शिंग वाजवून लुटतात. खजिन्याचा राखणदार रघुनाथ ब्राह्मण खजिना सोडून आपल्या बायका-मुलांना एका खोलीत घालून कोंडून त्यांचे रक्षण करतो. रघु ब्राह्मणाची पत्नी हात जोडून फकिराला आपल्या मुलींच्या अब्रूची भीक मागते. तेंव्हा तो म्हणतो, "आई थांब! मी खजिना न्हेनार हाय. तुमास्नी ओरबाडाय मी आलों न्हाय. कारण, आब्रू खाऊन उपाधी मानसं जगत नसतात. जावा, आपल्या घरात बसा! या लुटीचा उद्देश केवळ माणसं जगण्यासाठीचा, इंग्रज सरकारवर, सूड उगवण्यासाठी फकिरा आणि त्याचे साथीदार लुट करतात. त्यांना परस्त्री मातेसमान आहे. कोणत्याही स्त्रीचे शील, चारित्र्य यावर त्यांची वाईट दृष्टी नसून ते स्त्रीयांच्या शीलाचे रक्षण करताना दिसतात. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून पुरुषांचा पराक्रम, देशाचा स्वाभिमान आणि स्त्रीयांचे शील हे प्राधान्याने दिसून येते. प्रांतसाहेब खुनाच्या संदर्भात सावळा मांगाला साताऱ्याला बोलावतात. खुनाबद्दल चौकशी करतात. प्रांताच्या प्रश्नाला उत्तर देताना सावळा म्हणतो, "मांग खून करीत न्हाय. मानसं मारुन आमचं प्वाट भरत न्हाय उलट मानसं जगावी, त्यंनी शेती पिकवावी आन् आम्ही शेंडागोंडा आणून जगावं, असंच आमास्नी वाटतं!".सावळाने प्रांतसाहेबाला दिलेल्या उत्तरातून दिसून येते की, त्यांची धडपड ही माणसं मारण्यासाठी नसून ती जगवण्यासाठी धडपडतात. पोट भरण्यासाठी केलेली कृती त्यांना गुन्हा वाटत नाही. म्हणून तर बेडसगावचा खजिना शिंग वाजवून लुटतात. जणू त्यांना सांगायचे आहे की, जगणे हा माझा हक्क आहे आणि मी काहीही करुन जगणारच. मानवाच्या मुक्तीसाठी, दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी, मानवाच्या उन्नतीसाठी, प्रगतीसाठी मानवालाच झगडावे लागते. मानवाचा लढा हा त्याच्या जन्मापासूनच चालू आहे. असेही म्हणता येईल. हा मानवमुक्तीचा लढा अविरत सुरुच आहे. 'फकिरा' या कादंबरीमध्येही फकिराला आपले मानवी अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी सतत संघर्ष करावा लागतो. 'नाक दाबले की तोंड उघडते' या न्यायाने इंग्रज सरकार फकिरा व त्याचे साथीदार हाती यावेत यासाठी त्यांच्या घरातील म्हातारी माणसे, स्त्रीया, मुले यांना ओलिस ठेवतात. फकिरा व त्याचे साथीदार जोपर्यंत हजर होत नाहीत तोपर्यंत त्यांना नेर्ल्यांच्या माळावर पशुवत दावणीला बांधलं जात. या सगळ्या माणसांसाठी फकिरा आपल्या साथीदारांसह हजर होतो. स्वतःच्या प्राणापेक्षाही इतर माणसांच्या जीवाची काळजी घेतात. त्यासाठी कुटील नीतीच्या इंग्रज सरकारला शरण जातात तेही स्वाभिमानाने.

अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून वर्षानुवर्षे माणसाचे अस्तित्त्व नाकारणाऱ्या, माणूसपण नाकारणाऱ्या समाजाला, व्यक्तीला नायकत्व बहाल केले. मानवतावादी विचारांचा आदर्श वास्तुपाठच समाजाला घालून देणाऱ्या सामान्य माणसांची असामान्य ओळख अण्णाभाऊंनी साहित्याच्या माध्यमातून करुन दिली आहे. आपल्या जमातीसाठी, गावासाठी, आस्मितेसाठी, वडिलांनी दिलेल्या त्यागासाठी, जोगणीच्या रक्षणासाठी प्राणपणाने लढणारा फकिरा अण्णा भाऊंच्याच नव्हे तर एकूणच मराठी साहित्यात सरस ठरणारा नायक आहे.

आज यंत्रयुगामुळे मानवातील माणूसकीवर प्रेम करणाऱ्या, माणूसकी जपणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे. संपत्ती वाढली मात्र संस्कार घसरले. माणसांचे माणूसपण हिरावले गेले. आज देशाला अण्णा भाऊंच्या मानवतावादी साहित्याची गरज प्रकर्षाने जाणवत आहे. यातच त्यांचा मानवतावादी दृष्टीकोन दिसून येतो. म्हणूनच आज सर्वमान्य झालेला वैज्ञानिक दृष्टीने परिपूर्ण झालेला मानवतावादी विचार हा अखिल मानवजातीसाठीच उपकारक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१)साठे अण्णा भाऊ - 'फकिरा', सुरेश एजन्सी, पुणे, चौदावी आवृत्ती जुले. १९९३.
२)गुरव बाबुराव - 'अण्णाभाऊ साठे समाजविचार आणि साहित्यविवेचन', लोकवाङ्मयगृह, मुंबई. द्वितीयावृत्ती, जुले १९९९.
३)(संपा.) गायकवाड आसाराम - 'लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णाभाऊ साठे संदर्भग्रंथ,' झेप प्रकाशन, नाशिक, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट १९९६.
४)गारोडे प्रमोद - 'अण्णाभाऊंचे कादंबरीविश्व,' कमल प्रकाशन, अंबरनाथ, प्रथमावृत्ती सप्टें. २००६.
५)(संपा.) प्रा. डॉ. जवळगेकर शिवाजी - 'जननायक अण्णाभाऊ साठे', साहित्यभूषण अण्णा भाऊ साठे कला अकादमी व संशोधन केंद्र, लातूर, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००८.
६)भालसिंग वैशाली - 'फकिरा : एक आकलन', लोकवाङ्मयगृह, मुंबई. प्रथमावृत्ती २ ऑगस्ट. २००४.

ISBN : 978-81-922248-7-9

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned with OKEN Scanner

NACC Coordinator
Lt. Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...vadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali
Tq.Mukhed Dist.Nanded

27. डिसेंबर 2021.

27 डिसेंबर 2024.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

आज़ादी का अमृत महोत्सव

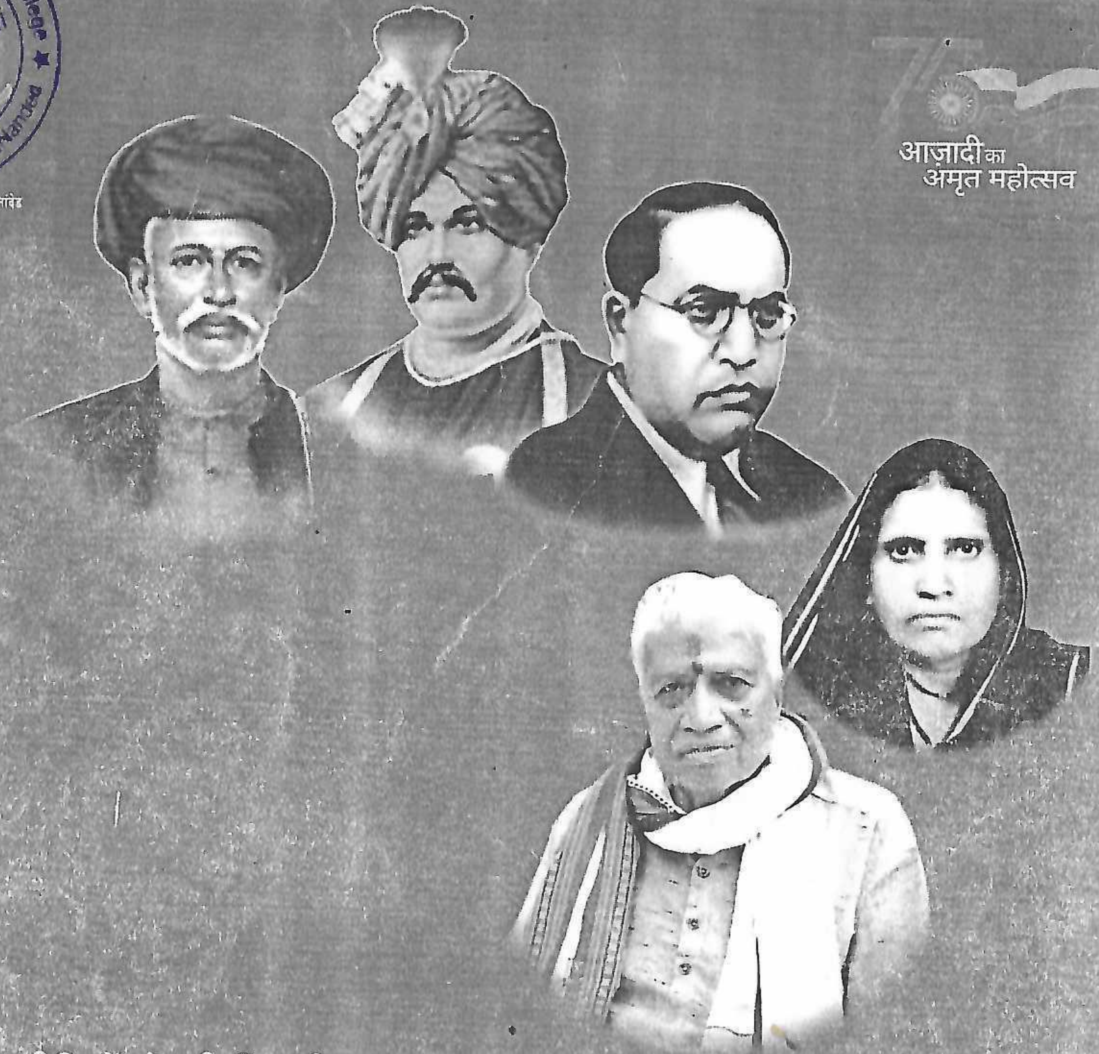

रणक्रांति मल्टीडिसेंप्लेनरी रिसर्च जरनल RNI MAHMAR. 43768/18/12/2013.TC

ISSN-2454-8731

Peer Reviewed Journal, Impact Factor 5.057

भाई डॉ. केशवराव धोंडगे यांच्या शतक महोत्सवी वर्षानिमित्त ग्रंथाचे प्रकाशन

वसा विचारांचा - फुले-शाहू-आंबेडकरांचा

कॅप्टन डॉ. दिलीप सावंत
संपादक

डॉ. उमेश पुजारी
सहसंपादक

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art
Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अनुक्रमनिका

अ.क्र.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान. क्र.
1	मराठी काव्यातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान	साईप्रसाद मधुकर पंडीत	01 to 05
2	फुले–शाहू–आंबेडकर यांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव	डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	06 to 09
3	राजेंद्रकुमार लक्ष्मणरावडॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना	प्रा. डॉ. राहुल ज्ञानेश्वर कापुरे	10 to 12
4	छत्रपती राजश्री शाहू महाराज आणि स्त्रीमुक्ती कायदे	प्रा. डॉ. रंदिल गजेंद्र साहेबराव	13 to 17
5	मानवतावादी क्रांतिकारक – महात्मा जोतीराव फुले	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	18 to 22
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्त्रीविषयक भूमिका	डॉ. रवींद्र बेम्बरे	23 to 28
7	महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक विचार	प्रा.डॉ.वनमाला लोंढे	29 to 34
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास	डॉ. मयुरी राजेश्वर फुके	35 to 38
9	Towards Harmony: "A Study of Communal Deadlock And A Way To Solve It" by Dr. B R Ambedkar	Preetha Prabhasan	38 to 43
10	महात्मा जोतिराव फुले यांची बहुजन संस्कृती विषयक विचार	डॉ. संजय बालाघाटे,	44 to 48
11	राजर्षी शाहू महाराजांचे लोकाभिमुख प्रशासन	डॉ. गायकवाड चंपत दाउ	49 to 51
12	म. फुलेंची स्त्री शिक्षण विषयक भूमिका	डॉ. दिपक पवार	52 to 53
13	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार	प्रा.डॉ.पी.डब्ल्यू.पाटील	54 to 58
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य	डॉ. प्रताप गायकवाड,	59 to 66
15	म.फुले–राजर्षीशाहू–डॉ.आंबेडकर आणि मराठी साहित्य	लिंगप्पा गुळाळे,	67 to 74
16	महात्मा फुले यांचे कृषीविषयक विचार	डॉ. शंकर लेखने	75 to 80
17	आंबेडकरवादी साहित्याचे उर्जास्त्रोत :– फुले–शाहू–आंबेडकर	धनंजय पांडुरंग सोनकांबळे	81 to 83
18	राजर्षी शाहूमहाराज : एक परिचय	प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले	84 to 91
19	नवीन शैक्षणिक धोरणावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचारांचा प्रभाव	डॉ. देवेंद्र रमेशराव भगत,	92 to 96
20	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रि मुक्ती विचार	डॉ. भारत शिंदे	97 to 99
21	महात्मा ज्योतिबा फुले – विचार आणि कार्य	डॉ सुधीर ब.गायकवाड	100 to 104
22	छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार – एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. सोनकांबळे बी. जी.	105 to 109
23	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य	शितल संग्राम सालवाडगी	110 to 115
24	दलित कवितेतील विद्रोह : काल आणि आज..	डॉ. लक्ष्मण पवार	116 to 122
25	डॉ. भीमराव आंबेडकर और सामाजिकता	प्रा. डॉ. यु. ए. सय्यद	123 to 127
26	म. फुले यांचे शेती विषयकविचार कार्य व वर्तमान स्थितीतील प्रासंगिकता.	प्रा. अमोल सुदामराव श्रीखंडे	128 to 131
27	राजर्षी शाहू महाराजांचे क्रीडा विषयक धोरण	प्रा.डॉ. पुरुषोत्तम धोंडगे,	132 to 134

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...di (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahal...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड व श्री शिवाजी कॉलेज
ऑफ आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स, ता. कंधार जि. नांदेड आयोजित
राष्ट्रीय चर्चासत्र २७ डिसेंबर २०२१
ISSN: 2454-8731

"छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार - एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सोनकांबळे बी. जी.
श्री शिवाजी महाविद्यालय, कंधार.

प्रस्तावना : (Introduction)

स्त्री शिक्षणाचे कैवारी महात्मा जोतीबा फुले यांनी सनातनी संकुचित ... करून स्त्रीला शाळेचा दरवाजा उघडून देण्याचे कार्य केले. तसेच आरक्षणाचे ... महाराज, महात्मा फुले यांनी १८५४ साली पुण्याजवळील भोकरवाडी येथे ... सुरु करून नव्या युगाचा प्रारंभ केला. कारण पाच हजार वर्षाच्या भारतीय ... साक्षर करण्याचा प्रयत्न कोणीच केलेला नव्हता. याचा परिणाम म्हणून ... वारे वाहू लागले. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जन्मानंतर या वा-याचे ... झाले. डॉ. बाबासाहेबांनी १९१३ मध्ये अमेरिकेत कोलंबिया विद्यापीठात प्रवेश ... ऑगस्ट १९१३ मध्ये शेक्सपिअर एक ओळ आपल्या पत्रामध्ये उद्गारतात की, ... में एक ऐसी तरंग आती है जो तुफान में से बचाकर सफलता की ओर ले जाती है ... उत्तर म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी या सिद्धांताचे परीक्षण केले आणि ... मनुष्याचे जीवन हे जन्माच्या आधारावर पुर्वकर्माच्या अनुसार सर्व काही प्राप्त ... पुन्हा त्या पत्रात लिहितात की, आपण कर्म सिद्धांताचा त्याग केला पाहिजे. ... माता-पिता आपल्या मुलांना जन्म देतात पण भविष्य देत नाहीत. या सिद्धांतानुसार ... तर सोनेरी दिवस बघितलो असतो. कारण आपल्या मुलांबरोबर मुलींनासुद्धा शिक्षण ... तर देश प्रगती पथावर गेला असता. असे क्रांतिकारी विचार बाबासाहेबांनी वयाच्या ... सांगितले. म्हणजेच विद्यार्थी जीवनामध्येच त्यांनी कर्म सिद्धांतावर परीक्षण केले ... "वसा विचाराचा फुले शाहू आंबेडकरांचा" हे वाक्य, हा विषय समाजाला अंधारातून ... नेणारा ठरतो. माझे ठाम मत आहे की, "वसा विचारांचा फुले शाहू आंबेडकरांचा" ... महाराजाचे समाजशात्रीय योगदान या विषयावर प्रकाश टाकणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१) आरक्षण धोरण समजून घेणे.

२) शासकीय विचारांचा अभ्यास करणे.

३) शाहू महाराजांच्या सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे.

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.Co.
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

185

४) शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे.

१. शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण :-

आरक्षणाचे कैवारी म्हणून शाहू महाराजांना ओळखले जाते. छत्रपती शाहू महाराजानी बहुजन समाजासाठी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत कार्य केले. शाहू महाराजांनी कोल्हापूरच्या संस्थानातील सत्ता सूत्रे आपल्या हाती घेतले. त्यांनी महाराष्ट्रामध्ये सामाजिक, राजकीय परिवर्तन घडवून आणले. ते वयाच्या २० व्या वर्षी गादीवर बसले. आणि आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात सामाजिक व्याय प्रस्थापित केले. त्यांनी मागासवर्गीय आणि बहुजन समाजाचा विकास, शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर शासकीय सेवेत समावेशन अशी त्रिसूत्री योजना राबवली. त्या काळात शाहू महाराजांनी राजेशाही विरूद्ध हुकुमनामे व जाहीरनामे काढून सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित केली. शाहू महाराजांनी आपल्या सत्तेचा वापर जन कल्याणासाठीच केला पाहिजे हे लोकशाहीचे तत्व राजेशाहीमध्ये अस्तित्वात आणले. तर आज स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतर सुद्धा त्याचा वापर झालेला आहे. आजच्या राजकारणातला गैरवापर हा संशोधनाचा विषय ठरावा.

शाहू महाराजांनी त्यांच्या कालखंडात सर्वांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे, एवढेच नव्हे तर बहुजन समाजाला शासकीय सेवेत आरक्षण असले पाहिजे. गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षण व शिष्यवृत्ती दिली पाहिजे. तसेच स्त्रियांना स्वतंत्रपणे जीवन जगता आले पाहिजे असे विचार लक्षात घेवून शिक्षण, आरक्षण, मागासवर्गीयांचे शिक्षण असे जीवित कार्य केले.

शाहू महाराजांनी ब्राह्मणी वर्चस्व झुगारून देण्यासाठी आपल्या पूर्ण शासकीय सामर्थ्याचा वापर केला. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची प्रगती होत नाही असा इतिहास सांगतो. सामाजिक न्याय व आर्थिक समानता हि त्यांची मुलभूत संकल्पना होती. शाहू महाराजांनी प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण देणारी 'पाटील स्कूल' उघडली. एवढेच नाहीतर वेठबिगार व बलुतेदार पद्धती बंद केली. तसेच १९१७ मध्ये समाजात आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना ५०% जागा राखीव देण्याचा वटहुकूम काढला. तसेच १९०२ मध्ये महार व कुळकर्णी वतने खालसा केली. हे करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे जुनी प्रशासकीय रचना आर्थिक विकासाला पोषक नव्हती. हे सामाजिक विकासातील अडथळे आहेत. म्हणून या पद्धतीतील सुधारणा करून रीतसर अनुभव, अवलोकन आणि प्रत्यक्ष व्यवहारातील अडचणी

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

इत्यादी दृष्टीने शाहू महाराजांनी सुधारणा केली. अशा प्रकारे शाहू महाराजांनी [illegible]
धोरण राबविले.

२. सामाजिक विचार :-

समजाच्या एका मोठ्या घटकाला जेव्हा समृद्धी, सत्ता आणि [illegible] नाकारला जातो तेव्हा लोकशाहीचा पाया भक्कम नसतो. मागासवर्गीय [illegible] करून देण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले. छत्रपती शाहू महाराज हे वाटचे [illegible] त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य झपाट्याने केले. छत्रपती शाहू [illegible] विराजमान झाले तेव्हा समाजाचा विकास झपाट्याने झाला. इतिहा[illegible] युगप्रवर्तक लोकांचे राजे त्यांच्यामध्ये एक प्रकारची दूरदृष्टी होती. [illegible] उदारवादाची तत्वे होती. स्वत:ला विसरून जगणा-या लोकसमूहामध्ये [illegible] त्यांना मानवी हक्काच्या सनदेसाठी कार्यप्रवृत्त केले. छत्रपती शाहू महाराजा[illegible] दुहेरी होते. ती परकीय आणि स्वकीय अशी होती. दलित व मध्यम [illegible] दबावाखाली वावरत होता. या समाजाचा मागासलेपणा दूर करण्याच्या दृष्टीने [illegible] महत्वाचे कार्य केले. शाहू महाराजांनी समता आणि न्याय या तत्वाच्या आधा[illegible] बहुजन लोकांना प्रशासनामध्ये प्रतिनिधित्व देण्यासाठी जाहीरनामा [illegible] समता प्रस्थापित करण्यासाठी शाहू महाराजाचे क्रांतिकारी विचार होते. [illegible] आरक्षण विषयक काढलेला जाहीरनामा देशातील पहिला जाहीरनामा [illegible] आरक्षणाचे कैवारी म्हटले जाते.

३. शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार

शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाला शिक्षण, नोकरी [illegible] बजावली. दलित समाजाला शिक्षण देण्यासाठी शाहू महाराजांनी [illegible] बहुसंख्याक जातीतल्या व्यक्तींना शिक्षक म्हणून नेमले. त्यानंतर [illegible] करून सार्वजनिक शाळेत शिकावे यासाठी प्रोत्साहित केले. तसेच [illegible] शिक्षकांना तशा सूचना दिल्या.

१९१३ मध्ये शाहू महाराजांनी प्रत्येक खेड्यात शाळा असावी [illegible] मध्ये मराठा वसतिगृहाची स्थापना केली. व १९०८ मध्ये अस्पृश्यांच्या [illegible] करून दलित वसतिगृहाची निर्मिती केली. अशा प्रकारची शाहू [illegible] वसतिगृहे सुरु केली.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts ...
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Ba...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

म्हणून देशात सर्व स्तरावरील समता स्थापित करण्याचे काम सरकारचे असते. समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांना शिक्षण व सवलती देणे महत्वाचे म्हणून शाहू महाराजांनी शिक्षण व सवलती यांना महत्व दिल्याचे दिसून येते. परंतु तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध्ये तसे प्रयत्न झालेले नाहीत. शाहू महाराजांनी व्यावसायिक व शैक्षणिक क्षेत्राबरोबर राजकीय क्षेत्रातही आरक्षणाची अंमलबजावणी केली असे दिसून येते. हजारो वर्षापासून आपल्या देशात एका विशिष्ट जातीला धर्मग्रंथांनी मोठं केलं. काबाडकष्ट करणारा एक समाज समूह आणि ऐतखाऊ समाज समूह हि विभागणी भारतीय स्वातंत्र्यापर्यत दिसून येते.

४. राजकीय विचार :-

शाहू महाराजांनी आपल्या सत्तेचा वापर करून कल्याणकारी राज्याचा पाया उभारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शाहू महाराजांचे कार्य लक्षात घेवून घटना निर्मितीमध्ये आरक्षणाचे धोरण राबविले. आणि शाहू महाराजांच्या कार्याचा विचार करण्यात यश आले. शाहू महाराजांनी समता प्रस्थापित करण्यासाठी कायदे अमलात आणले. भारतामध्ये असे पहिले राज्य होते की त्यांनी आपल्या संस्थानात सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले.

५. शेती विकासासंबंधीचे विचार :-

शेतक-याचे जीवनमान उंचावण्यासाठी शेती विकासासाठी महत्वाची भूमिका घेतली. शाहू महाराजांनी भोगावती नदीवर 'राधानगरी' नावाचे धरण बांधले. शाहू महाराजाचे हे कुशल कामगार व तज्ञ अभियंते उपलब्ध नव्हते तरीही त्यांनी धरण बांधले. १९१२ मध्ये त्यांनी किंग एडवर्ड कृषी संस्था स्थापन केली. धरणामुळे शेतक-याच्या उत्पन्नात वाढ होवून शेतक-याचा विकास होतो म्हणून त्यांनी अनेक खेड्यात कृषी विषयक यात्रा व प्रदर्शने आयोजित केली.

निष्कर्ष :- (Conclusion)

अशा प्रकारे शाहू महाराजांनी न्यायचे तत्व व विषमतापूर्ण समाज रचना भरून काढण्याचा प्रयत्न केला. शाहू महाराजांचे आरक्षणाचे धोरण हे जो शोषित जाती-जमाती वर्ग विकासापासून वंचित आहे त्यांना विकासाच्या प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी होता. आरक्षण धोरण हे भारतीय समाज रचनेचा पाया आहे. मागासलेल्या जातीमध्ये शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार व्हावा म्हणून शाहू महाराजांनी वसतिगृहे स्थापन केली. व दलितामध्ये नवीन मध्यम वर्गाचा उदय झाला. आजही आरक्षण धोरण हे सामाजिक न्यायला गती देणारी, सामाजिक न्याय

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali,
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

प्रत्यक्षात मिळवून देणारी व समतेच राज्य निर्माण करणारी एक व्यवस्था म्हणून पाहिलं पाहिजे.

अशा प्रकारे आरक्षणाचे धोरण स्पष्ट करता येईल. तसेच सामाजिक, शिक्षणिक, राजकीय व आर्थिक दृष्टीने शाहू महाराजांचे विचार समजाला दिशा देण्याचे कार्य करते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) धनंजय कीर - २००१, राजर्षी शाहू महाराज मुंबई, पौपूलर प्रकाशन, पृ. ४५

२) जयसिंगराव पवार (संपा), पूर्वोक्त.

३) सुहास पळशीकर - २००६, पुणे.

४) उधुत, नोगोराव कुंभार (संपा), विचारशलाका, ऑक्टो-नोव्हे २००७.

५) डॉ. एस. एस. भोसले, राजर्षी शाहू महाराज संदर्भ आणि भूमिका.

६) जगन्नाथ कराडे - २००५, आरक्षण धोरण आणि वास्तव, सुगावा प्रकाशन पुणे.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...avadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts
Science College Chavanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

★ Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College ★ Tq.Mukhed Dist.Nanded
Chav...wadi

NACC Coordinator
L.B. Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...wadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Ba...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Tq.Mukhed Dist Nanded

Impact Factor-8.632, (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2023

ISSUE No - (CDXXXI) 431 -B

"Contribution of Pre-Independence & Post-Independence Reformers & Reform Movements to Indian Renaissance (1818 AD to 2020 AD)"

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr. S. M. Jogdand
(I/C Principal)
Shri Shivaji College
of Art's, Comm. & Sci.,
Kandhar, Dist.Nanded

Editors:
Dr. C.K.Dhondge
Dr.V.K. Sakhare
Dr.S.R. Ragade
Dr.V.S. Perke

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavhan Arts &
Science College Chavhanvadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अशा प्रकारे क.मु. शिंदे कवितेतून स्त्रीचे महत्व मांडिले आहे. यावरूनच स्त्रीचे कुटुंबात व समाजात महत्व [illegible] तारावाई शिंदे हे समतेच्या कट्टर पुरस्कर्त्या होत्या. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणारे तसेच असमतेचे [illegible] पटवून देणारे हे 19 व्या शतकातील सामाजिक स्त्रीवादी म्हणजे ताराबाई शिंदे हे आहेत.

उद्दिष्टे :-

1) ताराबाई शिंदे यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
2) ताराबाई शिंदे यांच्या "स्त्री-पुरुष समानता" या संबंधीचे अध्ययन करणे.
3) ताराबाई शिंदे यांनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे खंडन केले यासंबंधी अध्ययन करणे.
4) ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्रीविषयक कार्याचा अभ्यास करणे.

1) सामाजिक कार्य :-

ताराबाई शिंदे हे महात्मा फुले यांचे समकालीन होते. एवढेच नव्हे तर सत्यशोधक समाजाचे खंद समर्थक आणि कट्टर कार्यकर्ते होते. त्यांच्या व्यक्तीमत्वात बंडखोरी आणि विद्रोह होता. त्यांनी शिक्षण घेतले आणि मराठी भाषेवर आपले प्रभुत्व संपादन केले. सुरतच्या एका गुजराती ब्राम्हण कुटुंबातील विजयालक्ष्मी नावाच्या विधवा स्त्रीने केलेली भ्रुणहत्या उघडकीस आणली. त्यावर खटला दाखल झाला. तिला प्रथमतः न्यायालयाने फाशीची शिक्षा सुनावली. त्यामुळे त्या परिसरात एकच खळबळ उडाली. तिची फाशीची शिक्षा रद्द करावी ही घटना 30 मार्च 1981 ची होती. 'विजयालक्ष्मी' नामक विधवेने केलेली भ्रुणहत्या तसेच सनातनी वृत्तपत्रांनी स्त्री जातीविरुद्ध उठविलेली टीकेची झोड याचा परिणाम कदाचित होऊन त्यांनी लेखणी स्त्रियांना अधोगतीस नेणाऱ्या रूढी, परंपरा याविरुद्ध लेखन करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत. हायकोर्टाने 25 मे फाशीची शिक्षा रद्द करून विजयालक्ष्मी याला जन्मठेप दिली. त्यावरही विजयालक्ष्मी आणि अन्य लोकांनी माफीसाठी अपील केले. न्यायालयाने जन्मठेप रद्द करून 5 वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावली. या संदर्भात संपूर्ण बातमी 26 मे 1881 च्या 'टाईम्स ऑफ इंडिया' मध्ये प्रसिद्ध झाली. आणि ही संपूर्ण बातमी ताराबाई शिंदे यांनी इंग्रजी भाषेतील वर्तमानपत्रात वाचली. यावरूनच ताराबाई शिंदे यांनी हिंदू शास्त्राची तुलनात्मक मांडणी केली आहे. शाश्वत पुरुष, बुवाबाज कीर्तनकार, समाजसुधारक या सर्वांच्या विरोधात आवाज उठवला आहे. स्त्रियांनी काही लिहिणे अपमानास्पद होते तेव्हा विजेच्या कडकडाट सारखे ताराबाईंचे लिखाण होते.

प्राचीन काळापासून पुरुष प्रधान व्यवस्थेमुळे स्त्रियांवर अन्याय होत होते. परंतु इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. पुरुषांनी बेसावध ठेवून केलेल्या अन्याय-अत्याचारामुळे स्त्री ची कशी शोकांतिका होते याचे ह्रदयद्रावक चित्रणही ताराबाई शिंदे यांनी केले. या संदर्भात विलक्षण योगायोगाची आठवण होते. ताराबाई शिंदे यांनी पुरुषाला सापाची उपमा दिली आहे. साप बरा असे म्हटले आहे. असेच चित्रण बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतून दिसते. ते पुढीलप्रमाणे..

"अरे माणसा माणसा
कधी होशील माणूस
माणुसकीचा ना दाणा
कानी पडलं कनुस
मन जह्यरी जह्यरी
त्याचं न्यार रे तंतर
अरे इचुसाप बरा
त्याले उतारे मंतर"

अशाप्रकारे ताराबाई शिंदे आणि बहिणाबाई चौधरी यांच्या कल्पनेतून अनुभूती क्षेत्रातले साम्य आढळते. अशाप्रकारे पुरुषप्रधान संस्कृतीवर प्रहर केला.

ताराबाई शिंदे हे सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक सदस्य होते. ज्याची स्थापना समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी केली होती. महात्मा फुले आणि ताराबाई शिंदे हे दोन्ही महापुरुष लिंग आणि जात तसेच गुफलेल्या अस्तित्वाविषयी दडपशाही विरोधात होते. त्या काळामध्ये सर्वत्र स्त्रीवादी चळवळी प्रचलित झाल्या. आणि लिखित साहित्यही त्यांच्या उंचीवर होते. 1789 फ्रेंच क्रांतीने जागतिक महिला चळवळीचा पाया घातला. या फ्रेंच क्रांतीने स्त्री चळवळी उभारल्या. रूढी, परंपरा व पारंपारिक समजुती दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ताराबाईंच्या लेखनातील अन्यायविरोधात आवाज उठविण्याची तयारी आणि तर्कशुद्ध विचारसरणी हा त्यांच्या व्यक्तिमत्वावर प्रभाव पाडतो. ताराबाई शिंदे यांनी इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये स्त्रियांच्या हक्कांना वाचा फोडली. पुरुषप्रधान संस्कृती विरोधात बंड

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Tq.Mukhed Dist.Nanded
Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible] प्रकारे [illegible] शिंदे [illegible] स्त्रीचे महत्व [illegible] आहे. [illegible] स्त्री [illegible] व समाजात महत्व [illegible] ताराबाई शिंदे हे समतेच्या कट्टर पुरस्कर्त्या होत्या. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित [illegible] महत्व पटवून देणार [illegible] 19 व्या शतकातील सामाजिक [illegible] म्हणजे ताराबाई शिंदे हे आहेत.

उद्दिष्टे :-

1) ताराबाई शिंदे यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
2) ताराबाई शिंदे यांच्या "स्त्री-पुरुष समानता" या संबंधीचे अध्ययन करणे.
3) ताराबाई शिंदे यांनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे खंडन केले यासंबंधी अध्ययन करणे.
4) ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्रीविषयक कार्याचा अभ्यास करणे.

1) सामाजिक कार्ये :-

ताराबाई शिंदे हे महात्मा फुले यांचे समकालीन होते, एवढेच नव्हे तर सत्यशोधक समाजाचे पंदे समर्थक आणि कट्टर कार्यकर्ते होते. त्यांच्या व्यक्तीमत्वात बंडखोरी आणि विद्रोह होता. त्यांनी शिक्षण घेतले आणि मराठी भाषेवर आपले प्रभुत्व संपादन केले. सुरतच्या एका गुजराती ब्राम्हण कुटुंबातील विजयालक्ष्मी नावाच्या विधवा स्त्रीने केलेली भ्रुणहत्या उघडकीस आणली. त्यावर खटला दाखल झाला. तिला प्रथमतः न्यायालयाने फाशीची शिक्षा सुनावली. त्यामुळे त्या परिसरात एकच खळबळ उडाली. तिची फाशीची शिक्षा रद्द करावी ही घटना 30 मार्च 1981 ची होती. 'विजयालक्ष्मी' नामक विधवेने केलेली भ्रुणहत्या यसेच सनातनी वृत्तपत्रांनी स्त्री जातीविरुद्ध उठविलेली टीकेची झोड याचा परिणाम कदाचित होऊन त्यांची लेखणी स्त्रियांना अधोगतीस नेणाऱ्या रूढी, परंपरा यांविरुद्ध लेखन करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत. हायकोर्टाने 25 मे फाशीची शिक्षा रद्द करून विजयालक्ष्मी यांना जन्मठेप दिली. त्यावरही विजयालक्ष्मी आणि अन्य लोकांनी माफीसाठी अपील केले. न्यायालयाने जन्मठेप रद्द करून 5 वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावली. या संदर्भात संपूर्ण बातमी 26 मे 1881 च्या 'टाईम्स ऑफ इंडिया' मध्ये प्रसिद्ध झाली. आणि ही संपूर्ण बातमी ताराबाई शिंदे यांनी इंग्रजी भाषेतील वर्तमानपत्रात वाचली. यावरूनच ताराबाई शिंदे यांनी हिंदू शास्त्राची तुलनात्मक मांडणी केली आहे. शास्त्रवत पुरुष, बुवाबाज कीर्तनकार, समाजसुधारक या सर्वांच्या विरोधात आवाज उठवला आहे. स्त्रियांनी काही लिहिणे अपमानास्पद होते तेव्हा विजेच्या कडकडाट सारखे ताराबाईंचे लिखाण होते.

प्राचीन काळापासून पुरुष प्रधान व्यवस्थेमुळे स्त्रियांवर अन्याय होत होते. परंतु इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. पुरुषांनी बेसावध ठेवून केलेल्या अन्याय-अत्याचारामुळे स्त्री ची कशी शोकांतिका होते याचे ह्रदयद्रावक चित्रणही ताराबाई शिंदे यांनी केले. या संदर्भात विलक्षण योगायोगाची आठवण होते. ताराबाई शिंदे यांनी पुरुषाला सापाची उपमा दिली आहे. साप बरा असे म्हटले आहे. असेच चित्रण बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतून दिसते. ते पुढीलप्रमाणे.

"अरे माणसा माणसा
कधी होशील माणूस
माणुसकीचा ना दाणा
काती पडलं कर्तुस
मन जह्यरी जह्यरी
त्याचं न्यार रे तंतर
अरे इचुसाप बरा
त्याले उतारे मंतर"

अशाप्रकारे ताराबाई शिंदे आणि बहिणाबाई चौधरी यांच्या कल्पनेतून अनुभूती क्षेत्रातले साम्य आढळते. अशाप्रकारे पुरुषप्रधान संस्कृतीवर प्रहर केला.

ताराबाई शिंदे हे सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक सदस्य होते. ज्याची स्थापना समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी केली होती. महात्मा फुले आणि ताराबाई शिंदे हे दोन्ही महापुरुष लिंग आणि जात तसेच गुंफलेल्या अस्तित्वाविषयी दडपशाही विरोधात होते. त्या काळामध्ये सर्वत्र स्त्रीवादी चळवळी प्रचलित होत्या. आणि लिखित साहित्यही त्यांच्या उंचीवर होते. 1789 फ्रेंच क्रांतीने जागतिक महिला चळवळीचा पाया घातला. या फ्रेंच क्रांतीने स्त्री चळवळी उभारल्या. रूढी, परंपरा व पारंपारिक समजुती दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ताराबाईच्या लेखनातील अन्यायविरोधात आवाज उठविण्याची तयारी आणि तर्कशुद्ध विचारसरणी हा त्यांच्या व्यक्तिमत्वावर प्रभाव पाडतो. ताराबाई शिंदे यांनी इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये स्त्रियांच्या हक्कांना वाचा फोडली. पुरुषप्रधान संस्कृती विरोधात बंड

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded
IQAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

... स्त्री स्वातंत्र्याच्या हुंकार मांडणाऱ्या पहिल्या ... परखड व ठोकदार लेखणीने व्यवस्थेची चिरफाड केली. त्यामुळे त्या ... लेखिका ठरल्या.

2) ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री-पुरुष समानते संबंधी विचार :-

... आज स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार, स्त्रियांच्या अनेक चळवळी उदयास आल्या आहेत, परंतु याचा पाया ... दीडशे वर्षापूर्वीच ताराबाईंनी घालून दिल्या. स्त्री मुक्तीच्या संदर्भात अत्यंत पुरोगामी व क्रांतिकारी विचार ... मात्र ... त्या काळात ताराबाई यांना जागतिक दर्जाची महिला लेखिका म्हणून मान्यता मिळाली होती. ताराबाई ... समाजातील सत्य व असत्य घटनावर जळजळीत टाकले. अनंत काळाच्या सीमा ओलांडून किती ... ... कार्य अजरामर आहे. स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथामध्ये पुरुषांच्या गुणाची तुलना केली नाही तर पुरुष स्त्रीया ... वागवत होता हे मांडण्यात आले आहे. स्त्रीचे दुःख, भोग स्पष्ट करताना ताराबाई शिंदे म्हणतात की, ही ... स्थितीच नैसर्गिक आहे. असे समजून स्त्रीया जगतात. भ्रुणहत्या गाजलेल्या विजयालक्ष्मी खटल्याचा दस्तावेज ... प्रकारे ताराबाई शिंदे यांचे उल्लेखनीय कार्य आहे.

भयानक परिस्थितीच्या काळामध्ये स्त्रियांनामुद्धा पुरुषाप्रमाणेच अधिकार मिळाले पाहिजे. स्त्री-पुरुषामध्ये कोणताही भेदभाव करता कामा नये. एवढेच नव्हे तर पुरुषामध्ये कोणतेच अलौकिक गुण नाहीत. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समान आहेत. इथल्या व्यवस्थेने पुरुषांना श्रेष्ठ व स्त्रियांना कनिष्ठ मानले आणि पुरुषांनाच सर्व अधिकार देणे, हे ... आहे. ताराबाई शिंदे यांनी इंग्रजाचे राज्य स्थापन झाल्यामुळे कायद्याचे राज्य आणण्याच्या प्रयत्न केला आहे. ताराबाई शिंदे यांनी मनुस्मृती, रूढी, प्रथा, परंपरा यांना विरोध केला. म्हणून पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांना समान अधिकार मिळाले पाहिजे असे मत मांडले. त्यामुळे इंग्रजांनी सतीप्रथा, बालविवाह, भ्रुणहत्या इत्यादी प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न ... त्यामुळे इंग्रजांनी स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या वाईट रूढी, प्रथा, परंपरा बंद केल्या. स्त्री शिक्षण व स्त्रियांवर होणारा अन्याय यावर मात करण्यात आले. अशाप्रकारे स्त्रियांना समानतेचे अधिकार प्राप्त करून देण्याचे कार्य ताराबाई शिंदे यांनी केले.

3) पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे खंडन :-

मनुस्मृतीमध्ये 9 व्या अध्यायात निदर्शनास येते की, रात्रंदिवस पुरुषाने स्त्रियांना आपल्या काबूत ठेवले पाहिजे. स्त्री ही जन्मापासून मरेपर्यंत परजीवी असावी. मनुने स्त्रियांना व्यभिचारी दुर्गुणी ठरविले आहे. म्हणून स्त्रियांना प्रचंड हालअपेष्टा भोगाव्या लागतात. स्त्रियांना बदनाम करणारी ही एक यंत्रणा आहे असे प्रखरपणे ... आहे. ते म्हणतात स्त्रीया सुद्धा पुरुषापेक्षा पराक्रमी आहेत. स्त्री-पुरुषाची तुलना केली तर शंभर दीडशे तोळे ... जाते. पुरुष स्वतःला विचारी समजतात. स्त्रियांना दुर्गुणी समजणारे पुरुष हेच जबाबदार आहेत. असे ठामपणे ताराबाई शिंदे म्हणतात.

4) ताराबाई शिंदे यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन :-

स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे. कारण प्रत्येक पुरुषाचा जन्म स्त्रीच्या उदरातूनच होत असतो. स्त्री-पुरुष एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. म्हणून स्त्रीशिवाय मानवी जीवनाला अर्थ नाही. ज्या घरामध्ये स्त्री नाही, त्या घराला स्मशानासारखे वाटतं असते. ताराबाई शिंदे म्हणतात, "तुम्ही एखाद्या बलाढ्य शत्रूशी युद्ध करून त्याला बंदी करा. सिंहासारख्या क्रूर प्राण्यावर देखील घोड्याप्रमाणे जीन बांधून तोंडात लगाम देवून त्याच्यावर स्वार व्हाल, परंतु अबला स्त्रीच्या एक नेत्रकटाक्षानेच तुमचे सर्व शौर्य वीरश्री गळून जावून तुम्ही तिच्यापुढे कुत्र्यासारखे पाय चाटत धावता. शस्त्राने कुणीही कुणाला जखमी करू शकेल. यात कोणताही मोठा पुरुषार्थ नाही. परंतु जे कोणी नुसत्या डोळ्याने दुरून बघितल्याबरोबर हाय हाय करण्यास लावील ते खरे." अशा प्रकारे स्त्री ही अशिक्षित निर्धन असली तरी, ती आपल्या बळाने अग्रिमारखी आहे. म्हणून स्त्री ही पुरुषापेक्षा कमी नाही. परंतु पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्री ही दुर्गुणाची खाण आहे. असा तिच्यावर खोटा शिक्का मारला आहे. स्त्री आणि पुरुष निसर्गत: समान आहेत. स्त्री-पुरुष दोघेही एकमेकांवर अवलंबून आहेत. प्रत्येक स्त्रीचा एक विशिष्ट स्त्रीधर्म आहे. अशाप्रकारे ताराबाई शिंदे यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन स्पष्ट करता येतो.

निष्कर्ष :-

प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या स्त्रीयाच्या अन्यायविरोधात आवाज उठविणारे ताराबाई शिंदे ... धगधगते रूप होते. भारतीय समाजातील 18व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील त्यांचे अनमोल असे कार्य आहे. म्हणून ताराबाई शिंदे ह्या संपूर्ण इतिहास घडविला आहे. ताराबाई शिंदे यांनी समाजात घडणाऱ्या घटनाचा ... विचार करून स्त्रीयाच्या वाट्याला आलेले दुःख झुगारून लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पुरुषांनी स्त्रियांवरचा ... शोधून काढून पुरुषांनी केलेले समर्थक सवाल तसेच पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत मनुस्मृती रूढी, प्रथा, परंपरा ... त्यांनी प्रहार केले. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा असतानाही त्यांनी इथल्या व्यवस्थेच्या विरोधात जावून स्त्रियांना ...

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's Science College Chavanwadi(Ba... Tq.Mukhed Dist.Nande...

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College, Tq. Mukhed Dist. Nanded

स्त्रियांना अधिकार [illegible] करून देण्याचा प्रयत्न केला. ताराबाई शिंदे हे सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक सदस्य होते. त्यांनी लिंगभेद आणि जातीव्यवस्था याच्याबरोबरच स्त्रीयाच्या अस्तित्वासाठी लढा दिला. 1789 च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने जागतिक महिला चळवळीचा पाया घातला. त्यामुळे ताराबाई शिंदे यांच्या लेखनातील अन्यायाविरोधात अन्यायविरोधाची तयारी, तर्कशुद्ध विचारसरणी त्यांच्या व्यक्तीमत्वातून दिसून येते. तसेच स्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्रीविषयक दृष्टीकोन स्पष्ट करीत असताना स्त्री-पुरुष हे निसर्गत: समान आहेत म्हणूनच स्त्रियांनासुद्धा पुरुषाप्रमाणेच समान अधिकार मिळाले पाहिजेत. अशा प्रकारे ताराबाई शिंदे यांचे योगदान व कार्य स्पष्ट करता येते.

संदर्भसूची :-

1) डॉ. प्रदीप आगलावे व डॉ. सरोज आगलावे – "मुलभूत समाजशास्त्रीय विचार" श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

2) डॉ. अनिल कठारे – "महाराष्ट्रातील समाजसुधारक" विधानक पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद.

3) डॉ. विजया साखरे – "भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास" अक्षरलेखन प्रकाशन, सोलापूर.

4) प्रा. विश्वास वसेकर – "बावन्नकशी" वाचन यात्रेय नवनीत दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. 251, शनिवारपेठ, पुणे – 411030.

5) शिंदे ताराबाई 'स्त्री –पुरुष तुलना (मूळ संशोधित आवृत्ती संपादक, विलास खोले, प्रकाशन, पुणे.
1 जून 1998, द्वितीय आवृत्ती, मूळपृष्ठ 6, पृष्ठ क्र.99.

6) प्रा. इंद्रजीत भालेराव "महाराष्ट्राचे शिल्पकार ताराबाई शिंदे", महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

SOCIAL SCIENCE REPORTER
ISSN 2231-0789
Available online at http://www.thematicsjournals.org

आरोग्य मानवी अधिकार आणि दारिद्र्य

प्रा. सोनकांबळे बी. जी.
(समाजशास्त्र विभाग) महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

विसाव्या शतकापासून मानवी हक्काचा किंवा मानवाधिकाराचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येऊ लागला आहे. विशेषतः संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासून मानवी हक्क किंवा मानवी अधिकारांना विशेष महत्त्व देण्यात येत आहे. प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याने हे हक्क किंवा अधिकार नैसर्गिकरित्या प्राप्त झाले आहेत. म्हणून मानवी अधिकाराशिवाय कोणत्याही व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करुन घेणे शक्य नाही व चांगल्या प्रकारे जीवन जगणेही शक्य नाही, असे प्रतिपादन मानवी हक्काचे समर्थक करतात. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे तो समाजाशिवाय जगु शकत नाही. मानवाच्या अनेक गरजा असतात. मानवाला समाजात राहुणच गर्जाची पूर्तता करणे शक्य होते. मानवाचे एका जैविक प्राण्यापासून सामाजिक प्राण्यात रुपांतर होण्याचे कार्य त्यांच्या समाजातील वास्तव्यामुळेच शक्य होते.

मानवाला आपल्या प्राथमिक किंवा जीवन आवश्यक गरजाची पुर्तता करता यावी म्हणून त्यास निसर्गानेच काही सामर्थ्य प्रदान केलेले असते. परंतु सामाजिक जीवन जगत असताना मनुष्य आपल्या निसर्गदत्त सामर्थ्याचा वापर स्वत:च्या मर्जीप्रमाणे करु शकत नाही. समाजात अनेक व्यक्ती एकत्र वास्तव्य करीत असतात. अशा अवस्थेत प्रत्येकाने आपल्या ईच्छेप्रमाणे वर्तन करण्याचे ठरविले तर अराजकतेची परिस्थती निर्माण होईल. म्हणून जीवन जगत असताना व्यक्तीच्या वर्तनावर सामाजिक निर्बंध घलणे आवश्यक आहे. पण अशाप्रकारच्या निर्बंधामुळे व्यक्तीच्या विकासात अडसर निर्माण होणार नाही. याचीही दक्षता घ्यावी लागते. त्याकरिता समाजाने व्यक्तीला काही संधी किंवा सवलत देऊ केलेल्या आहेत. सामाजिक जिवनात व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या अशा संधी किंवा सवलती म्हणजे हक्क होय.

भारतीय समाजातील दारिद्र्य ही एक मोठी समस्या आहे. माणुस म्हणून जगण्यासाठी व्यक्तीला किमान गरजा पुर्ण कराव्या लागतात. शरीराचे पोषण करण्यासाठी पुरेसे अन्न लागते. शरीराच्या रक्षणासाठी व निवारा यांची गरज असते. तर निरोगी जीवनासाठी किमान आरोग्य विषयक सुविधांची आवश्यकता असते. तसेच चरितार्थासाठी शिक्षण हवे असते. म्हणजेच अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण या व्यक्तीच्या माणुस म्हणुन जगण्यासाठी आवश्यक अशा गरजा आहेत. या गरजा भागवण्याची आर्थिक क्षमता जेव्हा लोकात नसते, तेव्हा त्याच्या अवस्थेला दारिद्र्य असे म्हण्टले जाते. समाजात अशा दारिद्र्यात जिवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या बरीच मोठी आहे.

स्वत:च्या उदर्निर्वाहासाठी लोक वाटेल ती कामे करण्यास तयार आहेत. पण त्यांना काम मिळत नाही. व्यवसाय नाही, उद्योग नाही अशिक्षितांना व सुशिक्षितांनाही रोजगार मिळत नाही. अशी अत्यंत वाईट अवस्था आहे. त्यामुळे दारिद्र्याने हा समाज गांजलेला आहे. दारिद्र्यामुळे नैतिक मुल्यांचा ऱ्हास होत आहे. सामाजिक वातावरण कमालीचे दुषीत झालेले आहे. यातुनच समाजात अपप्रवृत्ती फोफावत आहे.

दारिद्र्याच्या या समस्येमागे लोकसंख्या वाढ, अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, संघर्ष, भांडवलदाराकडून होणारे शोषण, बेकारी असे अनेक घटक दारिद्र्यापाटोपाट निकृष्ट आहार व अपुरा आहार, अपुरे वस्त्र, निरक्षरता, अज्ञान, आरोग्य अशा अनेक गोष्टी येतात.

दारिद्र्यामुळे या घरातील मुले शिक्षणास वंचीत होतात मुले ७-८ वर्षाची झाली की, कोठेतरी काम करुन प्रपंचास हातभार लावतात. दारिद्र्यांत जगणाऱ्या लोकांत बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त असते. त्यामुळे मुलांना जन्म देण्याची प्रवृत्ती या कुटुंबात आढळून येते. डॉ. केस्ट्रो या विचारवंताने "Geogrophy of Hunger" या ग्रंथात उपाशी असणाऱ्या लोकात कामेच्या खुप प्रबळ होते व त्याची जननक्षमता वाढीस लागते असे सांगितले आहे. भारतात दारिद्र्याचे जिवन जगणारे लोक मोठ्या प्रमाणावर आहेत आणि त्यांचे जननदराचे प्रमाणही वाढतच असते.

आदिवासी लोकांच्या भारतात पाचशेपेक्षा अधिक जनजाती आहेत. आदिवासी डोंगराळ भागात राहात असल्यामुळे ते समाजापासून सतत दूर राहीले त्यांच्या अज्ञान दारिद्र्याचा फायदा घेऊन समाजातील सधनवर्गाचे त्यांची पिळवणूक केली. विकसित जगाशी संबंध न आल्यामुळे ते मागासलेले राहिले. त्यांचा इतर कोणत्याही भाषाशी त्यांचा संपर्क नसल्यामुळे भाषेच्या माध्यमातुन त्यांना देवानघेवाण साधने शक्य झाले नाही. प्रगत समाजाशी संपर्क नसल्यामुळे आदिवाशी मागासलेले व दारिद्र्याचे जीवन जगावे लागत आहेत.

संशोधन पद्धत : दुय्यम तथ्य संकलन

संशोधनाचा उद्देश :

१. दारिद्र्यामुळे व्यक्तीचे आरोग्य धोक्यात येत असते व दारिद्र्याचा मानवी हक्कांशी जवळचा संबंध आहे.

२. व्यक्तीचे आरोग्य चांगले राहिण्यासाठी तिला चौरस आहार मिळणे गरजेचे आहे. व्यक्ती काम करीत असताना शरिराची झीज होत असते. ती भरुन काढण्यासाठी ठराविक उष्मांक मिळणे आवश्यक आहे.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

३. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्काच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यात ज्या हक्काचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. त्यापैकी अनेक हक्काचा लाभ गरीब लोक घेऊ शकत नाहीत.

४. कष्टकरी जनतेला तिच्या श्रमाचा मोबदला कधीच मिळत नाही. म्हणून मेहनत करुन देखील अर्धपोटी राहावे लागते. त्यामुळे मुलाबाळाचे पालनपोषण होत नाही. त्यामुळे कष्टकरी वर्गाच्या लोकांना अनेक हक्कापासून वंचित राहावे लागत आहे.

५. लोकशाही व्यवस्थेतील नागरिकाची लोकशाहीच्या रक्षणासाठी जागरुक राहावे लागते. नागरिकांचे सर्व प्रकारचे हक्क व सवलती समाजातील काही मुठभर किंवा मोजक्या लोकांच्या वाट्याला येतात. कागदावरच असतात. लोकशाहीतील नागरिक राजकीयदृष्ट्या राजकीय दृष्ट्या जागृत राहिले तरच त्यांचा राज्यकर्त्यावर दबाव व वचक राहतो लोकशाही व्यवस्थेत अनेक महत्त्वाचे हक्क नागरिकांना मिळत असल्यामुळे त्यासंबंधी जागरुकता निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

अ) हक्कांच्या व्याख्या

१. प्रा. एच. ने. लास्की यांच्या मते, "हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची आशी परिस्थिती की ज्याशिवाय सामान्यत: स्वत:च्या सर्वांगीण विकास करुन होणे."

२. प्रा. बोझांके यांच्या मते, "आपण ज्या समाजाचे घटक असतो. त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होय."

३. टी.एच.ग्रीन यांच्या मते, "मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होय." पुन्हा असे म्हणतात की, "मानवी जागृती स्वातंत्र्याची मागणी करते, स्वातंत्र्यासाठी हक्काची गरज असते आणि हक्काच्या रक्षणासाठी राज्य आवश्यक असते."

मानवी हक्काचा विकास :

१) ग्रीक नगरराज्य इतकी प्राचीन संकल्पना :

मानवी हक्काच्या अभ्यासंकाच्या मते मानवी हक्काची संकल्पना प्राचीन काळातील ग्रीक नगरराज्याइतकीच जुनी आहे. ग्रीक नगरराज्यातील काही विचारवंतानी मानवी हक्काचा पुरस्कार केला होता त्यांनी नैसर्गिक हक्कासंबंधी विचार मांडले होते. त्यांच्या मते, "हक्क म्हणजे मानवाला निसर्गकडून मिळालेली देणगी होय."

२) स्टाईक तत्ववेत्यांकडून नैसर्गिक हक्काचा पुरस्कार :

या तत्ववेत्याच्या मते, "प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याने काही गोष्टी निसर्गात:च प्राप्त झालेल्या असतात त्या गोष्टी म्हणजे नैसर्गिक हक्क होत." स्टाईक तत्वेत्याच्या मते, नैसर्गिक हक्कासंबंधीचे विचार नैसर्गिक कायद्यावर आधारित आहेत व नैसर्गिक कायद्यातून नैसर्गिक कायद्याचा उगम होतो. पुढील काळात रोमन तत्ववेता यांनीही नैसर्गिक हक्काचे समर्थन केले.

३) पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीतून परिवर्तन :

मध्ययुगीन काळात समाज जीवनावर धर्मसंसेचा जबरदस्त व पगडा पडला होता. त्यामुळे जीवनावरही अनेक निर्बंध आले होते. युरोपच्या इतिहासात हा कालखंड काही अंशी राजकीय अराजकतेचा कालखंड म्हणूनही ओळखला जातो. अशा स्थितीत मानवी हक्काला गौण स्थान मिळाले होते. परंतु मध्ययुगाच्या अखेरीस मात्र मानवी हक्काचा प्रश्न पुन्हा चर्चेत आला. या सुमारास युरोपात झालेल्या पुनरुज्जीवनाची चळवळ व धर्मसुधारनेची चळवळ या दोन चळवळीनी समाजात परिवर्तन घडवून आणले.

४) सामाजिक करार सिद्धांत :

या सिद्धांतांचे समर्थक थाम्स हॅब्ज, जॉन, लॉक व रुसो यांच्या मते, "राज्य ही कराराद्वारे निर्माण झालेली संस्था होय." राज्याची निर्मिती कराराद्वारे निर्माण झाली. त्या कराराला सामाजिक करार असे म्हटले आहे. अशा प्रकारच्या सामाजिक करार होण्यापुर्वी राज्य आस्तित्वात नव्हते ते ओघाने आले. त्या अवस्थेला त्यांनी निसर्गावस्था असे संबोधले आहे. मानवाच्या या हक्काचे रक्षण करणे ही राज्याची कर्तव्य ठरते. म्हणून या संकल्पनेला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

५) फ्रेंच राज्य क्रांती व मानवी हक्क :

फ्रेंच राज्य क्रांती घडून आल्यावर फ्रान्सच्या राष्ट्रीय सभेने (National Assembly) मानव व नागरिक यांच्या मते म्हटले होते की, सर्व मानव व नागरिक यांच्या हक्काचा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये असे म्हटले होते की, सर्व मानव जन्मत:च स्वतंत्र्य आहेत आणि त्या सर्वांना समान अधिकार लाभले आहेत. फ्रेंच राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व तीन महान तत्त्वाचा पुरस्कार केला त्यामुळे मानवी हक्काचा सर्वत्र अग्रह धरला जाऊ लागला अमेरिकेचा स्वतंत्र्य लढा यशस्वी झाल्यानंतर त्या देशाच्या राष्ट्रीय नेत्यानीही मानवी हक्काचा पुरस्कार केला. अमेरिकेच्या राज्यघटनेत 'बिल ऑफ राईटस' चा समावेश करण्यात आला होता. त्यामुळे नागरिकांच्या हक्कांना घटनात्मक स्वरक्षण लाभले आहे.

६) संयुक्त राष्ट्रसंघाकडून पुरस्कार :

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर मानवजातीची युद्धासारख्या भयानक आपत्तीपासून सुटका करण्यासाठी काही उपाययोजन कारण्याची आवश्यकता जागतिक समुदायाला वाटू लागली त्यातुनच १९४५ मध्ये संयुक्त 'राष्ट्रसंघ किंवा संयुक्त राष्ट्रे (nited nations) या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची जन्म झाला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेमागील मुख्य उद्देश जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न करणे हा असला तरी या संघटनेने मानवी हक्काचे रक्षण हा देखील आपले प्रमुख उद्दिष्ट असल्याचे घोषीत केले. तसेच मानवी हक्काच्या स्वरक्षणासाठी विविध पातळ्यावरही कार्यरत राहण्यासाठी प्राधान्य दिले म्हणून मानवी हक्काच्या प्रश्नाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.

आधुनिक काळात मानवी हक्काची आवश्यकता :

मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्क आवश्यक असतात याव सर्वाचेच एकमत आहे. म्हणूनच आधुनिक काळात मानवी हक्काचा विशेष आग्रह धरला जातो. 'मानवी हक्क' हे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाची अविभाज्य भाग आहे. हक्काशिवाय मानवप्राप्ती या नात्याने चांगले जीवन जगणे आपणस शक्य होणार नाही. मानवाचे व्यक्तिमत्व गुणवत्ता सदसदविवेकबुद्धी यांच्या विकासासाठी आधार हक्क हेच असतात म्हणून मानवी हक्क हे मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्वाशी निगडीत झालेले असतात. मानवी जीवनापासून ते अलग केले जाऊ शकत नाहीत.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Sci College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

आरोग्य :

आरोग्याच्या दृष्टीने विचार केल्यास मानसिक विकासाबरोबरच शरीराचा विकाससुद्धा महत्वाचा आहे. म्हणून आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी शरीराला सकस आहाराची गरज आहे. आधुनिक कालामध्ये दुषित वातावरणामुळे व दुषित पाण्यामुळे आरोग्य बिगडत चालले आहे. ग्रामीण भागात, झोपडपट्टी व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांचे आरोग्य चांगल राहत नाही. अती उष्ण हवामान आणि अतीथंड हवामान यामुळे सुद्धा अरोग्य चांगले राहू शकत नाही. व्यक्तीला वेगवेगळ्या रोगांना बळी ठरावे लागते.

भारतामध्ये इंग्रज लोकांनी इस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली. तेव्हा त्यांच्या फौजेसाठी १६६४ साली दवाखाण्याची स्थापना केली. तसेच १७ व्या शतकात कलकत्यामध्ये दवाखाना सुरु केले. १८०० च्या दरम्यान मुंबई, मद्रास दवाखाने या ठिकाणी सुरु केले. १८५६ मध्ये भारतीय सेना यांच्या आरोग्यसाठी रॉयल कमीशनची नियुक्ती केली या कमिशनमध्ये सेनाबरोबरच जनतेच्या अरोग्याचीही काळजी घेण्यात आली. १८९६ मध्ये भारतामध्ये प्लेग हा रोग पसरला तेव्हा १९०४ प्लेग कमिशनाची नियुक्ती केली आणि या कमिशनच्या शिफारशीनुसार Public health service ची वाढ करण्यात आली. त्यानंतर १९१९ "गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट" आपल्या प्रांतामध्ये दवाखाने उघडे वैद्यकीय शिक्षण हा विचार करण्यात आला. Health surveyh and development committee report नुसार १९४३ भारत सरकारने आरोग्याच्या समस्यावर संशोधन करण्याचे नियोजन केले. या समितीमध्ये तीन गोष्टीवर भर देण्यात आला. १) आरोग्याची काळाजी २) आरोग्याच्या संदर्भात योजना ३) Long term programm and short term programen अशाप्रकारे भारतीय समाजामध्ये आरोग्याच्या दृष्टीने विचार करण्यात आला.

१) जागतिक आरोग्य संघटना :

मानवी हक्काची, संयुक्त राष्ट्रसंघाची महत्वाची उपसमिती होय. जगाच्या पाटीवरील सर्वच देशातील लोकांचे शारीरिक मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी या संघटनेमार्फत सहाय्य पुरविण्यात येते. तिच कार्य मानवी हक्काच्या रक्षणाशी निगडीत आहे.

२) अन्न आणि कृषी संघटना :

अन्न ही मानवाची सर्वात महत्वाची प्राथमिक गरज होय. अन्न व कृषी संघटनेच्या घटनेच्या प्रस्तावानेत असे म्हटले आहे की, लोकांच्या जिवनमानाचा दर्जा उंचावले त्यांच्या पोषण विषयक गरजाची उंचावलेल्या पोषण विषयक गरजाची पुर्तता करणे हे आपले हक्क महत्वाचे उद्दिष्टे होय. म्हणजेच तिचा मानवी हक्कासाठी संबंध पोहचतो.

मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ :

२४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाची (United Nations) स्थापना करण्यात आली. मानव जातीला युद्धाच्या धोक्यापासून मुक्त करण्यासाठी एखादी आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापना करण्याचे प्रयत्न सुरु करण्यात आले होते. या प्रयत्नाचे फलीत म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना होय.

मानवी हक्क आणि प्रतिष्ठा :

आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता यांचे रक्षण करणे शक्य होणार नाही. म्हणून मानवी हक्क व प्रतिष्ठा या गोष्टीचे महत्व दिले होते. म्हणून मानवी हक्काचे रक्षण करुन मानवी प्रतिष्ठा अबाधित राखण्याचा निर्धार त्यांनी व्यक्त केला होता.

संयुक्त राष्ट्र संघाची सनद :

२५ एप्रिल, १९४५ ते २६ जुन, १९४५ दरम्यान अमेरिकेतील 'सॅन फ्रान्सिको' येथे एका परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. सॅन फ्रान्सिस्को परिषदेत जागतील पन्नास राष्ट्राच्या प्रतिनिधीनी भाग घेतला या परिषदेने २५ जुन १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेला मंजुरी दिली या सनदेत एकूण १९ प्रकरणे असून त्यात १११ कलमाचा समावेश करण्यात आला आहे.

आमसभा आणि आर्थिक सामाजिक समितीचे कार्य :

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सहा मुख्य शाखा किंवा विभाग असून आमसभा आणि आर्थिक सामाजिक समिती यांनी निरनिराळ्या संघटना, आयोग यांची स्थापना केली आहे.

मानवी हक्क आयोग :

या समितीने १६ फेब्रुवारी १९४६ रोजी 'मानवी हक्क आयोगाची' स्थापना केली. त्याची संख्या ५३ आहे. त्यांची निवड आमसभेकडून होत मानवी हक्काचा जाहिरनामा तयार करण्याचे कार्य या आयोगानेच पार पाडले आहेत.

अल्पसंख्यांकासंबंधीचा आयोग :

मानवी हक्क आयोगाने १९४७ मध्ये या उप आयोगाची स्थापना केली. सदस्य संख्या २६ होती आशिया, आफ्रिका, युरोप, दक्षिण अमेरिका अशा विविध विभागातून प्रतिनिधी निवडले जाते. जगामध्ये कोणत्याही अल्पसंख्यालाबाबत भेदभाव केला जाणार नाही. हे पाहण्याचे काम आयोगावर सोपवण्यात आले.

महिला आयोग :

या आर्थिक सामाजिक समितीने स्थापन केलेला महत्त्वाचा आयोग होय. सदस्यसंख्या ४५ इतकी असून महिलांवरच्या समस्या व स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी विशेष भर देण्यात आला. त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि प्रादेशिक किंवा राष्ट्रीय पातळीवरील कार्य करणाऱ्या संघटना यांच्यात समन्वय घडवून आणण्याचे प्रयत्न महिला आयोग करतो.

निर्वासिताकरिताचे उच्चायुक्ताचे कार्यालय :

Offices of the united Nations High commissioner for Refugees (UNHR) ही संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्काच्या रक्षणासाठी स्थापन महत्त्वाची संघटना होय १९४९ मध्ये स्थापना करण्यात आली. निर्वासित व्हावे लागलेल्या लोकांचा प्रश्न निर्माण झाला होता. त्याचे हक्क हिरावले गेले होत. तेंव्हा निर्वासिताच्या प्रश्नाची तातडीने दखल घेण्याची गरज आंतरराष्ट्रीय संघटनेला वाटली त्यामुळे या कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली.

आंतरराष्ट्रीय कायदा आयोग :

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने २१ नोव्हेंबर १९४७ रोजी आंतरराष्ट्रीय कायदा आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. मानवी हक्काच्या स्वरक्षणासाठी कायदा आयोगाने काही संघटना स्थापन केल्या

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...vadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's Science College Chavanwadi(Ba... Mukhed Dist.Nand...

आहे.

वर्णभेद विरोधी विशेष समिती :

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने ६ नोव्हेंबर १९६२ रोजी वर्णभेद विरोधी समितीची स्थापना केली. या समितीद्वारे दक्षिण आफ्रिका सरकारच्या वर्णभेदी धोरणाला संयुक्त राष्ट्रसंघाचा सक्त विरोध होता. त्या देशातील वर्णभेदी धोरणाचा अवलंब करण्याच्या सरकारला सत्ता त्याग करावा लागला. नेल्सन मंडेला यांच्या नेतृत्वाखाली लोकशाही शासन स्थापन झाले. त्यामुळे या समितीची आवश्यकता राहिली नाही.

संयुक्त राष्ट्राचे नामीबियासाठी मंडळ :

या आमसभेने १९ मे, १९६७ रोजी या मंडळाची स्थापना झाली पुढे २१ मार्च १९९० रोजी नामबिया स्वतंत्र झाला आणि त्याबरोबरच तेथील सरकारमध्ये बदल होऊन वर्णभेदी धोरणाचा अंत झाला आणि या मंडळाचे अस्तित्वही संपुष्टात आले.

मानवी हक्काचा जाहिरनामा :

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा सर्वाधिक जाहिरनामा (Universal Declaration of human rights) स्विकृत केला. या जाहिरनाम्याच्या प्रस्तावनेत सर्व मानवाला समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे संरक्षण होणे हा जगातील स्वतंत्र न्याय, शांतता यांचा पाया होय. तसेच मानवी हक्काचे उल्लंघन व त्याचा अनादर यातुन निर्माण होणारी कृत्ये हा मानवजातीच्या सद्सद्विवेकबुद्धीवर झालेला आघात होय. जगातील सर्व मानवांना आणि सर्व राष्ट्रांना मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्यातील तत्वाचा लाभ घेता येईल त्या दृष्टीने सर्व स्तरावर प्रयत्न केले जावेत असेही या जाहिनाम्यात म्हटले आहे. या जाहिरनाम्यात ३५ तत्वे सांगितले आहेत.

दोन आंतरराष्ट्रीय करारनामे :

हा करारनामा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कासंबंधीचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा International Convenant on Economic Social and Cultural Rights म्हणून ओळखला जातो. तसेच दुसरी International covenention on Civil and Political Rights नागरी व राजकीय हक्कासंबंधीचा आंतराष्ट्रीय कोणत्याही व्यक्तीला अमानुषतेची वागणूक दिली जाणार नाही किंवा गुलाम बनविले जाणार नाही. या करारनाम्यावर सही करणाऱ्या प्रत्येक सभासद राष्ट्रावर करारातील तरतुदीचे पालन करण्याचे बंधन येते.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या समित्या :

१९६९ वांशिक भेदभाव निर्मुलन समितीची स्थापना सभासद संख्या १८ व ४ वर्षाच्या कालावधीसाठी निवड वांशिक भेदभाव तक्रारीची योग्य ती दखल घेतली जाते.

मनवी हक्क समिती :

१९७६ मध्ये या समितीची स्थापना करण्यात आली. सभासद संख्या १८ व ४ वर्षाचा कालावधी.

महिलासंदर्भात भेदभाव निर्मुलन समिती :

या समितीची स्थापना १९८२ मध्ये झाली. करारनाम्याची अंमलबजावणी कशाप्रकारे जाते यावर लक्ष ठेवण्याचे कार्य ही समिती करते. सदस्यसंख्या २३ व कार्यकाल ४ वर्षाचा असतो. ही समिती आपला वार्षीक अहवाल संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेला सादर करते.

आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कासंबंधीची समिती :

या समितीची १९८५ मध्ये स्थापना झाली यांच्यामते, १८ सदस्य व कार्यकाल ४ वर्षाचा असतो.

बालकाच्या हक्कासंबंधीची समिती :

या समितीची स्थापना १९९१ मध्ये करण्यात आली आहे. या समितीचे प्रमुख कार्य, हक्कासंबंधीच्या करारनाम्यातील तरतुदीच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवणे हे होय. ही समिती सभासद राष्ट्राकडून त्यासंबंधी आलेल्या अहवालाचे अध्ययन करते आणि त्यांना आवश्यक त्या सूचना देते.

अन्य संबंधीत संस्था :

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना संयुक्त राष्ट्राची शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक जागतिक आरोग्य संघटना, अन्न आणि कृषी संघटना.

मानवी हक्क स्वरक्षण कायदा १९९३ :

१९९३ मध्ये व्हिएन्ना येथे भरलेल्या मानवी हक्काविषयक आंतरराष्ट्रीय सहभागी झालेल्या राष्ट्राची मानवी हक्काचे सरंक्षण व संवर्धन करण्यासाठी अधिक सर्तक होण्याचे दर्शविले मानवी हक्क संरक्षण कायद्यात राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, राज्य मानवी हक्क आयोग आणि मानवी हक्क न्यायालये यांच्या स्थापनेची तरतूद आहे.

दारिद्र्य :

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार जगात विकसनशिल देशात ५०० दशलक्ष माणसे गरीब आहेत. त्यापैकी ८५% माणसे पराकोटीच्या दारिद्र्यात राहतात. अशिया खंडात गरिबीचा प्रचंड प्रश्न आहे. ग्रामीण नागरी विषमता वाढत आह. रोजगारासाठी खेड्यातून शहरात स्थलांतर केले जाते. वाढत्या लोकसंख्येस रोजगारीची, स्वयंरोजगाराची संधी नसल्याने वाढत्या लोकसंख्येस श्रम, आणि अर्थव्यवस्था सामावून घेऊ शकत नाही. त्यामुळे विकासाची गती मंदावते बेकीने दारिद्र्य वाढते. त्या बरोबर, आरोग्य, आहार, शिक्षण, निवास ह्या किमान गरजाची पुर्तता होत नाही तर श्रीमंत गरीब यातील उत्पन्नाची दरी रुंदावते.

दारिद्र्य विश्वव्यापी स्वरुपाचे आहे. पाश्चात्य देशाच्या तुलनेत भारतामध्ये दारिद्र्याची समस्या गंभीर आहे. भारत हा जागतील अत्यंत गरीब देश आहे. जगातील दहा दरिद्री देशात भारताचा क्रमांक आहे. १९८४ ला भारताचे दरडोई उत्पन्न १८० डॉलर होते. पाकिस्तानचे ३५०, श्रीलंकेचे ३०० डॉलर तर स्वीडनचे १४,८७०, जर्मनी १३,४५०, अमेरिका १२,८५० डॉलर इतके होते. त्याकाळी भारतामध्ये ४०% लोकसंख्या दारिद्र्य निवारण ही सामाजिक जबाबदारी समजण्यात आली.

दारिद्र्याचा अर्थ/व्याख्या

ज्या व्यक्तीचर अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण ह्या मुलभूत गरजाची पुर्तता करण्याची क्षमता नसते तो गरीब ज्यास मुलभूत गरजाची पुर्तता करता येतानाही त्याला दरिद्र्य असे म्हणतात.

१) एनसायक्लापेडिया ऑफ ब्रिटनिका (खंड १८)

"गरीब ही नैतिक संकल्पना आहे. गरिबास संसाधने नसताक त्यात शारीरिक, मानसिक दोष असताना, तो निरक्षर, आजारी असतो. त्याचे अपयश असते, त्याची वैयक्तिक दुःख असतात."

Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts Science College Chavanwadi(Ba
Tq.Mukhed Dist.Nand

गिलीन आणि गिलीन :

"दारिद्र्य अशी स्थिती आहे ज्यात आपुऱ्या उत्पन्नाचे किंवा अनावश्यक खर्चाने व्यक्ति आपल्या दर्जानुसार शारीरिक, मानसिक, कार्यक्षमता टिकवू शकत नाही."

दारिद्र्याची कारणे :

१) **आजारपण :**

हंटरच्या मताप्रमाणे दारिद्र्य आणि आजाराचा सबंध आहे. (thus sikness increases poverty increases sickness) आजाराने मनुष्य श्रम करण्यास असमर्थ ठरतो. त्याच्या उत्पन्नाचा प्रमुख हिस्सा आजार दुरुस्त करण्यावर खर्च होतो. दारिद्र्य आजारात वाढ करते. आणि दारिद्र्य आजार वाढवितो. पोषक आहार अभावी कठोर परिश्रम करु शकत नाही. आजार आणि दारिद्र्याची अभद्रयुती आहे. परिणाम आरोग्य खालावतो. त्यांना अनेक संसर्गजन्य रोग आणि टी.बी. होतो.

२) **मानसिक रोग/आजार :**

मानसिक रोग असणारे काम करण्यास अपात्र असतात. त्यांचे उत्पन्न कमी होते. पास्ले म्हणतात, गरिबात वेडेपणाचे प्रमाण अधिक असते तर काही मानसिक रोगी आर्थिकदृष्ट्या अकार्यक्षम असतात. मनोदुर्बलतेचा दारिद्र्याचा परिणाम आहे. अनुवंशी आणि अकार्यक्षमतेच्या संबंध आह. काही व्यक्ती जन्मजात लुळे, पांगळे, अंधळे असतात.

३) **आळशीपणा :**

आळस दारिद्र्याचे कारण आहे. बरेच आळशी लोक रोजगार उपलब्ध असताना श्रमाअभावी दारिद्र्य दुर करीत नाहीत. केवळ उदरनिर्वाह इतकेच श्रम करतात. प्रामुख्याने उष्ण हवामानात आळस दारिद्र्याचे कारण आहे. भारतात संयुक्त ऐदीककक, आळशी लोकांचे पोषण होते. त्यामुळे श्रम न करता त्यांचा उदरनिर्वाह होतो. भारतात आळशी लोक अधिक असल्यामुळे सातत्याने दारिद्र्यात वाढ होत आहे.

४) **अथळा स्वभाव :**

उथळा स्वभाव, अदुरदर्शीपण दारिद्र्याचे कारण आहे. दारिद्र्याचे कारण उत्पन्नाची कमतरता नाही तर उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक करणे ही कारण आहे. प्रामुख्याने सण, उत्सव, धार्मिक विधी विवाहात अनावश्यक खर्च करतात आणि आजार औषध, शिक्षणावर खर्च कमी करतात.

५) **अनैतिकता :**

अनेक कुटुंबात व्यक्तीचे मध्यपान, जुगार वेश्यागिरीमुळे दारिद्र्य वाढते त्यामुळे कुटुंबाच्या आवश्यक गरजाची पुर्तता होत नाही. वेश्यागमन करणारे जुगारी व्यासनी व्यक्ती दारिद्र्य असतात. त्यांचे शरीरिक, मानसिक, नैतिक, आर्थिक, पतन होते त्यांचे कामाकडे दुर्लक्ष होते. व्यवनाने कार्यक्षमता कमी होते. अनैतिक माणसे अमुल्य वेळ आणि पैसा खर्च करतात अशाप्रकारे नैतिक अध:पातन दारिद्र्याचे कारण आहे.

६) **आर्थिक कारणे :**

आर्थिक कारणात संपत्तीचे असमान वितरण, भांडवलाचा अभाव, मंदी, बेकारी बचतीचा अभाव, शेतीवर लोकसंख्येचा भार, दोषयुक्त भुधारण, अपुरे उत्पादन, कृषी साधनाचा अभाव, पारमपारीक कृषी पद्धती अपुरे उत्पादन, कृषी बेकारी, इत्यादी कारणे आहेत.

७) **दोषयुक्त शिक्षण व्यवस्था :**

भारतात लक्षावधी सुशिक्षीत बेकार दारिद्र्यात जीवन व्यतीत करीत आहेत. भारतात शिक्षणाचा अभाव आहे. देशातील शैक्षणिक पातळी दारिद्र्यास योगदान देते १९९१ ला ५२% साक्षरता ४८% निरक्षर होते.

८) **अपुरे दोषपुर्ण निवास :**

राहणीमानात व निवारस्थाचा दोषयुक्त अपुऱ्या सोयीमुळे लक्षावधी लोक अरोग्यास अपायकारक अशा बकाल वस्त्यात वास्तव्य करतात. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता घटते. रोगग्रस्त होतात त्यांचे नैराश्य वाढते. त्यामुळे सातत्याने दारिद्र्यात वाढ होते.

९) **आरोग्य सुविधाचा अभाव :**

वाढत्या लोकसंख्याच्या प्रमाणात आरोग्याच्या मूलभूत सुविधा शासनास पुरविता येत नाहीत आजाराचे प्रमाण वाढतच औषधोपचार वाढतो आणि दारिद्र्यात वाढ होते. दारिद्र्याने आरोग्यास बाधक परिसरात निवास करतात. आरोग्य लाभले तर आजार, औषधोपचारावर कमी खर्च होतो आणि अधिक उत्पन्न मिळविता येते. लोकांचे कुपोषन होत असेल तर रोगयुक्त लोकांना श्रम करणे उत्पन्न मिळविने अशक्य होईल प्रदिर्घ आजार मृत्यूमुळे दारिद्र्यात वाढ होते.

१०) **गृहशास्त्र प्रशिक्षणाचा अभाव :**

घराचे अव्यवस्थित व्यवस्थापन हे दारिद्र्याचे हे दारिद्र्यकारण आहे. कौटुंबिक अव्यवस्थापण हे दारिद्र्याचे गंभीर कारण आह. गृहविज्ञानाने स्त्रियांना प्रशिक्षण नसते त्यामुळे कुटुंब दारिद्र्य असतात. भोगवादी, चंगळवादी, मुल्याने कुटूंब दारिद्र्यात जीवन व्यतीत करतात.

११) **युद्ध :**

युद्धात मानवी संसाधनात आणि संपत्तीचा विध्वंस होतो. युद्धेत्तर साथीचे रोग पसरतात. युद्धाने नैतिक, आर्थिक संतुलन ढासळते, युद्धने नैतिकेतच संकोच होता. युद्धानंतर मनोऋग्णची संख्या वाढते. युद्धामुळे राष्ट्राला विकासाऐवजी स्वरक्षणावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो भारतात स्वातंत्र्यात्तर चीन, पाकिस्तानशी युद्धे झाली. स्वरक्षणावर १५ ते २५% खर्च होता १९८९-९० मध्ये ९०९३ कोटी खर्च झाला.

१२) **लोकसंख्यावाद :**

लोकसंख्यावाढ भारतातील दारिद्र्याचे कारण आहे. आर्थिक विकास झाला असताना सुद्धा लोकसंख्या वाढीने दरडोई उत्पन्नात वाढ होत नाही. वैद्यकीय उपलब्ध झाल्याने आयुमार्नात वाढ झाली म्हणून वृद्धाचा, तरुणावर ताण पडतो. परिणाम दारिद्र्य वाढते. आवश्यक आहे. दरडोई उत्पन्न वाढले की, विकासाकरिता उत्पन्न उपलब्ध होते. लोकसंख्या वाढत होत असल्याने दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येत वाढ होत आहे. एकूण ३०% दारिद्र्य रेषेखाली लोकसंख्या आहे.

१३) **भौगोलिक कारण :**

भौगोलिक कारणात प्रतिकूल हवामान, नैसर्गिक आपत्ती भौतिक साधनाचा अभाव इत्यादीचा आंतर्भाव होतो. प्रतिकुल हवामानाबरोबर महापुर, चक्रीवादळ, भुकंप, ज्वालामुखीने कृषी आणि इमारतीचे नुकसान होते. महापुराने शेतीतील पिके नष्ट होतात.

दारिद्र्य निर्मुलानासाठी उपायोजना :

संपुर्ण समाजाचा विचार करण्यापेक्षा दारिद्र्य रेषेखालच्या गरिब लोकांचा विचार करुन त्यांना मदत करणे, त्यांचे जीवनमान उंचावने,

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts Science College Chavanwadi Dist Nanded

Late Bhimrao Chavhanvadi College Tq.Mukhed Dist.Nanded

त्यांच्या बेरोजगारीचा प्रश्न सोडविने. या कल्पनेला दारिद्र्य निर्मुलन म्हणतात. त्यांच्या आरोग्यविषयक प्रश्न सोडविणे सकस आहार पुरविण्याचा प्रश्न त्यांचे समाजिक स्थान उंचावणे हा या प्रक्रियेत अभिप्रत असते. दारिद्र्य निर्मुलासाठी काय उपाययोजना कराव्या लागतात. त्यासाठी सर्वप्रथम गरीब कोण आहेत. यांचा शोध घेऊन त्याची यादी तयार करावी लागते. अगदी अलीकडच्या काळात ज्या कुटुंबाचे वार्षिक खर्चाचे प्रमाण २० हजाराच्या कमी आहे त्यांना गरिब किंवा दारिद्र्यरेषेखालील असे मानन्यात आले आहे. साधारणपणे १० वर्षानंतर अशी पाहणी करण्यात येत.

१) शेती विषयक उपाय :

३७% अन्न शेतीतून मिळते. परंतु शेतीची उत्पादकता कमी होत आहे. त्याकरिता शेतीवर अवलंबीताचे प्रमाण कमी करावे. थोड्या पावसात अधिक उत्पादन देणारी पिके घ्यावी. जमीनधारणा कायद्याची प्रभावी अमलजावनी करावी. कसेल त्याची जमीन कुळाना स्वरक्षण, जमीनदारी निर्मुलन, नागरी मालमत्तेवर मर्यादा कराची फेररचना, श्रीमंतावर कर, रोजगाभिमुख नियोजन, भाववाद नियंत्रन, आदिवाशी जाती जमाती राबवाव्यात, भेदभाव नष्ट करावे. कुटुंबनियोजनाची अमलबजावनी करावी. सामाजिक सुरक्षा समाजिक कल्याण व भांडवलात वाढ करावी.

२) नविन रोजगार निर्माण करावे :

उद्योग, कारखाने, धरणे, ग्रामोद्योग, लघु कुटुरउद्योग धंद्यांना प्रोत्साहन द्यावे. साक्षरता प्रमाण वाढवावे लोकसंख्या शिक्षण घ्यावे. महिला उद्योगाची स्थापना, शेतकऱ्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास करावा. वनसंवधन करावे. समुदाय विकास करावा वनसंवर्धन करावे. समुदाय विकास केंद्रे स्थापन करावे.

३) न्याय वितरण :

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होताना दारिद्र्य घटत नाही. तेव्हा उत्पादित वस्तुचे योग्य वितरण होणे आवश्यक आहे. ते सामाजातील शेवटच्या स्तरापर्यंत पोहचने आवश्यक आहे. त्याला न्याय वितरण म्हणतात.

४) शेतजमीनीवरील भार कमी करणे :

लोकसंख्या वाढत्या प्रमाणात शेती जमिनीचे क्षेत्र वाढविता येत नाही. त्याकरिता जमीनीची उत्पादकता वाढविणे पाणीपुरवठा, उद्योगधंद्यात रोजगार उपलब्ध करुन देणे प्रगत तंत्रज्ञानाआधारे शेतीचे उत्पादन वाढविणे, अमेरिका, रशिया, इंग्लंड मध्ये शेतजमीनीवर अवलंबून असणारे प्रमाण अल्प आहे.

५) लोकसंख्या पैशावर नियंत्रण :

काळा पैसा कर चुकवून लपविले उत्पन्न आहे. अभिनेते, व्यापारी उद्योगपती, कंपनी व्यवसायीक, चित्रपट उद्योगात गुतलेले कर चुकवून बेनामी संपत्ती जमवावितात आणि खोटे करपात्रावर त्यामुळे शासनाचे अब्जावधी उत्पन्न घटते. काळ्या पैशाची समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण झाल्याने विकास कामात अडथळे येतात. राजा चोलीया समितीने ५० ते ६० हजार कोटी दरवर्षी काळा पैसा चलनात आणतो असे नमूद केले. तर वाच्छा समितीच्या मताप्रमाणे काळ्या पैशाने शासनाची विकासाची उद्दिष्टे सफल होत नाहीत. व्यावसायाचे योग्य वितरण होत नाही. असे नमूद केले आहे.

कर प्रणालीत योग्य बदल केले तर बेहिशोबी संपत्तीचे उच्चाटन झाल्यास दारिद्र्य निर्मुलनास शासणास हातभार लागेल.

६) नियोजनाचे विकेंद्रीकरण आणि अंमलबजावणी :

ग्रामीण भागात राबविल्या जाणाऱ्या अन्त्योदय ट्रायसेम, आय आर, डी.पी जवाहर योजना ग्रामपंचायतद्वारा खेड्यातील दारिद्र्य रेषेखलल निवड करावी. तेव्हाच नियोजनाचे विकेंद्रीकरण अमलबजावणी होईल. स्थानीक पातळीवर ग्रामपंचायतने दारिद्र्य कुटूंब ठरवावे नागपलिकेने स्वयंरोजगार नियोजन करावे. तेव्हा योजना दारिद्र्य निर्मुलन सहायभुत ठरतील.

७) शिक्षण व्यवस्थेत बदल :

समाजामध्ये व्यवसायिक शिक्षण दिले पाहिजे. पारंपारीक शिक्षण व्यवस्था बदलून आधुनिक शिक्षण दिले पाहिजे. औद्योगिक प्रशिक्षणाचे दारिद्र्य नष्ट होते.

अशा प्रकारे दारिद्र्य निर्मुलाचे उपाय आहेत यांची अमलबजावणी झाली तर दारिद्र्य निर्मुलन होते.

गरिबीचे मानवी हक्कावर होणारे परिणाम :

व्यक्तीचे आरोग्य चांगले राहण्यासाठी तीला चौरस आहार मिळणे गरजेचे आहे. व्यक्तीला आहारातून काही ठरावीक उष्मांक मिळणे आवश्यक आहे. गरिबीमुळे जगातील अने व्यक्तींना मानवी हक्कापासून वंचीत राहावे लागत आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवी हक्काच्या सार्वजनिक जाहीरनाम्यात ज्या हक्काचा अंतर्भाव करण्यात आला त्यापैकी अनेक हक्काचा लाभ गरिब लोक घेफ शकत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवी हक्काविषयीच्या जाहिरनाम्यात असे नमुद करण्यात आले की, प्रत्येकाला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि व्यक्तीगत सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. सर्व मानव जन्मतःच स्वतंत्र असुन सर्वांन समान प्रतिष्ठा आणि हक्क आहेत. या जाहिरनाम्यात नमूद केलेले सर्व हक्क व स्वातंत्र्य यांचा लाभ घेण्यास सर्वजन कायद्यापुढे समान संरक्षण देण्यात येईल. पुन्हा जाहिरनाम्यात पुढे असेही म्हण्टले आहे की, प्रत्येकाला लाभ करण्याचा आणि आपल्या आवडीनुसार व्यवसायाची निवड करण्याचा अधिकार आहे. प्रत्येकाला आपल्या देशाचा राजकीय प्रक्रियेत आणि समुदायाच्या सांस्कृतिक जीवनात सहभागी होण्याचा आधिकार आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्काविषयक करारनाम्यात तसेच नागरी आणि राजकीय हक्काविषयक करारानाम्यात अनेक हक्काचा अंतर्भाव करण्यात आला आह. जगातील अनेक राष्ट्रे या करारनाम्यातील पक्ष आहेत. त्यामुळे आपल्या नागरिकांना त्या करारनाम्यतील हक्काचा लाभ मिळवून देण्याचे बंधन त्यांच्यावर अपोअप येते.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या करारनाम्यातील तत्वे भारतीय राज्य घटनेत पडले आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्काच्या यादीत संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जाहीरनाम्यातील अनेक महत्त्वाच्या तत्वाचा समावेश करण्यात आला. त्याप्रमाणे राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वाच्या विभागातही त्याचे प्रतिबिंब उमटले आहे.

गरिबीचे मानवी हक्कावर होणारे परिणाम व्यक्तीचे चांगले राहण्यासाठी तिला चौरस आहार मिळणे गरजेचे आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Ba..
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

हक्काविषयीच्या जाहिरनाम्यात असे नमूद करण्यात आले की, प्रत्येकाला जीवन जगण्याचा स्वातंत्र्याचा आणि व्यक्तीगत सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. सर्व मानव जन्मत:च स्वातंत्र्य असून सर्वांना समान प्रतिष्ठा आणि हक्क आहेत. या जाहीरनाम्यात नमूद केलेले सर्व हक्क व स्वातंत्र्य यांचा लाभ घेण्यास सर्वजण कायद्यापुढे समान असून सर्वांना कायद्याचे समान स्वरक्षण देण्यात येईल. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आर्थिक, समाजिक आणि सांस्कृतिक

२४ ऑक्टोबर १९४५ संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. तसेच मानवी हक्क आयोग अल्पसंख्याकासंबंधीचा आयोग, महिला आयोग, आंतरराष्ट्रीय कायदा आयोग, वर्णभेदाविरोधी विशेष समिती दोन आंतरराष्ट्रीय करारनामे मानवी हक्क समिती इत्यादी निननिराळ्या संघटना, आयोग स्थापन करण्यात आल्या.

गरिबीच मानवी हक्कावर होणारे परिणाम म्हणजे गरिबीमुळे जगातील अनेक व्यक्तींना मानवी हक्कापासून वंचीत राहावे लागत आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहिरनाम्यानुसार गरिब व्यक्ती मुलभूत सुविधापासून वंचीत आहे. गरिबीच्या दृष्टीने सर्व हक्क केवळ कागदावरच आहेत. गरिबीच्या दृष्टीने शिक्षण हे चैनीची बाब ठरली आहे. गरिबी व निरक्षरता यांचा निकटचा संबंध आहे. त्यामुळे गरिबीत जिवन जगणाऱ्या लोकांचे व्यक्तीमत्व विकासास बाधक ठरले आहेत. अशाप्रकारे आरोग्य मानवी हक्क दारिद्र्य ही संकल्पना महत्त्वाची आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. मानवी हक्क : प्रा. व्ही. बी. पाटील

२. भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या - प्रा. डॉ. डी. एस. मनवर

३. भारतीय शासन आणि राजकारण - प्रा. डॉ. सुधाकर गं. जोशी

४. Social Welfare and security-विधामार्तण्ड कर्नल सत्यवृत सिद्धातालंकार

५. उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण - प्रा. सरेश करंदीकर, मीना मंगरुळकर.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible] Journal   Impact Factor 7.265   ISSN 2230-9578

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

June 2021   Volume-11   Issue-15

Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges

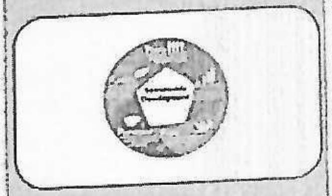

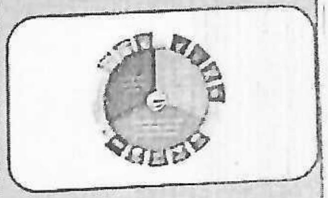

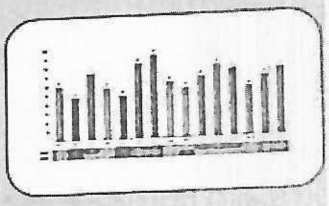

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Guest Editor
[illegible]
Principal
Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

Executive Editors
Dr. V. T. Naik
Mr. B. C. Rathod

Co- Editors
Dr. D. K. Kendre
Mr. S. A. Jewale
Dr. U. D. Padamwar

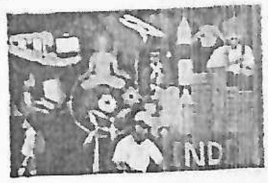

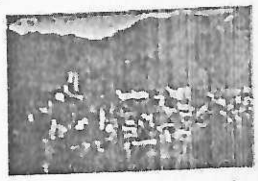

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CamScanner

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

1 June-2021 Volume-11 Issue-15

On

Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor

Dr. Prof. H. B. Rathod
Principal
Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

Executive Editors

Dr. V. T. Naik **Mr. B. C. Rathod**

Co- Editors

Dr. D. K. Kendre
Mr. S. A. Jewale
Dr. U. D. Padamwar

Editorial Board

Mr. Thorve A. B.	Prof. Zamapalwad S. S.	Prof. Kalyan G. S.	Dr. Kshirsagar S. G.
Shri. Dethe S. K.	Shri. Kalimath S. K.	Shri. Babarao S.	Mr. Kankute S R.
Prof. Shinde P. A.	Prof. Pawar S. K.	Sow. Itkapalle A. P.	Dr. Gore S. Y.
Shri. Mathpati G. H.	Shri. Patil S. S.	Mr. Naik N. U	

Published by- Principal, Dr. Prof. H. B. Rathod, Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Bara
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page N
1	Role of MSME in Sustainable development Dr. Satish Laxmanrao Kundalwar	1-2
2	The Economic Impacts of Tourism Dr. Ashok Shamrao Patil	3-4
3	To Study Of Population In Parbhani City Dr.B.T.Patil	5-7
4	Role of the Teachers and parents in value education of India Mr. Sanjay Daulatrao Bagul	8-11
5	Sustainable Development-Factors and Aims Dr. A.P.Barve	12-1
6	'Oppression' as a Social Issue in Mahasweta Devi's *Draupadi* Dr. G.Ramana Reddy	15-1
7	Rainfall Variability In Akola District A Geographical Study Dr. Sunil Ramrao Rapanwad, Mahananda Linguram Dinde	18-2
8	Ground Water Level at Selected Areas in Amravati City Shri Gopal Bhalavi	21-2
9	A Study of Cropping Pattern in Jalna District (MS) Mr. Pramod Deshmukh	24-2
10	Role of Kharif crop weeds in human health Anjali B. Shinde	28-31
11	Role of Meaningful Data in Life of Agriculturist: Case Study form Ahmednagar District of Maharashtra Dr. Ganesh K. Chavhan, Dr. Prakash N. Salve, Dr. Raghunath E. Najan	32-3
12	"Talukawise Male And Female Percentage Of Literacy In Osmanabad District (1981-2001): A Geographical Analysis" Mr.Rajaram D.Davankar	38-4
13	Contribution of Literature in Social Development Gangadhar P. Aaklod, Dr. Umakant D. Padamwar	41-4
14	Gender Sensitization for Sustainable Development Dr. Shaikh M. A. Raheman	43-4
15	Cropping Pattern In Gangakhed Taluka: A Geographical Study Dr. S. H. Kolpe	46-4
16	"Effect of weed bio resources on Growth Development of Cash Crop Sugarcane" Prakash N. Gholap	50-5
17	Landuse Pattern in Solapur District: A Geographical analysis Dr. Dnyanoba Gorakh Shinde	54-5
18	Gender Equality Audit: An Analysis of 'Yuvakbharati' Textbooks of Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research-Pune Dr. Samrat Ashok Jadhav	57-61
19	Empowerment Of Women In India Dr. Mahesh L. Dharmapurikar	62-6
20	Online Education in India – qualities and challenges: A study Mr. Rahul Ramakantrao Kulkarni, Dr..Zampalwad S S, Birajdar S P	66-6
21	Literature is the Mirror of Human Life Smt. Poonam Prakashrao Mane	69-7
22	A Comparative Study Between The College Students' Participation In Sports Before Covid-19 Outbreak And During The Outbreak. Sk Rasid Mahammad	71-74
23	Library Services provided during COVID-19 Pandemic to Competitive Exam. Aspirants: A Survey Mr. Guldagad Kiran Dhondiram	75-76
24	Creative Problem-Solving Shri. Raju Laxman Kokare, Shri.Abhijeet Balaso Giri	77-78
25	A Study on Growth of E-Banking in India- An Year Analysis Jayalakshmi VA	79-85
26	Laser And Their Applications Sanjay Awadhane, Devidas Kendre	86-89
27	Importance Of Environmental Science & Studies Dr. R.D. Khakre	90-92
28	B. R. Ambedkar's Work for Women and Child Workers – A Study Dr. Prashant M. Puranik	93-95
29	Customer Perception Towards E Banking-An Innovative Platform Rotte Sai Akash	96-99
30	The Study Of Crop Diversification Region Of Pune District, (M.H.) Shashikant Raghunath Memane, DR. Dhanushwar Ramesh Shyamrao	100-10

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CamScanner

31	Importance of Yoga in Maintaining Good Health **Khedkar Vishnu Tatyaba**	104-106
32	Effect of Gender and Residence on Academic Achievements of Post Graduate Mathematics Students **K. L. Bondar, N. H. Kulkarni, A. P. Gingine**	107-110
33	S.D.Gs, and C.S.R - The Potential Partners in Indian 2030 vision **Dr. Sindhu Varghese**	111-113
34	Spatio-Temporal Variations Of Rural And Urban Sex Ratio In Chandrapur District : A Geographical Perspectives **Dr. Godawari A. Gaurkar**	114-115
35	"Talukawise Decadal Variation Of Rural Dependency Ratio In Parbhani District :(1991-2011)" **Dr.Bhagwan P. Shendge**	116-118
36	Growth And Changes Of Sex Ratio And Literacy In Satara District **Dr. Rathod Sunil Dhondiram**	119-122
37	Green Libraries in India **Mrs. Asha Chandrashok Jirage**	123-126
38	Sustainable Development **Dr. Chandrasekhar C. Konkal**	127-131
39	Sustainable Development: Basic Legal Aspects **Dr. Suresh G. Santani**	132-134
40	Financial Inclusion and the Role of Self-Help-Groups for Sustainable Rural Development in Rural Assam, North East India **Dr. Diganta Kr. Das**	135-137
41	Challenges in Attaining Sustainable Development Goals in India **Ramakant Kasture**	138-140
42	Challenges in Good Health and Well Being **Dr.Aparna Ashtaputre-Sisode**	141-142
43	The Sustainable Development Goal And Challenge **Dr. Lt. Abasaheb Dhondiba Jadhav**	143-145
44	Decent Work & Economic Growth **DR. Bajarang Narayan Jadhav**	146-149
45	Sustainable Development through Language Learning **Dr.Shailendra K. Bansode**	150-151
46	Circlewise Population Distribution of Rural Settlements in Shrigonda Tahsil: A Geographical Analysis **Dr. Vijay J. Dalvi, Dr.Nitin T.Deshmukh**	152-155
47	Violence against Girls and Women due to Socio-Economic Factors: Ahmednagar District. **Dr. Prakash N. Salve, Dr. Shailendra K. Bansode, Dr. G. K. Chavhan**	156-158
48	Development in Natural Attractions Centers in the Country **Dr. Raghunath E. Najan, Dr. Ganesh K. Chavhan, Dr. B. G. Rashinkar**	159-161
49	The Role of Sustainable City and Community: A Case of Burma **Dr. Shyam Pundlikrao Patil**	162-168
50	Women's Empowerment :A Review **Shilpa Namdevrao Shendge**	169-172
51	Impact of Groundwater Salinasation on Sugarcane Production in Middle Pravara Basin (MS) **Dr. Sopan. N. Shingote**	173-174
52	A Way Ahead: The Future Role of Information Technology In The Improvement of Indian Farmers' Economical Condition **Dr.Akabarsaheb Babulal Nadaf**	175-177
53	Studies of Calotropis Procera L. Leaf Extract on Linear Growth of Colletorichum Capsici Causing Spot of Tumeric Dr. M. S. Pentewar	178-179
54	The Role of Literature in Social Development Ravindra Hanmantrao Sagar	180-182

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CS CamScanner

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 1June-2021, Volume-11, Issue-15,
Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution, & Challenges

Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Rainfall Variability in Akola District A Geographical Study

Dr. Sunil Ramrao Rapanwad, Mahananda Linguram Dinde

Abstract:-

Rainfall is important in the hydrologic cycle, which is the continuing movement of water below, on and above Earth's surface. Rainfall play very vital role in human life, especially in agriculture. Human activities also depend upon the rainfall. The present paper consists with the the rainfall variability in Akola District. The study area comes under the little draught prone area. Agriculture in Akola District is depend upon the rainfall specially monsoon. Rainfall variability adversely impact on agriculture.

Keyword: - *Rainfall variability, drought prone area, agriculture*

Introduction:-

India is an agricultural country. India's economy is based on agriculture. Agriculture is depending upon the monsoon. The famous quote about monsoon says, India Agriculture is gamble of monsoon rainfall is irregular and diverse in the all over country. Akola is one of the districts of vidharbh region of Maharashtra. District comes under the low rainy area. In the study area rainy season shot from middle of the June to the September. Climate of the district is hot As compared to other district. The average annual rainfall is about 750 mm. The the continuously of rainfall is rare phenomena in the district. The dry spells in the rainy season are very common phenomenon in the district.

Objective:-

The study of rainfall variability in Akola District

Data collection And Methodology:-

The present study is based on the secondary data collected from the district socio economic review, Agricultural office and metrological department. For the present study comparative methodology is adopted. The rainfall data from the 2010 to 2019 is shown by the graph with Tahsil wise. The rainy days used for analysis from the year of 2010 to 2019 with Tahsil wise. The trend and pattern of rainfall shows by graph gives clear picture of rainfall variability.

Study area:-

Akola district is located on the banks of Purna River and it is situated in the north part of Maharashtra. Akola is the administrative centre of the district. This district is located under Amravati administrative region.

Latitude expansion of Akola district is $20^0.17^|$ N $21^0.16^|$ and horizontal extension is $76^0.7^|$ E $77^0.4^|$ E. Amravati district is located on the East and North side of the Akola district. Washim district is located on the South while Buldhana district is on west side of this district. Purna is the main river in this district while Katepurna, Morna, Mun, Man, Uma, Pus are the tributaries.

Akola district has 5428.84 sq.k.m. Total area. According to 2011 census Akola district has 1094165 rural populations. Density of rural population per sq.k.m. Is 201.54.

Rainfall variability in Akola district:-

The rainfall variability plays a very important role in the agriculture and allied activities. Rainy days and rainfall is closely related to each other. In the monsoon period amount of rainfall is depend upon the number of rainy days. Akola District comes under the drought prone area. The rainfall is less compared to other part of the state and country.

Table I. 1 Tahsil wise Rainy days in Akola district (2010-2019)

Tahsil's / Year's	Telhara	Akot	Balapur	Akola	Murtijapur	Patur	Barshi Takli
2010	30	39	24	39	35	43	40
2011	57	60	60	67	57	59	56
2012	45	48	48	53	46	46	43
2013	42	51	50	52	48	42	43
2014	40	40	39	48	45	39	40
2015	55	57	56	60	51	50	51

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
adi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

CamScanner

2016	50	51	39	52	49	45	47
2017	45	43	42	41	39	40	42
2018	42	42	42	39	41	43	42
2019	38	39	38	35	40	41	40

(Source- Socio economic review of Akola district)

Table 1. 2 Tahsil wise Total Rainfall in Akola district. 2010-2019(rainfall in mm)

Tahsil's Year's	Telhara	Akot	Balapur	Akola	Murtijapur	Patur	Barshi Takli
2010	701.1	831.1	633.8	908.1	838.8	671.0	853.1
2011	521.1	726.8	476.0	670.4	876.7	461.0	614.2
2012	799.4	974.0	653.6	739.25	861.3	725.5	845.8
2013	855.3	831.8	797.7	853.3	881.3	888.3	875.4
2014	561.8	722.5	519.0	555.7	678.5	672.0	542.0
2015	589.8	668.4	581.2	725.5	654.4	700.0	672.0
2016	617.3	766.5	651.9	780.9	793.6	930.6	765.4
2017	559.9	486.5	428.0	492.5	495.8	519.8	462.6
2018	690	720	685	739	740	739	695
2019	700.3	712.1	770.5	670.4	807.1	810.1	672.4

(Source- Socio economic review of Akola district)

Tahsil wise rainy days of Akola District are very common in the draught prone area but as compare to rainy area, it is very low. The highest rainy days in Telhara Tahsil observed in the year 2011 with 57 days and lowest in the year 2010 with only 30 days. In Akot Tahsil high rainy days registered in 2011 with 60 days and lowest in 2010 and 2019 with 39 days. In the Balapur Tahsil highest rainy days recorded in the year 2011 with 60 days and lowest in 2010 with 24 days. The highest rainy days observed in Akola Tahsil in 2011 with 67 and lowest in 2019 with 35 days. In Murtijapur Tahsil high rainy days recorded in 2011 with 57 days and lowest in 2010 with 35 days. The highest rainy days registered in Patur Tahsil in 2011 with 59 days and lowest in in 2014 with only 39 days. In Barshitakli Tahsil highest rainy days observed in 2011 with 56 days and lowest in 2010 and 2014 with 40 days.

Tahsil wise rainfall shows diverse nature. The rainy days impact on amount of rainfall in Akola District is closely associate with each other. The highest rainfall recorded in Telhara Tahsil with 855.3 mm in 2013 and lowest in 2011 with 521.1mm. In Akot Tahsil highest rainfall recorded in 2012 with 974.0 mm and lowest in 2017 with 486.5 mm. The high rainfall registered Balapur Tahsil in the year of 2013 with 797.7 mm and lowest in 2017 with only 428.0 mm. In Akola Tahsil high rainfall was observed in 2010 with 908.1 mm and lowest in 2017 with 492.5 mm. The highest rainfall recorded in Murtijapur Tahsil in the year 2013 with 881.3 mm and lowest in 2017 with 495.8 mm. In Patur Tahsil high rainfall observed in 2016 930.6 mm and lowest in 2011 with 481.0In the Barshitakli Tahsil highest rainfall recorded in 2013 with 875.4 mm and lowest in 462.6 mm in 2017.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Tahsil wise Rainy days in Akola district (2010-2019)

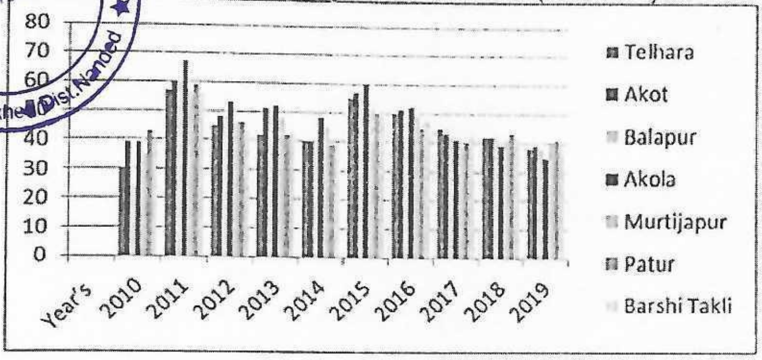

Graph1.1

Tahsil wise Total Rainfall in Akola district. 2013-2017(rainfall in mm)

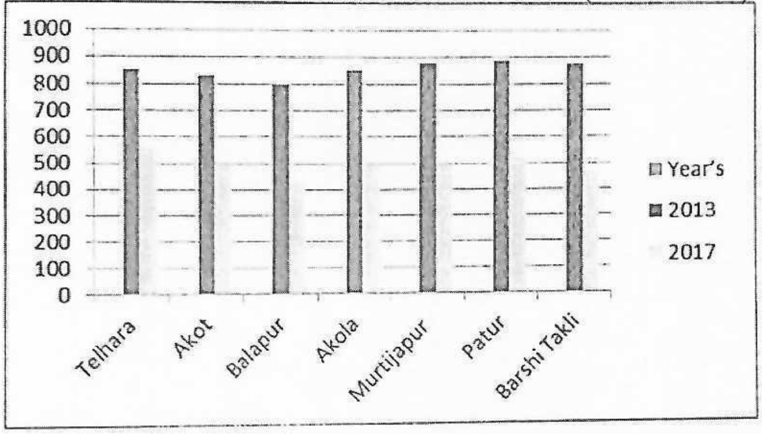

Graph1.2

Conclusion:-

Rainfall variability is common in the all over India as well as world. But it is intensity and difference is very high in the drought prone area and low rain area.

1) The high rain days observed in the year 2011 with 460 days.
2) The lowest rain days observed in the year of 2010 with 250 days.
3) The average highest rainfall observed in the year 2013
4) The lowest rainfall is recorded in the year 2017 in the whole study area.

References:-

1) "District statistical office" Directorate of economics and statistics, Government of Maharashtra, Akola: Statistical Abstract of Akola 2010
2) District statistical office" Directorate of economics and statistics, Government of Maharashtra, Akola: Statistical Abstract of Akola 2018.
3) 'Agricultural Development Officer, Zillah Parishad,Commissionerate Of Agriculture'
4) www.mahasdb.maharashtra.gov.in > Home > Akola > Agricultural and Allied Services > Reports.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III | Feb. 2021 | Peer Reviewed | SJIF Impact factor | ISSN 2319-8648 | Impact Factor 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Curren Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Feb.2021 Issue- X Vol. III

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barad)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

Index

1. ललिता गादगे यांच्या 'अग्नीजळ' या कविता संग्रहातून आलेले समाज वास्तव — 5
डॉ. संगीता मुढे
2. नांदेड जिल्हयातील आंध जमातीचे आर्थिक जीवन — 11
प्रा.सुनील देवराव मिरासे
3. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे किल्ले प्रशासन — 13
डॉ.कांबळे आर. एस.
4. पारधी जमातीच्या स्त्रियांच्या समस्या : आव्हाने आणि उपाय — 16
प्रा. राठोड ईश्वर लक्ष्मण
5. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि मानवाधिकार संघर्ष — 21
डॉ. रामहरी एम. सुर्यवंशी
6. अनुवाद आणि भाषाशास्त्र — 25
डॉ.सुरेश शिंदे
7. [illegible] — 27
DR KHAAZI
8. 'बेघर' - महानगरीय स्त्री भावनाओं का हनन — 31
डॉ.सन्मुख नागनाथ मुच्छटे
9. महाराष्ट्रातील जैवविविधता (Biodiversity in Maharashtra) — 34
डॉ. हरी साधू वाघमारे
10. मुक्तिबोध की कविता में व्यक्त पूंजीवाद के विरोधी स्वर — 40
सहा.प्रा.डॉ. साळुंके शिवहार भुजंगराव
11. भारतीय आदिवासी महिलाओं की परिस्थिती — 43
प्रा.लेफ्टनंट ज्ञानेश्वर सोनेराव चिट्टमपल्ले
12. 'हिन्दी साहित्य में अनुसंधान व शोध –समस्याएँ' — 47
सहा. प्रा. डॉ. राजेश आरदवाड
13. शिवमूर्ति कृत 'आखिरी छलांग' में कृषक जीवन का यथार्थ — 50
डॉ.शिवाजी एस कदम
14. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची अवस्था : एक अवलोकन — 55
प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...vadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nand...

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(B...)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची अवस्था : एक अवलोकन

प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण
इतिहास विभाग
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

मराठवाडा विभाग हा कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला प्रदेश आहे. येथील शेती निसर्गावर अवलंबुन आहे. महाराष्ट्रातील इतर प्रादेशिक विभागाचा विचार केला तर त्यामानाने मराठवाडा अतिशय मागासलेला आहे. येथे औद्योगिक विकास म्हणावा तेवढा झाला नाही. अपवाद औरंगाबाद सोडला तर इतर जिल्ह्यात औद्योगिक विकास प्राथमिक अवस्थेतच असल्याचे आढळून येते. मराठवाडा विभागात लोकसंख्येची घनता जास्त आहे. व शेती निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबुन आहे. युनोचे सभासद असलेल्या स्वतंत्र देशापैकी 80 देशाची लोकसंख्या मराठवाड्यापेक्षा कमी आहे. एवढी लोकसंख्या असुनही तसेच मराठवाड्याने महाराष्ट्राला चार मुख्यमंत्री दिले आहे. तरी पण या विभागाचा विकास अजिबात झाला नाही. येथील शेतकऱ्यांची अवस्था खुप बिकट स्वरुपाची झाली आहे. या विभागात शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यात अल्पभुधारकता, शेतकऱ्याचे आर्थिक नियोजन, कर्जबाजारीपणा, जलसिंचनाचा अभाव, कोरडवाहू शेती, बाजारपेठाचा अभाव, बि-बियाणाच्या किमतीत वाढ, अनियमित पर्जन्य, शासनाचे धोरण, खते व किटकनाशकांच्या किमतीत वाढ व मृदाप्रदुषण इत्यादी अनेक समस्या मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना भेडसावतात.

1) अल्पभुधारकता :-

मराठवाड्यातील शेतकऱ्याची अवस्था ही फार बिकट स्वरुपाची आहे. मराठवाडा या प्रादेशीक विभागात शेतकरी अल्पभुधारक असल्याचे आढळून येते. त्याचे कारण असे आहे की वडिलोपार्जीत शेतीत भाऊ आणि मुले अशी परंपरागत वाटणी होत जाऊन नविन पिढीच्या वाट्याला जमिन शिल्लक राहिली नाही. अल्पभुधारक शेतकऱ्याला आधुनिक पध्दतीने शेती करणे परवडत नाही. त्यामुळे शेतकरी आपली शेती पारंपारिक पध्दतीने करतो. त्याचा परिणाम उत्पन्न कमी होते. झालेल्या उत्पन्नातुन खर्च वजा केले तर शिल्लक काहीच उरत नाही. परिणामी शेतकऱ्याची अवस्था हलाकीची झालेली आहे. त्यामुळे शेतकरी समाजातील इतर सेवा क्षेत्र उद्योगाकडे वळताना दिसतात.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार (2012-2013) राज्यात एकुण शेती धारणापैकी 78.8 टक्के शेतकरी हे अत्यल्प व अल्पभुधारक गटात मोडतात. 1970-71 ते 2011-2012 या कालखंडाशी तुलना केली तर अल्पभुधारकांच्या संख्येत वाढ होताना दिसते 1970-71 साली अल्पभुधारकाचे प्रमाण हे 54.8 टक्के एवढे होते[2] म्हणजेच गेल्या 40 वर्षात अल्पभुधारकाचे प्रमाण 24 टक्के नी वाढले आहे. वारसा हक्काचा नैसर्गिक नियम कुटूंबातील सर्व मुलांमध्ये त्याच्याप्रमाणे विभागतो[3]

2) आर्थिक नियोजन :-

मराठवाड्यातील शेतकरी अतिशय मागासलेला आहे या शेतकऱ्या समोर अनेक समस्या आहेत. त्यात अल्पभुधारकता, सिंचनाचा अभाव, योग्य बि-बियाणाचा अभाव, ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ, निसर्गाचा लहरीपणा, किटकनाशकाच्या भरमसाठ वाढलेल्या किमती अशा अनेक बाबी कारणीभुत आहेत. मराठवाड्यातील शेतकऱ्याची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे त्यांना आर्थिक नियोजन करता येत नाही. आवश्यक तेवढा खर्च करणे गरजेचे असते. परंतु तो कर्ज काढुन मुलीचे लग्न भरमसाठ हुंडा देवून धुमधडाक्यात करतो. मुलाचे शिक्षण कर्ज काढुन करत असतो.

परिणामतः कर्जाचा डोंगर एवढा वाढतो की त्यातुन त्याला बाहेर पडणे अशक्य होते.त्याचा परिणाम असा होतो की त्याला स्वत:ची जमिन विकावी लागते किंवा आत्महत्या करावी लागते. शेतकरी आवक पाहुन खर्च करत नाही त्याचा परिणाम त्याचे आर्थिक नियोजन चुकते व त्याचे संपुर्ण आयुष्य व कुटूंबीयाचे भविष्य धुळीस मिळतात.

3) कर्जबाजारीपणा :-

मराठवाड्यातील शेती ही कोरडवाहू आहे. याविभागात सिंचनाची व्यवस्था अल्पप्रमाणात आहे. येथील शेतकरी संपुर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. शेतकरी आपल्या शेतात मशागत करतो. पेरणी करतो परंतु निसर्गाच्या

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Issue 7, Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

सदोषपणामुळे त्याला दुबार पेरणी, तिबार पेरणी करावी लागते. [illegible] असल्यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था फार बिकट बनलेली आहे. शेतकऱ्याने शेतीसाठी घेतलेले कर्ज, कुटुंबाच्या आजारपणासाठी काढलेले कर्ज व मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी काढलेले कर्ज इत्यादी कर्जामुळे [illegible] शेतकरी कर्जबाजारी बनतो. सतत पडणारा दुष्काळ व नापिकी [illegible] शेतकऱ्यांची अवस्था अतिशय हलाखीची झालेली आहे. शेतकऱ्यावर कर्जाचा डोंगर एकदा वाढलेला असतो की तो हतबल झालेला असतो. [illegible] केंद्र सरकार उद्योगपतींचे 45 हजार कोटी रुपयांचे कर्ज माफ करते, पण शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ करत नाही. ही किती मोठी शोकांतिका आहे.

4) जलसिंचनाचा अभाव :-

मराठवाडा हा प्रादेशीक विभाग कृषीप्रधान म्हणून ओळखला जातो. येथील लोकांचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती आहे या विभागातून गोदावरी, सिंदफणा, दुधना, पैनगंगा, अशा अनेक नद्या वाहतात. येथील समाजाला सामाजिक प्रवाहात आणण्यासाठी व त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारून ते स्वयंपूर्ण व्हावयाचे असेल तर जास्तीत जास्त शेती सिंचनाखाली आणणे गरजेचे आहे. परंतु मराठवाडा विभागाकडे शासनाचे दुर्लक्ष झालेले आहे. गेल्या 73 वर्षांपासून मराठवाड्याच्या वाट्याला केवळ पोकळ आश्वासना शिवाय काहीच मिळाले नाही. मराठवाड्यात फक्त 14टक्के शेती ओल सिंचनाखाली आहे. शासनाचे धोरण हे कागदावरच आहे. शासनाने जर मनावर घेतले तर मराठवाड्याचा चेहरा मोहरा बदलून टाकू शकतात परंतु तसे होताना दिसत नाही. सरकारने सिंचनाच्या विकासावर कोट्यवधी रुपये खर्च केले पण त्याप्रमाणात सिंचनाखालील क्षेत्र वाढले नाही. यातून शासनाची मानसिकता व त्यांची [illegible] होताना दिसत नाही. परिणामतः शेतकऱ्यांची अवस्था अधिक नाजूक झालेली दिसते.

5) कोरडवाहू शेती :-

मराठवाडा हा प्रादेशीक विभाग कृषीप्रधान आहे. येथील शेती ही कोरडवाहू आहे. त्यामुळे शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. या शेतीत पिक वर्षातून एक वेळा घेता येते अथवा पर्जन्यमान समाधानकारक झाला तर रब्बी पिक शेतकरी घेऊ शकतो. जेव्हा पिकाला गरज असते तेव्हा अवेळी पर्जन्यमान होऊन आलेले पिक सुध्दा शेतकऱ्यांच्या हातचे जाते. पावसाने 15 दिवस जरी दडी मारली तरी शेतकऱ्यांचे पिक राहत नाही. परिणामतः शेतकरी हताश दिसू लागतो. शेतकऱ्याच्या पिकाला योग्य दर मिळत नाही. त्यामुळे शेतकरी अधिक कर्जाच्या खाईत लोटला जातो.

6) बाजारपेठांचा अभाव :-

मराठवाडा हा कृषीप्रधान विभाग आहे. येथील शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. शेतकऱ्याचा शेतीमाल विकण्यासाठी योग्य बाजारपेठ उपलब्ध नाही. रस्ते, वाहतुकीचा अभाव, ने आण करण्यासाठी वाहन सुविधा नसल्यामुळे आणि मुख्यबाजारपेठपासून खूप अंतर असल्यामुळे खेडेगावातील शेतकरी येईल त्या भावाने आपला माल खेड्यापाड्यातील किरकोळ व्यापारी, मध्यस्थ दलाल किंवा शहरातील आठवडी बाजारात विकत असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना या व्यवहारामध्ये खूप मोठा तोटा होत आहे. त्याच्यावर अगोदरच कर्ज आहे. कर्जदार कर्जासाठी तगादा लावलेला असताना शेतकरी आपला माल कमी भाव दराने विकण्यास तयार होतो व वर्षभर काबाडकष्ट करून त्याच्या हातात काहीच शिल्लक राहत नाही. शेतकऱ्यांच्या मालाची विक्री ते ग्राहकाला होण्यापर्यंतच्या साखळीत अनेक मध्यस्थ मार्गात येत असल्याने एकीकडे कमी भाव मिळाल्याने शेतकऱ्यांची व दुसरीकडे जास्त भाव द्यावा लागत असल्यामुळे ग्राहकांची अशी दुहेरी पिळवणूक होत असे.

7) खते, बि-बियाणे व किटकनाशकांच्या वाढत्या किमती :-

मराठवाड्यातील शेतकऱ्यासमोर अनेक आव्हाने आहेत. उदाहरणार्थ कोरडवाहू शेती, अपुऱ्या सिंचन सुविधा, अनियमित पर्जन्यमान, कर्जबाजारीपणा, व अल्पभूधारक इत्यादी. यातीला येथील शेतकरी सामोरे जात असताना त्यांच्या अडचणीत उत्तरोत्तर भर पडत आहे. खतांच्या किमती भरमसाठ वाढलेल्या आहेत. त्याच बरोबर बि-बियाणांची किंमत तर गगनाला भिडली आहे. कंपन्या जाहीरातींना भुलून शेतकरी बोगस बियाणांना बळी पडतो. शेतात पेरलेले बि उगवत नाही. शेतकऱ्यांना दुबार, तिबार पेरणी करावी लागते. त्यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था फार बिकट बनली आहे. जपानमध्ये शेती अनुदान 72.5 टक्के आहे, तर भारतात हे अनुदान केवळ 3टक्के आहे[10]. किती तफावत

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Feb. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

आहे. एकीकडे विकसीत देशांनी आपल्या शेतकऱ्यांना अनुदान देऊन सुजलाम सुफलाम बनवले तर भारत देश विकसनशील असुनही आपल्या शेतकऱ्यांना अनुदान देत नाही. शेतकऱ्यांना वाऱ्यावर सोडुन दिले आहे. किटकनाशकांचेही दर अतिशय वाढलेले आहे. येवढा मोठा खर्च करुन शेतकरी शेती पिकवतो परंतु त्यांच्या शेतीमालाला योग्य दर मिळत नाही. परिणामत: उत्पन्नापेक्षा लागवडीचा खर्च जास्त येतो. म्हणजेच शेतकऱ्यांच्या पाचविलाच पुजलेला असते. त्यांची अवस्था अतिशय बिकट झालेली दिसते.

निष्कर्ष :

1) वडिलोपार्जीत शेतीची भाऊ व मुलामध्ये वाटणी झाल्यामुळे शेतीची अनेक तुकड्यात विभागणी झाली आहे.
2) निसर्गाच्या लहरीपणामुळे दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीकडे मराठवाड्यातील शेतकरी फेकला गेला.
3) मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांकडे शासनाचे दुर्लक्ष.
4) मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची समाजातील अनेक घटका कडून फसवणुक.
5) सिंचन क्षेत्र अत्यल्प प्रमाणात आहे.
6) बि-बियाणाची अप्रमाणता तपासणे अनिवार्य आहे.
7) शासनाने शेतकऱ्यांच्या मालाला हमी भावाचा अभाव.

संदर्भ ग्रंथ

1) भुजंगराव कुलकर्णी, मराठवाड्याचा सर्वांगीण विकास मा. श्री. शंकरराव चव्हाण गौरव ग्रंथ, प्रकाशन, 1995, पेज नं. 41
2) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल 2012-2013, , पेज न. 83-85
3) B. R. Ambedkar small Holdings in India and Their Remedies, Dr. B.R. Ambedkar ; writing and speeches, Education dept. gov. of Maharashtra 2016, Page No. 456
4) प्रा. डॉ. मधु सावंत, बाउजा धोरण : शेतकऱ्यांचे मरण (National Seminar) 2019, पेज नं.100
5) किता पेज, नं. 101
6) किता पेज नं. 101
7) डॉ. नारायण लक्ष्मणराव भाले, शेतीचा व्यवसाय आणि मुलभुत सुविधा, (संपा), मा. श्री शंकरराव चव्हाण गौरव ग्रंथ, प्रकाशन, 1995, , पेज न. 65
8) संतोष दास्ताने / राजेंद्र व्होरा, महाराष्ट्र 1938, दास्ताने रामचंद्र आणि क. पुणे, 1988, पेज नं. 86
9) डॉ. मधु सावंत, बाउजा धोरण : शेतकऱ्यांचे मरण (National Seminar) 2019, पेज. न. 102
10) किता –पेज नं. 102

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts
Science College Chavanwadi(B...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Mudkhed & SRTM University jointly Organized

One day Interdisciplinary National Conference on Contemporaneity of Gandhian Thoughts: Reality & Distortion

1st October, 2019

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

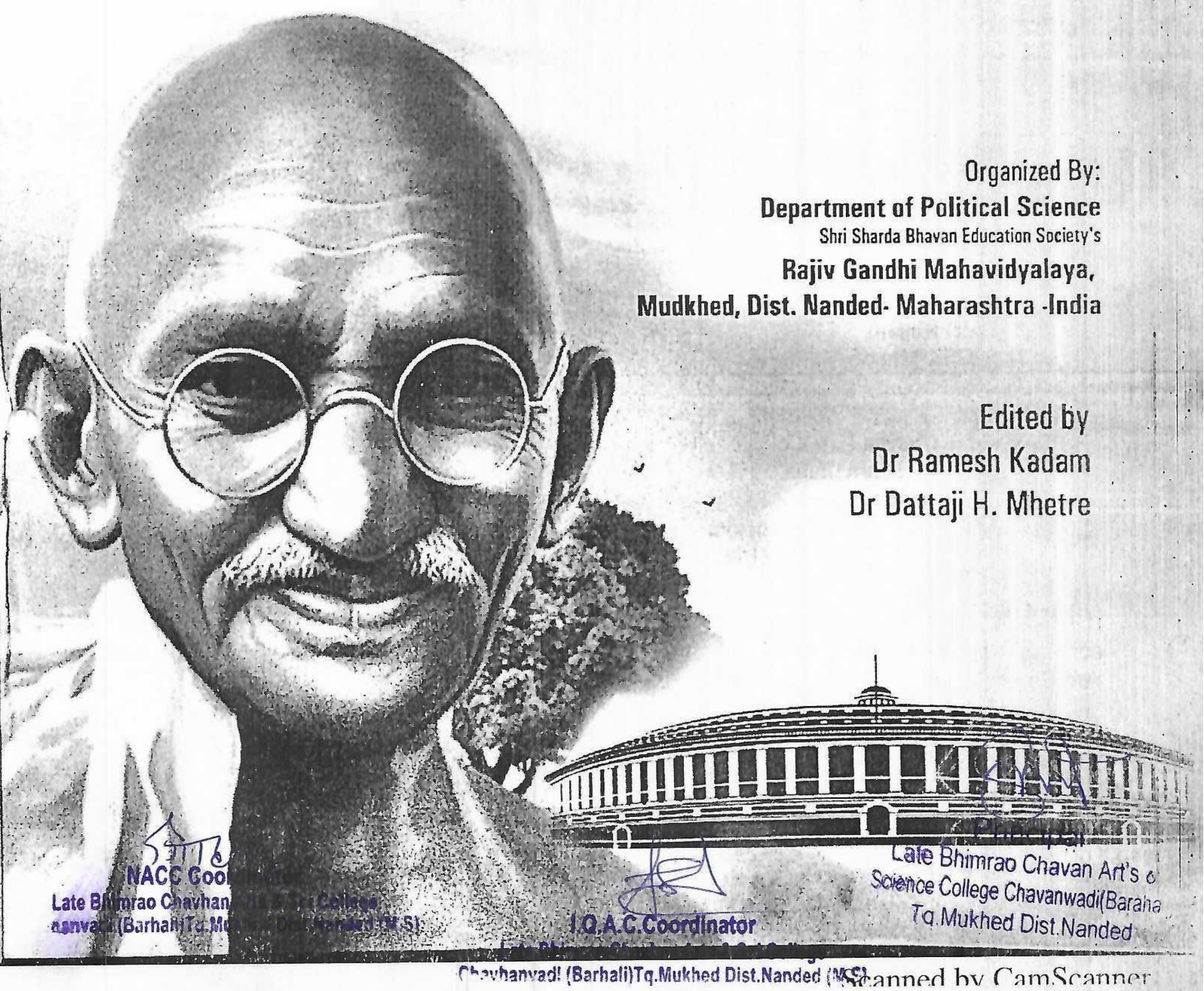

Organized By:

Department of Political Science

Shri Sharda Bhavan Education Society's

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya,

Mudkhed, Dist. Nanded- Maharashtra -India

Edited by

Dr Ramesh Kadam

Dr Dattaji H. Mhetre

NACC Coo
Late Bhimrao Chavhan College
(Barhali)Tq.Mu Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Baraha
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISBN : 978-81-922248-8-6

© Copyright
Prinpcipal
RAJIV GANDHI MAHAVIDYALAYA
Mudkhed, Dist. Nanded, Maharashtra, India

Edited by
Dr Ramesh Kadam
Dr Dattaji H. Mhetre

Publisher
Narayanrao Chavan Law College
Nanded, Maharashtra, India
Printed at
Mudra Offset Printers & Processors
M.G. Road, Nanded. Ph. : 242109

9 788192 224886

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISBN : 978-81-922248-8-6

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Scanned by CamScanner

२५. महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार–आकाश शेषराव बांगर ६८

२६. महात्मा गांधीर्जीचे राजकीय विचार – अनघा देशमुख ७०

२७. महात्मा गांधीजीचे राजकीय विचार : एक अभ्यास– प्रा.डॉ.बी.एम.नरवाडे ७२

२८. 'सत्याग्रह' एक शास्त्र– डॉ.भुजंग विठ्ठलराव पाटील ७६

२९. महात्मा गांधीजीचे शैक्षणिक विचार– प्रा.डॉ. बोचरे जे.एम. ७९

३०. महात्मा गांधी यांच्या विचारातील राजकीय संदर्भ–प्रा. डॉ. बोरोळे रजनी अनंतराव ८२

३१. महात्मा गांधीजी आणि राष्ट्रवाद–प्रा.चव्हाण देविदास गोविंदराव ८६

३२. स्वावलंबी ग्रामस्वराज्याचे उद्गाते : म. गांधी– डॉ. शिवाजी हरी चौगुले ८८

३३. महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार – देशमुख गंगाधर बालाजीराव ९१

३४. महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे तुलनात्मक विचार – प्रा.डॉ. बनसोडे विलास भारतराव ९३

३५. महात्मा गांधीचे विचार आणि २१ व्या शतकातील आंतराष्ट्रीय वाद आवस्था–डॉ. भांगे चंद्रकांत बन्सीधर ९६

३६. म.गांधीजीचे शैक्षणिक विचार–प्रा.पांडुरंग नेवरकर ९९

३७. महात्मा गांधीजीचे राजकीय विचार– प्रा.डॉ.विलास कऱ्हाळे १०१

३८. गांधी आणि मार्क्स यांच्या अराज्यवादी विचारांची तुलना–डॉ.फुके वृषाली लक्ष्मीकांत १०३

३९. महात्मा गांधीजीच्या विचाराची मौलिकता–डॉ.राम फुन्ने १०६

४०. महात्मा गांधी यांच्या विचारांची सद्यकालीन प्रस्तुतता–डॉ.गणेश गंगाधर शिंदे १०८

४१. महात्मा गांधीजी यांचे राजकीय विचार एक सिंहावलोकन–प्रा.डॉ.हारगे महादेव माणिकराव ११०

४२. गांधीवाद आणि आंबेडकरवादामधील अंतस्थ भेद– प्रा.डॉ. आनंद गो. इंजेगावकर ११२

४३. महात्मा गांधी सनातनी हिंदू आणि दुटप्पी होते; असे आंबेडकराना का वाटायच :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी २६ फेब्रुवारी १९५५ ला बी.बी.सी.
रेडीओला दिली मुलाखत. – प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे ११४

४४. 'महात्मा गांधीचे सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक विचार'–जयश्री पंडीतराव पोटपल्लेवार ११८

४५. गांधीवाद आणि मार्क्सवाद –डॉ ज्योती व्ही. कवठे १२१

४६. महात्मा गांधीजी आणि शाश्वत विकास–प्रा. केदार रविंद्र केंद्रेकर १२५

४७. महात्मा गांधी आणि महिलांचे सबलीकरण–प्रा. सविता कोकाटे परांडे १२७

४८. महात्मा गांधीजी यांचे राजकीय विचार–डॉ.पी.एस.लोखंडे १२९

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISBN : 978-81-922248-8-6

Scanned by CamScanner

महात्मा गांधीजी आणि राष्ट्रवाद

प्रा. चव्हाण देविदास गोविंदराव
(एम. ए. बी. एड. सेट)
इतिहास विभाग यशवंत महाविद्यालय,
नांदेड.
मो. नं. ९५२७२८४०३५

प्रस्तावना :-

राष्ट्रवाद ही एक भावना आहे. आपल्या देशाप्रती असणारा प्रेम, सद्भावना, आदर त्याच बरोबर आपल्या राष्ट्रातील भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि समाजातील अनेक जाती धर्मातील लोक प्रेमाने आणि एकतेच्या भावनेने वागणे. राष्ट्रवाद ही एक अशी भावना आहे की, संपूर्ण जगातील प्रत्येक राष्ट्रातील देशातील लोकांना एका माळेत ओवून ठेवण्याचे काम करते. राष्ट्रवादाचा उदय युरोप खंडात सर्व प्रथम झाला. राष्ट्रवाद म्हणजे भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक भावनेत राहणाऱ्या समाजातील एकतेची भावना वृद्धीगत करणे.

उपजिविकेसाठी व्यवसायासाठी आलेल्या व्यवसायिकांमध्ये तरूण फेकला गेला.[१] महत्मा गांधीच्या राजकीय कारकिर्दीला दक्षिण अफ्रिकेतून सुरूवात झाली. त्यांनी त्या देशामध्ये एक सर्वसाधारण वकील म्हणून गेले होते व त्यांनी वकिली व्यवसायातून मानवजातीची सेवा करण्यासाठीची तीव्र भावना जागृत होत होती. त्याच दृष्टीकोनातून त्यानी दक्षिण आफ्रिकेत राष्ट्रवादाची भावना रूजवण्याचे कार्य केले. त्यांना सत्यागृह कल्पनेचे जनक म्हणतात. त्यांनी सर्व प्रथम सत्याग्रहाचा प्रयोग दक्षिण अफ्रिकेत केला. त्यांनी आफ्रिकेतील हिंदी लोकावरील व काळ्या जमातीतील मजुरावरील होणाऱ्या अन्याय आत्याचारा विरोधात त्यांनी सत्याग्रहाचा व निःशस्त्र प्रतिकारांचा दीर्घकालीन प्रयोग साधण्याची संधी साधली आणि आपला प्रयोग यशस्वी करून दाखविले सर्व सामान्य लोकांचे त्यांच्यावर अपार विश्वास बसला. त्यामुळे महात्मा गांधीजींना त्यांचा निसंकोच पांठिबा मिळाला. महात्मा गांधीजी आपल्या मायदेशी परतत असतांना नाताळ मर्क्युरी या शासनाच्या मुखपत्राने एक युरोपीयन गांधी निर्माण होऊन त्याने राजकीय कल्पनाशक्ती लोप पावलेल्या आपल्या समाजाच्या शुष्क ह्रदयात नवजीवनाचा प्राण फुंकावा अशी अशा व्यक्त केली होती.[२]

राष्ट्रवादाला प्रारंभ युरोपखंडामध्ये झाला. यांचे लोन जगातील इतर देशावरही पडणे साहजीकच होते. त्यात भारत काही मागे राहणार नव्हता. भारतात राष्ट्रवादाची बिजे पेरण्याची किमया समाज सुधारकांनी केली. त्यात राजाराम मोहनरॉय, स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद सरस्वती, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकमान्य टिळक, रामकृष्ण परमहंस , दादाभाई नौरोजी, महात्मा गांधी इ. नेत्यांनी व त्याच बरोबर संताची कामगीरी ही वाकानण्याजोगी होती. परंतू १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीने राष्ट्रवाद उफाळून आला. बंगालमध्ये रविंद्रनाथ टागोर यांनी रक्षाबंधनाचा कार्यक्रम घडवून आणला. हिंदू आणि मुस्लीम भाई-भाई म्हणून गळा भेटी झाल्या आणि भारतीय समाजातील जातीयतेची कडी गळून पडली. बंगालच्या फाळणी संदर्भात बंगालचा गव्हर्नर फुलेर साहेबांनी म्हटले होते की, 'हिंदू आणि मुस्लीम ह्या माझ्या दोन बायका आहेत. त्यातील मुस्लीम आवडती व हिंदू नावडती.[३]

म. गांधीजींनी १९१५ साली दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आले. आपल्या गुरूच्या सल्ल्याने त्याने अखंड भारताची भ्रमंती करण्यास प्रारंभ केले. त्यांनी सर्व सामान्य जनतेची व्यथा व त्याच्यांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला त्यांनी प्रतिकार करण्याचे ठरविले. त्यांनी चंपारण्य सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह व अहमदाबादच्या गिरणी कामगाराचा प्रश्न सोडल्यासाठी, सत्यागृह केला. या सत्याग्रहाच्या विजयानंतर महात्मा गांधीजीवर श्रद्धा असणाऱ्या शेतकरी व कामगाराची एक मोठी फळी निर्माण झाली. महात्मा गांधीजी त्यांचा जीव की प्राण बनले. या त्यांच्या कार्यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा उत्तरोतर वाढत गेली. डॉ.ॲनी बेझंट यांनी होमरूळ लीगची प्रभावशाली चळवळ शेतकरी वर्गापर्यंत पोहचवण्याचे कार्य केले होते.[४]

१ ऑगस्ट १९१९ रोजी भारताच्या राष्ट्रीय राजकारणातील एक तारा निखळला व दुसऱ्या ताऱ्यांचा उदय झाला म्हणजेच याच दिवशी लोकमान्य टिळकांचा मृत्यू झाला व त्यांच दिवशी भारताच्या राजकारणात महात्मा गांधीजींचा प्रवेश झाला. याच दिवशी असहकार चळवळला प्रारंभ झाला. या चळवळीच्या संदर्भात व नागपूरच्या अधिवेशनात महात्मा गांधीजीनी देशाला उद्देशून भाषण केले. `असहकार चळवळ जर यशस्वी झाली तर एका वर्षात देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देईन अशी घोषणा केली.[५] ह्या चळवळीत भारतातील तळा गाळातील लोकांचाही समावेश होता. त्यात शेतकरी, कामगार, शेतमजूर, नौकरदार, वकील, डॉक्टर व इतर व्यवसायिक सहभागी झालेले होते. या सर्वामुळे असहकार चळवळीला भरती आली होती. असहकार चळवळीची तात्विक बाजू स्पष्ट करीत असताना महात्मा गांधीजी म्हणतात. "आमच्या मागण्या मान्य झाल्या नाहीत तर काय करावे यासंबंधी दोन शब्द लिहितो. उघड किंवा गुप्त सशस्त्र युद्ध करणे हा एक रानटी मार्ग आहे. तो निदान अव्यवहार्य म्हणूनही सोडून देणे भाग आहे. तो मार्ग सर्व परिस्थितीत अनिष्ठच आहे. अशी जर मी सर्वांची खात्री पटवून देऊ शकलो तर आमच्या

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

ISBN : 978-81-922248-8-0

Scanned by CamScanner

सर्व न्याय्य मागण्या मान्य, आम्हाला अल्पावधीत मिळ शकतील.[6]

असहकार चळवळीमुळे राष्ट्रवादाला उधान आले होते. या चळवळीत संपूर्ण देशातील तळागाळातील लोक सहभागी झाले होते. त्यामुळे महात्मा गांधीजींची प्रतिष्ठा वाढली होती. या कालखंडात देश म्हणजे महत्मा गांधीजी असा दृष्टिकोन बनला होता.

१९०९ चा मोर्ले-मिन्टो सुधारणा कायदा व १९१९ चा मान्टेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणा कायदा या कायद्याचा बडगा ब्रिटिश सरकारने भारतीयावर लादला होता. या कायद्यात फक्त सुधारणांच्या संदर्भात अमीष दाखविण्यात आले होते. मात्र प्रत्यक्षात त्यांचा काहीच फायदा भारतीयांना होणार नव्हता. हे भारतीय नेत्याच्या लक्षात आले होते. १९१९ च्या कायद्यातील त्रुटीचा अभ्यास करण्यासाठी १९२७-२८ मध्ये सायमन कमीशनची स्थापना करण्यात आली होती. या कमिशनमध्ये सातही व्यक्ती ब्रिटिश असल्यामुळे व त्यांत एक भारतीय भारतीय एकाही सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली नव्हती. त्यामुळे या कमिशनची भारतात मोठ्या प्रमाणात विरोध झाला. भारतातील महत्त्वाच्या शहरामध्ये आघाडीच्या नेत्यांची निवड करण्यात आली होती व विरोधी दर्शविला गेला. ब्रिटिश सरकारने लाठी चार्ज केले. त्यातच लाहोरचे नेतृत्व करणारे जेष्ठ नेते लाला लजपतरॉय हे जखमी झाले व त्यातच त्यांचे निधन झाले. या काळात राष्ट्रवादाला उद्यान आले होते. भारतीयांना भारताबद्दल संवेदना होती, प्रेम होते, आदर होता. त्यासाठी महात्मा गांधीजींनी राष्ट्रवादाचा प्रचार व प्रसार आपल्या भाषणाच्या व वृत्तपत्राच्या माध्यमातून सुरू केले.

१८ एप्रिल १९२१ रोजी गोंधा येथील भाषण, या साम्राज्याचे, या सरकारचे आपण जे भंगी झालो आहोत. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्यातील जे वैष्णव आणि शैव स्वतःला जुने सनातणी म्हणवितात ते भंग्याशी पशु प्रमाणे वागतात व त्यांचा छळ करतात भंगी हे आपल्या रक्तामासाचे आहेत. आपले संख्खे बंधु आहेत. आपण त्याची सेवा घेतो आणि त्यांना भरपूर वेतन देत नाही. त्यामुळे त्यांना आपण दिलेल्या आपल्या पानातील उष्टे खावे लागले आणि मृतमांस खाणे त्यांना भाग पडले.[6] महात्मा गांधीजींनं आपल्या भाषणात मागासलेल्या समाजाबद्दलही सहानुभूती दाखविण्याचा अटोकाट पर्यंत करताना दिसतात. त्याना ही समाजाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी व त्यांची पिळवणूक त्याच बरोबर त्याच्यावर होणारा अन्याय आत्याचाराला वाचा फोडण्याचे महत्त्वाचे कार्य करताना दिसून येते.

महात्मा गांधीजी याचा भर स्वदेशी मालाचा अवलंब करावे व परदेशी मालांचा त्याग करावा असा कार्यक्रम हाती घेतलेले होते. महात्मा गांधीजींनी परकिय मालांचा त्याग करून स्वदेशीचा अंगीकार करावा अशा स्वरूपाचे भाषण मुंबई येथे २२ जुलै १९२१ रोजी केले[7] व स्वदेशीचे महत्त्व पटवून दिले.

निष्कर्ष :-

१) महात्मा गांधीजीनी राष्ट्रवाद जागृत करण्याचे कार्य केले.

२) महात्मा गांधीजींनी आपल्या राष्ट्राबद्दल असणारी तळमळ समाजापर्यंत पोहचली आहे.

३) महात्मा गांधीजींनी राष्ट्राप्रती असणारा आदरभाव सर्व सामान्यापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले.

४) महात्मा गांधीजीने समाजातील प्रत्येक जाती धर्मातील लोकांना न्याय मिळवून दिला.

५) परदेशी मालांची होळी व स्वदेशीचा स्विकार करण्याचे मूलमंत्र दिले.

६) महात्मा गांधीजीने भारतीयांना स्वावलंबनाचे महत्त्व सांगितले आहे.

संदर्भ सूची :-

१) महात्मा गांधी आदिपर्व
२) महात्मा गांधी सत्याग्रहाच्या उंबरठ्यावर - प्यारेलाल-अनुवादक ब्रिज मोहन हेडा. पेज नं. ७
३) डॉ. जयसिंगराव पवार - हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळींचा इतिहास - पेज नं. ७३
४) महात्मा गांधी - माझे सत्याचे प्रयोग पेज नं. ४३६
५) डॉ. नागोराव कुंभार- सत्यागृह महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन - पेज नं. ४२
६) महात्मा गांधीचे संकलीत वाङमय- गोध्रा सभेतील भाषण - पेज नं. ०९
७) स्वदेशी भाषण - मुंबई क्रॉनिकल -२३.०७.१९२१

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISBN : 978-81-922248-8-6

Scanned by CamScanner

ISSN NO 2231-4342

शिव छत्रपती शिक्षण संस्थेचे

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

Multi Disciplinary International Research Journal Peer Reviewed
December 2022 Special Issue

शोधनिबंध संग्रह २०२२

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

३० वे अधिवेशन

दि. ०९ व १० डिसेंबर २०२२

संपादक
प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे
कार्यकारी संपादक
डॉ. सतीश कदम

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq Mukhed Dist Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist. N...

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Bara...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

ISSN NO. 2231-4342

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

शोध निबंध संग्रह २०२२

Multi-Disciplinary International Research Journal Peer Reviewed
December 2022 Special Issue

प्रमुख संपादक
प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.

कार्यकारी संपादक
डॉ. सतिश कदम
अध्यक्ष
अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

संपादक मंडळ
डॉ. सोमनाथ रोडे
डॉ. नारायण गवळी
डॉ. शिवराज बोकडे
डॉ. कविता तातेड

शोध निबंध संग्रह २०२२

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

शोध निबंध संग्रह २०२२
Peer Reviewed
Multi-Disciplinary International Research Journal
December 2022 Special Issue

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

प्रमुख संपादक
डॉ. महादेव गव्हाणे
प्राचार्य
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.

कार्यकारी संपादक
डॉ. सतिश कदम
अध्यक्ष
अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

स्थानिक संयोजन समिती
प्रो. सदाशिव शिंदे, उपप्राचार्य, राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.
डॉ. अर्चना टाक, स्थानिक सचिव व इतिहास विभागप्रमुख
डॉ. राहूल मोरे, इतिहास विभाग
डॉ. प्रियदर्शनी पाटील, इतिहास विभाग

अरूणा प्रकाशन :
१०३, ओमकार कॉम्पलेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७.
मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर
मुखपृष्ठ : श्री. संगमेश्वर भांगे, लातूर
प्रथम आवृत्ती : दि. ०९ डिसेंबर २०२२
मुल्य : ६००/-

या शोध निबंध संग्रहात प्रकाशित झालेल्या शोध निबंधातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. ती मते त्या-त्या संशोधकांचीच समजावीत.

शोध निबंध संग्रह २०२२

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barah

NACC Coordinator

I.Q.A.C Coordinator

५१.	संजीवनी बारहाते	हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील महिलंचे योगदान	२७५
५२.	सुनीताबाई भगवान पाटील	भारताच्या जडणघडण मध्ये सामाजिक सुधारणा चळवळीचे योगदान	२७८
५३.	लहू गायकवाड	कोपरगाव तालुक्यातील महिलांचे स्वातंत्र्यचळवळीत योगदान	२८१
५४.	प्रा.डॉ.प्रकाश संभाजी वाघमारे	अवयवदान सर्वश्रेष्ठदान - भाग-०१	२८६
५५.	प्रा.डॉ. सतीश कदम	बारसी लाईट रेल्वे कंपनीचा रोमहर्षक इतिहास	२९२
५६.	डॉ. राजाराम रा पिंपळपल्ले	हिंगोली येथील नाणे संग्रहकांचे इतिहास लेखनात योगदान	२९६
५७.	डॉ. शिवराज चंद्रकांत बोकडे, श्री रामप्रसाद मोहनराव व्हडगीर	ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील आरोग्य सेवेचा विकास (इ.स. १८१८ ते इ.स. १९४७)	३०५
५८.	प्रा.डॉ.अतिश माधवराव कदम	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे योगदान	३११
५९.	प्रा.देविदास गोविंदराव चव्हाण	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणाची लक्षणे : एक चिकित्सक अभ्यास	३१५
६०.	प्रा.डॉ.अनंत नामदेवराव शिंदे	भारतातील प्राचीन व आधुनिक काळातील शिक्षणाची पद्धती व शैक्षणिक परिवर्तनाचे तुलनात्मक अध्ययन	३१९
६१.	प्रा.डॉ. बी. जी. माने	हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील आर्य समाजाचे कार्य	३२४
६२.	डॉ. बाबासाहेब शेप	महाराष्ट्राचे राजकारण - स्त्रिया एक अभ्यास	३२८
६३.	डॉ. बाळासाहेब आमगोंडा कोटलगी	कोल्हापूर संस्थानातील रस्ते वाहतूकीचे बदलते स्वरूप (१८४५-१९४९)	३३५
६४.	प्रा.डॉ.दिनेश रामदास महाजन	पूर्वखानदेश जिल्हयाचे टिळक स्वराज्य फंडातील योगदान	३४३
६५.	डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे	न्या. नरेंद्र पुरूषोत्तम चपळगावकर एक ऐतिहासिक चिंतन (दि. १० एप्रिल १९३७ ते इ.स. २०२२)	३४७
६६.	डॉ. गणेश गोविंदराव माने	स्वातंत्र्यौत्तर काळातील ओबीसी आरक्षणाचा तिढा आणि जातिनिहाय जनगनना	३५१
६७.	प्रा.डॉ.राजू शिवाजी कोंडेकर	इतिहास संशोधक : सेतु माधवराव पगडी	३५५
६८.	डॉ. संतोष हनुमंत जाधव	बॅरिस्टर पी. जी. पाटील यांचे रयत शिक्षण संस्थेतील कार्य	३६०

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
...anvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist...

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist Nanded

Scanned by CamScanner

ISSN No. 2231-4342

५१.

मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणाची लक्षणे : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा.देविदास गोविंदराव चव्हाण
इतिहास विभाग,
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

प्रस्तावना :- मराठवाडा प्रादेशिक विभाग कृषीवर आधारीत आहे. या विभागातील लोक शेतीला प्राधान्य देतात. येथील ७६% शेती कोरडवाहू स्वरुपाची आहे. मराठवाड्यातील ८२% लोक ग्रामीण भागात राहतात.१ शेतीवर लोकसंख्येचा भार अमर्यादित आहे. त्यामुळे बेकारी व छुपी बेकारी ही ग्रामीण भागात गंभीर समस्या आहे. दर माणसी व दर हेक्टरी उत्पादनाची पातळी मराठवाड्यात सरासरी पेक्षा खूप कमी आहे. त्यात भर बेभरवशाच्या पर्जन्याची पडली आहे. या विभागात कोरडवाहू जमीन जास्त आहे. जलसिंचनाचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. राज्यकर्त्यांनी या विभागाचा विकास करावयाचे ठरवले तर विकासाला खूप वाव आहे. मराठवाड्यातून दक्षिण भारताची गंगा म्हणून ओळखली जाणारी गोदावरी नदी वाहते. त्याचबरोबर त्यांच्या अनेक उपनद्या सुद्धा वाहतात. पावसाळ्यात नद्या दुथडी भरून वाहतात. या नद्यातून पाण्याचा विसर्ग मोठ्या प्रमाणात होतो. या नद्यांवर धरणे बांधून येथील शेतीस सिंचनाची व्यवस्था उपलब्ध करून देता येते. परंतु तसे होताना दिसत नाही. या भागातील शेतकऱ्यांची काळजी घेणारे व त्यांचे हितचिंतक आपल्याला दिसून येत नाही. राजकारणी व प्रशासकीय अधिकारी आपली पोळी भाजून घेतात आणि शेतकऱ्यांना वाऱ्यावर सोडून देतात. वरून त्यांच्या जखमावर मीठ चोळण्याचे काम करतात. मराठवाड्यात १९ तालुके मिळून ३९% क्षेत्र अवर्षणप्रवण आहे.२ येथील शेतकऱ्यांची अवस्था फार दयनिय स्वरूपाची आहे. त्या तालुक्यांची लोकसंख्या सरासरी एवढी वाटत नाही. कारण की येथील शेतकरी आपल्या उदरनिर्वाहासाठी प्रयत्न करून आपल्या कुटुंबियांचे पालनपोषण करण्यात धन्यता मानतात. सद्य:स्थितीत शेतकऱ्यांची परिस्थिती अतिशय बिकट स्वरूपाची झालेली आहे व मराठवाड्यातील शेतकरी कर्जबाजारीपणाच्या खाईत ओढवला गेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे सखोल अध्ययन करणे.
२. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कशा स्वरूपाची आहे याचा अध्ययन करणे.

गृहितके

१. मराठवाड्यातील सिंचन व्यवस्थेचा अभाव.
२. खाजगी सावकाराकडून शेतकऱ्यांची पिळवणूक
३. मराठवाड्यातील शेतीची उत्पादकता कमी आहे.

मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणाची काही कारणे संशोधनात्मकदृष्ट्या पुढीलप्रमाणे

१) भांडवलाची कमतरता – मराठवाड्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. शेतकऱ्यांना शेती करताना भांडवलाची कमतरता जाणवते. ही गरज भरून काढण्यासाठी व शेतीच्या विकासासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, नाबार्ड बँकेच्या माध्यमातून वित्तपुरवठा करते.३ अशा शेतकऱ्यांना

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts Science College Chavanwadi(Bara
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned by CamScanner

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Mudkhed & SRTM University jointly Organized

One day Interdisciplinary National Conference on

Contemporancity of Gandhian Thoughts: Reality & Distortion

1st October, 2019

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

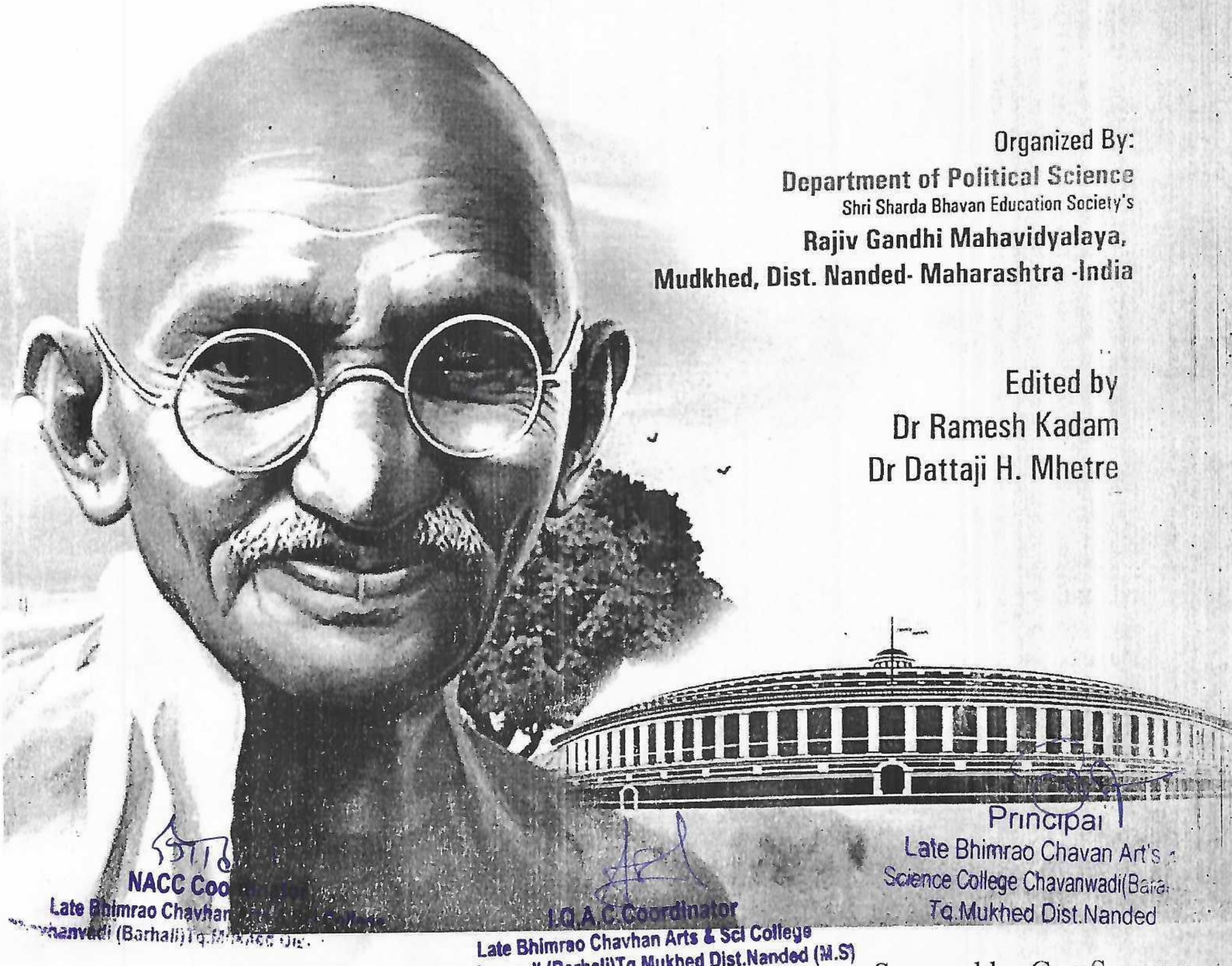

Organized By:

Department of Political Science

Shri Sharda Bhavan Education Society's

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya,

Mudkhed, Dist. Nanded- Maharashtra -India

Edited by

Dr Ramesh Kadam

Dr Dattaji H. Mhetre

NACC Coo[illegible]
Late Bhimrao Chavhan [illegible]
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Bara[illegible]
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

बँकाकडून वेळेत व पुरेसा कर्जपुरवठा होत नाही. परिणामत: शेतकरी खाजगी सावकाराच्या जाळ्यात अडकतो. खाजगी सावकारांच्या व्याजाचा दर जास्त असतो परंतु तात्काळ विनातारण त्यांना कर्ज मिळत असल्याने शेतकरी तिकडे वळताना दिसतो. एकवेळ सावकाराच्या पाशात शेतकरी अडकला तर त्यांना हालहाल करून सोडण्याचे काम सावकार करीत असतो. थकित कर्जाची वसुली करण्यासाठी कोर्टकचेरी न करता समझोत्याने कर्जाचे प्रकरण मिटवतात.४ शेतकऱ्यांकडून कर्ज परतफेड वेळेत न झाल्यास त्यांना मुदत वाढ दिली जाते. त्यामुळे कर्जात उत्तरोत्तर वाढ होत जाते.

२) शेतकऱ्यांचे अज्ञान – सद्य:स्थितीत शेतकरी आपल्या शेतात खूप काबाडकष्ट करतो व भरपूर उत्पन्न काढून श्रीमंत होण्याची स्वप्ने बघत असतो. परंतु यात त्याचे अज्ञान समोर येते. शेतकऱ्यांना मुळातच प्रति एकरी छ:झ:घ:ड खते किती किलो लागतात व ते कधी टाकावे हे माहित नसते. एखाद्या शेतकऱ्यांचे चांगले पीक आले तर त्या शेतकऱ्यांना तुमच्या शेतात काय टाकले आणि मी काय टाकू असा सल्ला घेतात. त्यांच्याकडे पैसा आहे त्यांनी शेतात खतांची व फवारणीची मात्रा वाढवतात. त्याचेच पाहून इतर शेतकरी सुद्धा तसे करतात. याचा परिणाम असा होतो की, पिकाला अनावश्यक व जास्तीचे खाद्य मिळतात व त्यांची उत्पादनाची क्षमता कमी होते. उदा. एखाद्या व्यक्तीला अतीखाद्य मिळाले तर त्याची अनावश्यक शरीर वाढते व त्यांना व्याधी सुरु होतात. त्याचप्रमाणे पिकांचे सुद्धा होते. अनावश्यक खर्च झाल्यामुळे हे खर्च भागवण्यासाठी शेतकऱ्यांना खाजगी सावकाराकडे कर्जासाठी जावे लागते. हे सावकार शेतकऱ्यांची गरज पाहून शेतकऱ्यांकडून जमीन तारण घेऊन कोऱ्या कागदावर सह्या घेतात व जमीन बळकावतात. तसेच बऱ्याच वेळा आर्थिक हिशोबात गोंधळ केला जातो. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांची फसवणूक केली जाते.५

३) हवामान बदल – हवामानाच्या बदलामुळे पर्जन्यमानात अनियमितता निर्माण झाली आहे. ग्लोबल वार्मिंगच्या परिणामामुळे हवामानात खूप मोठ्या प्रमाणात तापमान वाढ झाली आहे. या तापमान वाढीचा परिणाम शेतीवर होऊन शेतीचे उत्पादन घटले आहे. हवेतील मिथेन व कार्बनडायऑक्साईडच्या६ वाढत्या प्रमाणामुळे पिकांवर विविध प्रकारचे रोग पडत आहेत. त्यामुळे महागडी कीटकनाशके वापरावी लागत असल्यामुळे शेतकऱ्यांवर आर्थिक भार मोठ्या प्रमाणात पडत असताना दिसून येतो. त्यासाठी शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन बिघडून तो कर्जबाजारी बनत चालला आहे. नॅशनल ब्युरो ऑफ सॉईल सर्व्हेनुसार १४६.८२ दशलक्ष हेक्टर७ जमीन अतिरिक्त पाणी दिल्यामुळे व वाऱ्याच्या धुपीमुळे नापीक झाली आहे. हवामानावरच शेतकऱ्यांचे भविष्य असते. परंतु ग्रीन हाऊस गॅस इंधनाच्या वापराणे, उद्योगधंद्यापासून निघणारा धूर, वाहनामधून निघणारा धूर, कार्बनडायऑक्साईड वायूचे उत्सर्जन होत आहे. त्याचा थेट परिणाम माणसाच्या आरोग्यावर होऊन माणसांना अनेक रोग होत आहेत.

४) पर्जन्यमानात अनियमितता –पर्यावरणाचे संतुलन बिघडल्यामुळे तापमान वाढ. पर्यावरणाच्या दृष्टीने अन्न, पाणी, हवा, जमीन, वस्तीस्थान इत्यादी बाबी आवश्यक आहे. पर्यावरणीय घटकांमध्ये मानवाचा वाढता हस्तक्षेप पर्यावरण समस्येचे कारण ठरले आहे. मराठवाडा हा कृषीप्रधान विभाग असल्यामुळे येथील समाज ८०% कृषीवर आधारीत आहे. या पर्यावरणीय बदलाचा परिणाम थेट शेतीवर प्रतिकुल परिणाम दिसून येतो. वातावरणातील उष्णतेमुळे व ग्रीन हाऊस परिणामामुळे मान्सुनच्या पावसात अनियमितता आढळून येते.८ हवामान बदलामुळे कोणत्याही ऋतुमध्ये पाऊस पडतो व पावसाची तीव्रता कमी-अधिक होऊन दुष्काळ, महापूर, ढगफुटी इत्यादी सारखी परिस्थिती उद्भवते. त्याचा परिणाम शेतीत होऊन शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती बिघडते व शेतकरी कर्जबाजारी बनतो.

५) व्यसनाधिनता – व्यसनाधिनता हे एक कर्जबाजारीपणाचे कारण आहे. मराठवाड्यातील शेतकरी अनेक समस्यांना तोंड देत जगत आहे. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटत चालले आहे. परंतु

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts Science College Chavanwadi(Ba
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned by CamScanner

व्यवस्थेत मध्यस्थांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर दुष्परिणाम होत आहेत.१२

निष्कर्ष

१. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना वारंवार नैसर्गिक आपत्तींना तोंड द्यावे लागते.
२. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या मागासलेपणाला कारणीभूत घटक म्हणजे सिंचनाचा अभाव.
३. मराठवाड्यातील शेतकरी हा अत्यल्प व अल्पभूधारक आहे त्यामुळे त्याला आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेती परवडत नाही.
४. सद्य:स्थितीत मराठवाड्यात सिंचनाचे प्रमाण फक्त १४% आहे. यावरून लक्षात येते. मराठवाड्यातील अनुशेष भरून काढण्यास वाव आहे. सिंचनाच्या प्रमाणावरून मराठवाड्याच्या शेतकऱ्यांची अवस्था आपल्या लक्षात येते.

शिफारशी

१. मराठवाडा विभाग हा कृषीप्रधान असल्यामुळे या भागातील शेतीला सिंचनाची उपलब्धता करून द्यावी.
२. शेतकऱ्यांचा शेतीमाल शासनाने बांधावर खरेदी करण्याची व्यवस्था करावी.
३. शासनाने शेतकऱ्यांना उत्तम दर्जाची बी-बियाणे व खते रास्त दरात बांधावर उपलब्ध करून द्यावेत.
४. शासनाने शेतकऱ्यांना विना अट कर्ज उपलब्ध करून द्यावे व सतत तीन वर्ष नापीक व दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यावर विनाअट शेतकऱ्यांचे संपूर्ण कर्ज माफ करावे.
५. शासनाने नापीक, नैसर्गिक आपत्ती, ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ अशा परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांना तात्काळ प्रती एकर तीस हजार प्रमाणे त्यांच्या खात्यात जमा करावेत.

संदर्भग्रंथसूची

१. कुलकर्णी भूजंगराव, मराठवाड्याचा विकास, अभ्यास व चिंतन, पद्मा प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९८, पृ.क्र.९६.
२. कित्ता, पृ.क्र. ९७.
३. तवार अरुण, भारतातील शेतीसमोरील आव्हाने व उपाय योजना, National Seminar, ३० मार्च २०१९, पृ.क्र. ७९.
४. कोंडेवार एस., भारतीय अर्थव्यवस्था, अरूणा प्रकाशन, २०११, पृ.क्र.७९.
५. Rane R.R. Deorukhkar -.C., Economics of -griculture, -tlantic Publishers Distributors (P) Ltd; New Delhi, 2007, Page 12-13.
६. तवार अरूणा, भारतीय शेतीसमोरील आव्हाने व उपाययोजना, National Seminar, ३० मार्च २०१९, पृ.क्र.७९.
७. पगार अमोल अरूण, हवामान बदल व भारतीय शेती, छ्रींळेपरश्र ड्शाळपरी, ३० मार्च २०१९, नांदेड, पृ.क्र.१२९
८. मोहोकर हरिहर शिवदास, भारतातील शेतीसमोरील आव्हाणे व उपाययोजना, National Seminar, ३० मार्च २०१९, नांदेड, पृ.क्र.८२.
९. प्रधान एस.टी., दलित व मागासवर्गीयांच्या सामाजिक समस्या, मराठवाडा, २००१, खंड-२, पृ.क्र.५-१२.
१०. राजुरकर भ.ह., विकासासाठी शिक्षण, मराठवाडा २००१, खंड-२, पृ.क्र.४-७
११. मनुरे नागनाथ जयवंतराव, कृषी विपणन संकल्पना, स्वरूप आणि समस्या, National Seminar, ३० मार्च २०१९, नांदेड, पृ.क्र.८६.
१२. वाणी एन., कृषी अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१२, पृ.क्र.२४-२५.

***

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned by CamScanner

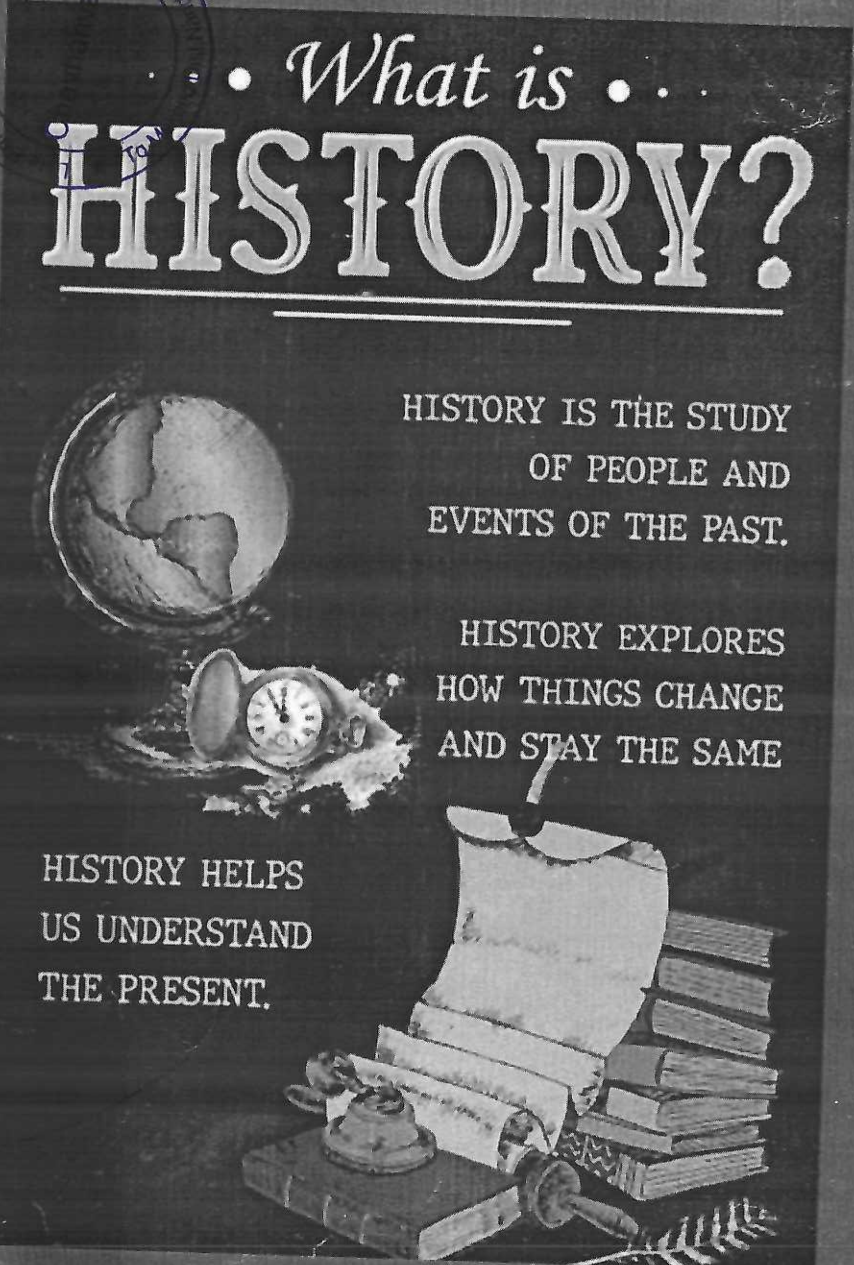

ISSN NO-2231-4342

त्रिमूर्ती पावन प्रतिष्ठाण शिक्षण संस्थेचे

त्रिमूर्ती कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,त्रिमूर्तीनगर, नेवासा फाटा,ता.नेवासा,जि.अहमदनगर

Multi Disciplinary International Research Journal Peer Reviewed
January 2024 Special Issue

अधुनिक विभाग शोधनिबंध संग्रह खंड - २

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

३१ वे राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. १९ व २० जानेवारी २०२४

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts &
Science College Chavanwadi(B...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan ...
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

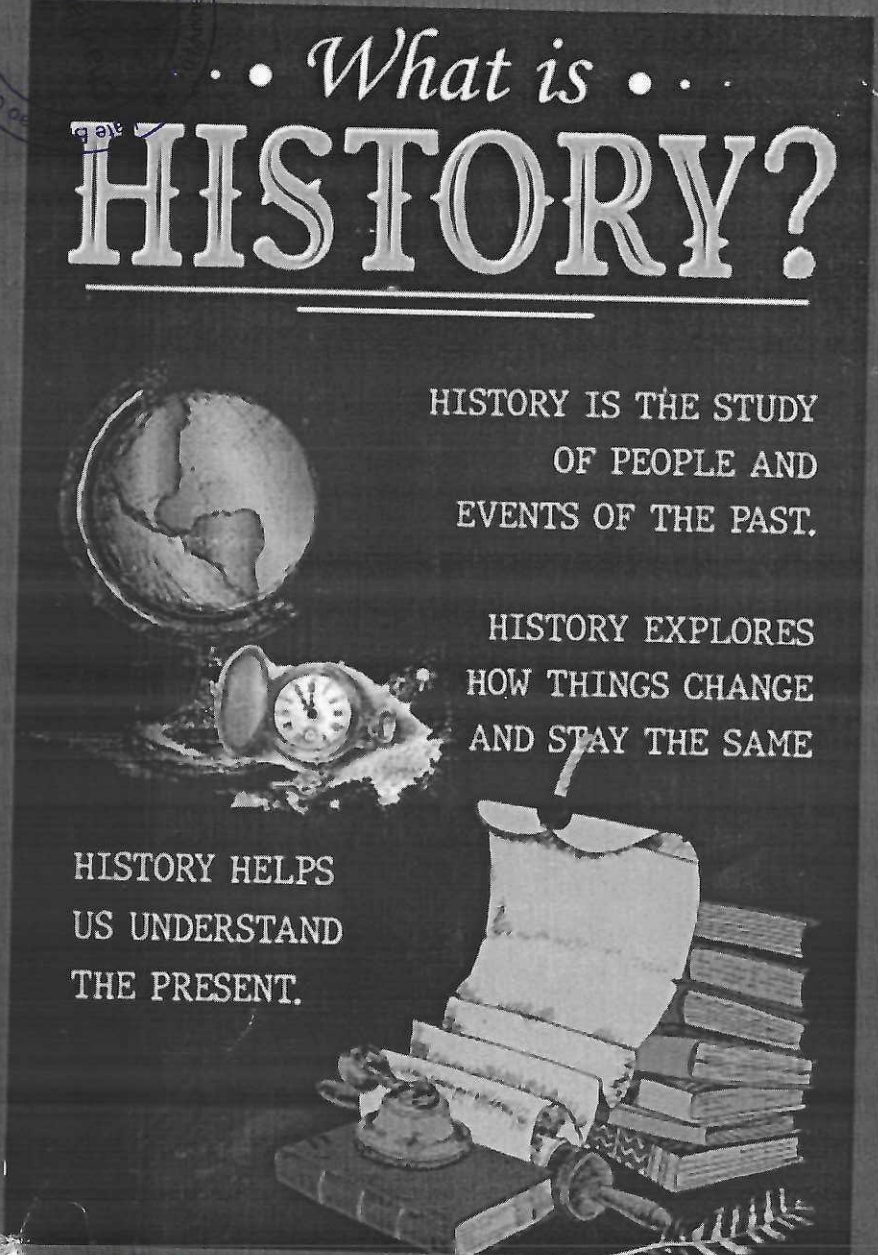

ISSN NO-2231-4242

त्रिमूर्ती पावन प्रतिष्ठाण शिक्षण संस्थेचे

त्रिमूर्ती कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,त्रिमूर्तीनगर, नेवासा फाटा,ता.नेवासा,जि.अहमदनगर

Multi Disciplinary International Research Journal Peer Reviewed
January 2024 Special Issue

प्राचीन व मध्ययुगीन विभाग शोधनिबंध संग्रह खंड - १

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

३१ वे राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. १९ व २० जानेवारी २०२४

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Barahali)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN NO. 2231-4342

अनुक्रमणिका

अ.नं.	संशोधक	शोधनिबंधाचे नांव	पृष्ठ क्रं
		प्राचीन विभाग	
१	प्रा. डॉ. अरविंद सोनटक्के अध्यक्षीय भाषण	प्राचीन भारतीय संस्कृती आणि कलेतील संशोधानाच्या संधी	३-८
२	संतोष दहिवळ	नेवासे येथील प्राचीन सांगाडयाचे इतिहास	९-१३
३	विनोद अशोक खटके	बारामती परिसरातील भैरव या ग्रामदैवताच्या विवाहसोहळ्याचे पुरातत्वीय सर्व्हेक्षण	१४-१७
४	प्रा. डॉ. पठारे उत्तम आप्पासाहेब	प्राचीन भारतातील 'स्त्री' शिक्षणाचे स्वरूप	१८-२७
५	प्रा. श्रीकांत डापसे	प्राचीन भारतीय स्थापत्य कलेची वाटचाल	२८-३१
६	डॉ. जयवंत विष्णू पाताडे	कोकणातील इतिहासकालीन गुढ : 'कातळ शिल्पे'	३२-४५
७	श्री मनोज शरद कुंभार	बारामती परिसरातील गजलक्ष्मी शिल्पांच्या पूजनपद्धतीचे पुरातत्वीय सर्व्हेक्षण.	४६-४८
८	प्रा. प्रकाश गावित	प्राचीन ढोकेश्वर लेणीचा सांस्कृतिक प्रभाव	४९-५४
९	प्रा. स्नेहलता अशोक थिटमे	प्राचीन कालखंडातील मानवी जीवनाची वाटचाल व त्याचे विविध टप्पे	५५-६०
१०	प्रा.डॉ. सुनिल भालेराव पाटील	दक्षिणेतील प्रतिकाशी : प्रकाशा	६१-६९
११	रणजित रमेश हिर्लेकर	देवगड तालुक्यातील कातळचित्रे म्हणजेच पेट्रोग्लिफ्स	७०-७५
१२	डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	प्रारंभिक काळातील बौद्ध मूर्तिशिल्प कला :एक अभ्यास	७६-८३
१३	डॉ. मिनल खेरडे	विदर्भातील वाकाटक कालीन बौध्द धर्म	८४-९०
१४	डॉ. किर्ती विकास वर्मा	सभ्यता और व्यावसायीकरण में बौद्ध संघ की भूमिका: त्रिरश्मी गुफा समूह के विशेष संदर्भ में	९१-९५
१५	डॉ.मनिषा जगदीशलाल वर्मा	परमार शासको के अधीन मालवा का विकास	९६-१०३
१६	प्रा.डॉ. कविता तातेड	जैन संस्कृती मे नारी जीवन : ऐतिहासिक विश्लेषण	१०४-११०
१७	Raju Chatarsing Pardeshi	GREAT ANCIENT AND MEDIEVAL TEMPLES ARCHITECTURE IN SOUTH INDIA	१११-११९
१८	Dr.V.L. Dharurkar	"Cultural Tourism in Aurangabad" Pavan Machindra Birute	१२०-१२५
१९	Sarla (Rashmi) Bhirud	Buddhist Resurgence in the Western Deccan: Analysis of timeline of Ghatotchacha Caves	१२६-१३३
		मध्ययुगीन विभाग	
२०	प्रा. डॉ. गणी पटेल	अध्यक्षीय भाषण	१३५-१४१
२१	रोहिदास नारायण दुसार	छत्रपती शिवाजी महाराज कालीन पोलीस व्यवस्था	१४२-१५६
२२	प्रिया कल्याणकर	सिंहगड किल्ल्याचे पेशवेकालीन आर्थिक महत्त्व	१५७-१६०
२३	डॉ. कदम संतोष तुकाराम	पेशवेकालीन फलटण संस्थानातील व्यापार	१६१-१६५
२४	प्रा.डॉ शामराव घाडगे	मध्ययुगीन माण प्रदेश अर्थव्यवस्था	१६६-१७१
२५	प्रा. डॉ.देशमुख गंगाधर बालाजीराव	राजपुतांच्या लढायांच्या विविध पद्धती व तंत्र	१७२-१८०
२६	डॉ. किरण देशमुख	ज्ञानेश्वरांचे नेवासा	१८१-१८५
२७	दिपक बाबूलाल शिरसाट	मुक्ताईनगर (जि.जळगाव) तालुक्यातील ग्रामनाम उत्पती एक अभ्यास	१८६-१९५
२८	प्रा. डॉ. संतोष छगन शेलार	वा. सी. बेंद्रेकृत संत तुकाराम चरित्र : आकलन आणि चिकित्सा	१९६-२०५
२९	डॉ. अमिता जावळे	पेशवे कालीन कुणबीचे सामाजिक स्थान	२०६-२१०
३०	प्रा. डॉ. नामदेव हटवार	होळकरांच्या इंदौर येथील टाकसाळीतील तांब्यांच्या नाण्यांची निर्मिती-एक अध्ययन	२११-२१५
३१	प्रा. डॉ. सतीश कदम	नेवासा गावाचे ऐतिहासिक स्थान	२१६-२१९
३२	प्रा. डॉ. शिल्पा शेटे	सेतुमाधवराव पगडी यांचे फारसी अनुवादकार्य	२२०-२२८
३३	डॉ. आसाराम हरिभाऊ देसाई	राधाबाई पेशवे यांचे योगदान	२२९-२३३

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded...

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nand...

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq Mukhed Dist Nanded

ISSN NO. 2231-4342

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अ.नं.	संशोधक	शोधनिपंबंधाचे नांव	पृष्ठ क्रं
३४	श्री.संदीप बळवंत गुरव	संत महात्मा बसवेश्वरांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन	
३५	घुगे उज्ज्वला पुंडलीकराव	औरंगाबाद जिल्ह्यातील ऐतिहासिक स्थळांचे महत्त्व	२३४-२४०
३६	डॉ. सुवर्णा प्रकाश पाटील	स्वराज्य संरक्षक महाराणी येसूबाई	२४१-२४५
३७	प्रा. सोपान नवथर	मराठवाड्यातील निजाम राजवट : 'सर्फ- इ- खास' जमील महसूल पद्धत	२४६-२५० २५१-२५६
३८	संजय पाईकराव	शिवकालीन चलन व्यवस्था : नवीन दृष्टीक्षेप	
३९	डॉ बी.टी. पाटील	नागपुरकर भोसल्यांच्या राज्यातील उदयोग धंदे	२५७-२६१
४०	डॉ.नवनाथ दत्तात्रय वाजगे	पेशवेकालीन श्रीगोंदा परगण्यातील जमीन महसूल पद्धती	२६२-२७१
४१	आदित्य माधव चौंडे अमोघ रवींद्र वैद्य	उमा महेश्वर मंदिर,वाई येथील मराठाकालीन भित्तीचित्रे	२७२-२७७ २७८-३०३
४२	डॉ. बाळासाहेब आमगोंडा कोटलगी	कोल्हापूरातील गुळ व्यापाराचा ऐतिहासिक आढावा	३०४-३११
४३	रविंद्र शंकरराव फटींग	मालोजीराजे भोसले यांचे कार्य आणि कर्तृत्व	
४४	प्रा. डॉ. ठकसेन जी. राजगुरे	त्रिकालाबाधित प्रेरणादायी व एक कुशल मुत्सद्दी छत्रपती शिवाजी महाराज:एक अभ्यास	३१२-३२२ ३२३-३३०
४५	प्रा. सागर शंकर राजेभोसले	श्रीमंत खेळोजी राजे भोसले यांचे जीवन कार्य आणि त्यांची वावीची वंशजशाखा- भाग १	३३१-३४०
४६	डॉ किरण प्रकाश काळे	औरंगाबाद या शहराच्या नावाचे (खडकी ते औरंगाबाद)	
४७	प्रो. त्रंबक रामराव पाटील	इतिहासाचे मूक साक्षीदार : वीरगळ जतन व संवर्धन	३४१-३४४
४८	प्रियांका विनायक पाटील	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील किल्ले स्मारके पर्यटन स्थळे	३४५-३४९
४९	प्रा.सीमा हडकर	संत रोहिदास यांचे लेखन आणि त्यातील विचार	३५०-३५४
५०	प्रा. नागोराव मधुकर तारू	खालापूर तालुक्यातील इर्शाळगड : एक रचनात्मक स्थापत्यशास्त्रीय अभ्यास	३५५-३५८
५१	डॉ. गुंजन ललेश गरुड	अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद अधिवेशन, नेवासा	३५९-३६३
५२	डॉ. निकम राजश्री दिलीप	संत साहित्यातील स्त्री प्रतिमा	३६४-३६८
५३	सोनवणे अंकुश भागवत	वारकऱ्यांचा भक्ती मार्ग	३६९-३७१
५४	प्रा. नाजीर पठाण	मराठा इतिहास लेखनातील राष्ट्रवादी आणि धर्मनिरपेक्ष इतिहासलेखन प्रवाह	३७२-३७६ ३७७-३८२
५५	डॉ. कल्पना मोतीराम सांगोडे	पेशवे निजाम संघर्ष – उरळीची कोंडी	
५६	डॉ. नरेश सदाशिवराव जाधवराव उमरदकर	छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या तृतीय राणी चंपाबाईसाहेब	३८३-३८८ ३८९-३९७
५७	गणेश नरसिंग सा◌ातालोलू	रामप्पा मंदिर एक अदभुत मंदिर स्थापत्य	
५८	शेख समरीनबेगम इब्राहिम	मध्ययुगीन खुलदाबाद शहरातील निवडक शिलालेख : एक नवा प्रकाश	३९८-४०२
५९	शेख इस्माईल महेबुब	मीर कमरुद्दीन चीन कीलीच खान उर्फ निजाम उल मूलक आणि दख्खन प्रांत	४०३-४१०
६०	जयश्री सुभाष दाभाडे	वारकरी पंथातील संत स्त्रिया : स्वत्वाची जाणीव एक अभ्यास	४११-४१४ ४१५-४१९
६१	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव कुंभार	मराठ्यांच्या इतिहासाचा मूक साक्षीदार मंगळवेढ्याचा भुईकोट किल्ला	४२०-४२४
६२	प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	मालवा कालीन कला स्थापत्य: एक अध्ययन	४२५-४२८
६३	प्रा. डॉ. रामभाऊ देवराव काशिद	नाथ संतों का संत - साहित्य और समाज पर प्रभाव - एक अध्ययन	४२९-४३२
६४	Dr. Aneesa Iqbal Sabir	PROJECTION OF MORAL AND SPIRITUAL VALUES IN THE KHAIR-UL-MAJALIS	४३३-४४०
६५	Dr. G. K. Mane	Khandeshwar Temple At Nandgaon Khandeshwar - A Critical Study	४४१-४४७
६६	Dr Nalini Waghmare	Neglected Vachanakaras	४४८-४५४

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN NO. 2231-4342

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

अनुक्रमणिका

अ.नं.	संशोधक	शोधनिबंधाचे नांव	पृष्ठ क्रं
		- आधुनिक विभाग -	
१	प्रा. डॉ. डोंगरदिवे व्हि. एम.	सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी यांच्या राजकीय क्षेत्रातील नैतिक मूल्यांचा अभ्यास	२-७
२	गणेश रेवणसिद्ध वाघमारे	फलटण संस्थानाधिपती मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर (४थे) यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	८-१६
३	डॉ. शर्मिला साबळे	आधुनिक इतिहासाची भूमिका आणि नवीन प्रवाह : एक अभ्यास	१७-२५
४	प्रा.डॉ.गोकुळ निंबा पाटील	भारतीय संविधान समितीच्या कार्याचा ऐतिहासिक आढावा	२६-३०
५	डॉ. संजय गायकवाड	क्रांतिकारक व कृतिशील संत गाडगे महाराज	३१-३७
६	भरत केवळ आहेर	महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य	३८-४३
७	प्रा.डॉ.बोत्रे अमोल पोपट	मणिभाई देसाई आणि उरुळी कांचन गृहरक्षक दल	४४-४८
८	प्रा. सतीश सावता फुले	आधुनिक कालखंडातील माणदेशाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून सामाजिक अभ्यास	४९-५५
९	डॉ.यशवंत चेमा गावीत	सरदार पटेल व पश्चिम खानदेशातील जनजागृती – एक अभ्यास	५६-५९
१०	डॉ. अमृत निंबा वळवी	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत धुळे जिल्ह्यातील महिलांचे योगदान	६०-६६
११	प्रा. डॉ. सुभाष श्रावण धनगर	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात खानदेशातील स्त्रियांचे योगदान	६७-७३
१२	डॉ.राजाराम सोनवणे	सहकार व ग्राम विकासाचे शिल्पकार डॉ.बाबुराव बापूजी तनपुरे (दादासाहेब)	७४-७८
१३	प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा	स्वामी विवेकानंदाचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान	७९-८७
१४	प्रा. डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले	२१ व्या शतकातीलभिडेवाडा स्मारक दीपस्तंभ ठरणारी-क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले	८८-९६
१५	प्राचार्य डॉ. प्रशांत पी. कोठे	डॉ. पंजराबव देशमुख आणि भारत कृषक समाज	९७-१००
१६	प्रमोद रमेश हंचाटे	इंद्रभुवन स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना	१०१-१०४
१७	प्रा.सुनील लक्ष्मण परदेशी	महात्मा गांधी यांचे विचार	१०५-१०९
१८	मनिषा शरद इंगळे	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधींचे योगदान	११०-११२
१९	उर्मिला क्षिरसागर	महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक ठेवा -लावणी	११३-११७
२०	प्रा. सरला ब्रम्हेदव चव्हाण	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य	११८-१२८
२१	गणेश पुनमचंद बिरुटे	साने गुरुजींवर महात्मा गांधीजींचा पडलेला प्रभाव	१२९-१३२
२२	प्रा. डॉ. शितल अरविंद धरम	अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांची संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भूमिका	१३३-१३६
२३	डॉ. भूषण गोविंद फडतरे	शोधनिबंध विषय: स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टीने हुतात्मा स्मारकांचे महत्त्व	१३७-१४३
२४	प्रा. प्रणय जाधव	भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याचे चिकित्सक समालोचन	१४४-१४६
२५	प्रमोद मारुती जाधव	सांगली जिल्ह्यातील सोने चांदी गलाई व्यवसायिकांचे स्थालांतर	१४७-१५२
२६	प्रतिक बाबासाहेब सुरशे	विसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील भिल्ल चळवळीचे योगदान	१५३-१५७
२७	किशोर नागनाथ जोगदं	उपेक्षिताचे नायक : रघुनाथ नामदेव राऊळ उर्फ भाई राऊळ	१५८-१६४
२८	मरकड श्रीराम विलास	शिक्षणमहर्षी मारुतराव घुले यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य	१६५-१७२
२९	प्रा. अर्चना राजेंद्र गायकवाड	महिला सशक्तीकरणातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका	१७३-१७६

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Baral..
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN NO. 2231-4342

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

३०	प्रा. डॉ. रघुराज मुगुटराव कुरूमकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	१७७-१८१
३१	अनिल तानाजी जाधवर	मुंबई प्रातांतील शैक्षणिक सुधारणा एक अभ्यास (इ.स. १८१८ ते इ.स. १९४७)	१८२-१९३
३२	डॉ. संदीप मनोहरराव राऊत	संत गाडगेबाबांचे आर्थिक नियोजन कौशल्य	१९४-२०२
३३	**डॉ. प्रतिक्षा ब्रम्हदेव देशमुख**	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील एक विस्मरित चरित्र – अवंतिकाबाई गोखले	२०३-२०६
३४	श्री. पारधी रवींद्र पुनाजी	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रांचे योगदान	२०७-२११
३५	बेबी केशव खोरणे	विदर्भातील धनगर समाज, संस्कृती, लोकगीत व परंपरांचा अभ्यास	२१२-२१७
३६	डॉ. गहिनीनाथ लिंबराज शेळके	वसाहतवाद आणि भारतीय स्त्रियांचे अधिकार'	२१८-२२२
३७	श्री. अनिल पोपट लोखंडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वतनपरिषदा आणि सामाजिक बदलाची भूमिका	२२३-२२८
३८	मस्के प्रविण एकनाथ	महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाचे राजकारण आणि सद्य:स्थिती	२२९-२३५
३९	वर्षा नारायण पवार	कसमादे परिसरात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात पडलेले दुष्काळ एक आढावा	२३६-२४०
४०	**मनिषा श्रेणीकुमार पाटील**	**पर्यावरणीय स्त्रीवाद, एक विचार**	२४१-२४४
४१	**प्रा. अजकुमार भाईदास महाले**	**लोकमान्य टिळकांच्या जहालवादी विचाराचा खानदेशी जनतेवरील**	२४५-२५२
४२	प्रा.डॉ.अश्विनकुमार र.राठोड	ब्रिटीश वसाहतवाद व भारतीय पुरातत्व	२५३-२५९
४३	श्री.गणेश त्रिंबक राजदेव	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील संगमनेर शहराचे योगदान	२६०-२६६
४४	जान्हवी प्रफुल्ल नाईक	स्त्री मुक्ती संघटनेच्या कलापथकाचे कार्य	२६७-२७७
४५	प्रा. अर्चना वालचंद बच्छाव	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात नासिक जिल्ह्यातील स्त्रियांचा सहभाग	२७८-२८३
४६	कु. सानिया सर्फराजखान पठाण	अहमदनगर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीतील निवडक व्यक्तींचे कार्य	२८४-२९२
४७	प्रा. डॉ. ओलेकर प्रमोदकुमार अंकुश	भारतातील लोकशाहीच्या प्रारंभाची घटनात्मक आणि संस्थात्मक ऐतिहासिक गाथा	२९३-२९९
४८	डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे	श्रीनिवास व्यंकटराव खोत आणि हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम	३००-३०२
४९	प्रज्ञा निवृत्ती साळवे	महाराजा सयाजीराव गायकवाड: सामाजिक कार्य	३०३-३०६
५०	डॉ. सुग्रीव बाबुराव आंधळे	ठाणे जिल्ह्यातील वेठबिगार मुक्तीसाठी श्रमजीवी संघटनेने केलेले कार्य	३०७-३१२
५१	गव्हांदे रवि शामराव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा खोतशाही विरोधातील लढा	३१३-३२९
५२	प्रा. डॉ.गोविंद तिरमनवार	हुतात्मा ज्ञानेश्वर देशपांडे यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	३३०-३३५
५३	प्रा. सचिन अशोक धेंडे	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित संघटन व राजकारण : एक चिकित्सा	३३६-३४३
५४	प्रा.डॉ. रावसाहेब पवार	आधुनिक काळातील आदिवासी संस्कृतीचे संरक्षक	३४४-३४८
५५	**पांडुरंग विश्वनाथ कांबळे**	**राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षण विषयक सुधारणा व कार्य**	३४९-३५४
५६	प्रा. राजरत्न कि. दवणे	१९५६ चे धर्मांतर नव्या ऐतिहासिक पर्वाचा आरंभ	३५५-३६२
५७	विष्णू रघू□थ हेलूड	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत जे.बी.कृपलानी यांचे योगदान (इ.स.१९८८ ते १९८२)	३६३-३६५
५८	डॉ.सोमनाथ दत्तात्रय कदम	गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूस्कर यांचे लेख व त्यांचा सुधारणावादी दृष्टिकोण	३६६-३७०
५९	प्रा. डॉ. दयानंद प्रभू गायकवाड	स्त्री उद्धारक सावित्रीबाई फुले	३७१-३७४
६०	प्रा.डॉ.ज्ञानोबा तुकाराम कदम	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता	३७५-३७७
६१	डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड	ब्रिटिशकालीन स्वातंत्र्य चळवळीमधील वैयक्तिक सत्याग्रहात पेण	३७८-३८२

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Baraha
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

		तालुक्याचे योगदान	
६२	प्रा.डॉ. व्ही.जी. भास्कर	महात्मा गांधीजीचा कोकण दौरा-१९२७	३८३-३८६
६३	प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासातील योगदान	३८७-३९१
६४	प्रा.श्री.एस.एन.पाटील	१९८६ च्या ग्राहक संरक्षण कायद्याच्या निर्मितीचा इतिहास	३९२-४००
६५	प्रा डॉ. वैशाली सु भाकरे	ब्रिटिश सत्तेचे भांडवलवादी धोरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	४०१-४०५
६६	डॉ राजाराम रा पिंपळपल्ले	हिंगोली शहरातील नाणे संग्रहकांचे इतिहास लेखनातील योगदान : एक विवेचन	४०६-४१९
६७	सिंधू निवृत्ती लोणकर	दक्षिण भारतातील तिलेयाडी पल्लीयम्मो व रुक्मिणी लक्ष्मीपती यांचे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात योगदान	४२०-४२४
६८	प्रा. डॉ.वंदना रामदास चवरे	लोकमान्य टिळक व स्त्री शिक्षण - एक चिकित्सक अभ्यास	४२५-४२९
६९	प्रा.डॉ. रुपवते गणेश दादासाहेब	महात्मा फुले यांचे प्रागतिक विचार : एक काळाची गरज	४३०-४३५
७०	डॉ. कृष्णा महादेव पाटील	फुकोची 'शासनपद्धती'(Governmentality) व भारतातील ब्रिटीश 'शासनपद्धती'(System of Governance)- एक चिकित्सक अभ्यास	४३६-४४०
७१	प्रा.डॉ.देविदास गोविंदराव चव्हाण	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना विजपुरवठ्याचा अभाव एक गंभीर समस्या	४४१-४४३
७२	प्रा.सोनवणे गीताबाई शिवराम	महाराजा सयाजीराव गायकवाड आणि स्त्रीसुधारणा एक चिकित्सक अभ्यास	४४४-४५४
७३	डॉ. बाळासाहेब काळे	ज्ञानोदय वृत्तपत्रात दिसून येणारे महात्मा जोतीराव फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य	४५५-४६१
७४	प्रा. आर. बी. वाघ	मौलाना अबुल कलाम आझादांची भारताच्या फाळणी विषयक भूमिका	४६२-४६७
७५	डॉ.विकास विलासराव शिंदे	राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक लोकशाहविषयी विचार आणि कार्य	४६८-४७६
७६	श्री. रामकृष्ण नानागीर बावा	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात 'दशनाम गोसावी संप्रदायातील' व्यक्तींचे योगदान	४७७-४८१
७७	स.प्रा. गडगे शांता रंगनाथ	'THE HIGH CASTE HINDU WOMEN' या पुस्तकातून दिसणारे पंडिता रमाबाई यांचे समाज सुधारणा वादी विचार	४८२-४८६
७८	गीता बाबुराव ढाकणे	महाराणी चिमणाबाई द्वितीय यांचे स्त्री समाज सुधारकाच्या भूमिकेतून साकारलेले उल्लेखनीय कार्य	४८७-४९१
७९	प्रा. डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे	स्त्री विषयक सुधारणावादाच्या सत्ताकारणात विधवा स्त्रियांच्या आत्मसन्मानाचा पेच : एक अभ्यास	४९२-४९६
८०	श्री. घोडके पुरुषोत्तम अभिमन्यू	बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांच्या कार्याचा तरुण महाराष्ट्रीयन नवशिक्षित वर्गावर पडलेला प्रभाव - एक अभ्यास	४९७-५०२
८१	प्रा. डॉ. अशोक कानडे	बाबुजी आव्हाड : एक सामाजिक आधारवड	५०३-५०६
८२	प्रा. डॉ. नंदकुमार ज्ञानोबा जाधव	भारतीय नागरिकत्व: राज्यघटनेतील तरतुदी	५०७-५१०
८३	रेणुका प्रकाशराव हाक्के	ग्वाल्हेरच्या महाराणी बायजाबाई शिंदे यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा अभ्यास	५११-५१८
८४	डॉ शोभा शिरढोणकर	पार्वती भोर यांचे विविध कार्याचे पैलू	५१९-५२२
८५	प्रा. डॉ. राजेश मधुकर बाराते	स्त्री सक्षमीकरणात मृणाल गोरे यांची भूमिका : विशेष संदर्भ गर्भलिंग परीक्षण	५२३-५२६
८६	डॉ..संदीप पुंडलिक नन्नावरे	महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणावादी चळवळी	५२७-५३१
८७	साईप्रसाद प्रमोद ज़ुंभर्ज	डॉ. शांतीलाल पुरवार यांचा ऐतिहासिक वस्तूसंग्रह व योगदान	५३२-५३७
८८	मोरे एम. एस	द्वारकाधीश कोटणीस स्मारक	५३८-५४१
८९	गगनदीप सिंह	बलिदान की गूँज: डॉ. दीवान सिंह कालेपानी की कलम से जेल तक की यात्रा, एक जीवित विरासत	५४२-५४७
९०	Waghmare Kabirdas Sudam	EMERGE OF BUSINESS HISTORY IN INDIA	५४८-५५३

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barai
Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN NO. 2231-4342

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

९१	Onkar Ganpat Dongare	Educational Reforms during the rule of the East India Company	५५४-५६०
९२	Mr. Ashwinkumar Arjunrao Jogdand	Tourism Potential of Historical Aurangabad	५६१-५६८
९३	Ravi Shubhasrao Satbahi	Indian Democracy: Caste and Politics; Reflecting Historical, Social and Economic Dimensions	५६९-५७४
९४	Dr. Sunita Shantaram Sawarkar	WOMEN'S PERSPECTIVE OF AMBEDK A RITE MOVEMENT	५७५-५७८
९५	Dr. Kiran Sampat Jadhav	A STUDY OF PEASANT MOVEMENT FOR RICE RATE GUARANTEE IN IGATPURI AND AKOLE TALUKA (1944-50)	५७९-५८९
९६	Dr. Raju Trimbak Gholap	Local Self-Governance in Central Provinces and Berar	५९०-५९२
९७	Prof. Vijay Sahebrao Kadam	Exploring the Portrayal of Disability: A Historical Analysis through Hindi Films	५९३-६०१
९८	Manohar A. Baviskar	DR. BABASAHEB AMBEDKAR IN FRONT OF THE SIMON COMMISSION IN 1928 ON RIGHTS AND SAFEGUARDS THE INTEREST OF DEPRESSED CLASSES	६०२-६१४
९९	Ajaykumar Pralhad Lokhande	A Protagonist in Quit India Movement: Aruna Asaf Ali	६१५-६१९

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.N.

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

& Sci. College
Chavhan Wadi

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक

डॉ. गणेशचंद्र शिंदे

डॉ. संजय जगताप

डॉ. विश्वाधार देशमुख

डॉ. संगीता घुगे

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक
डॉ. गणेशचंद्र शिंदे
डॉ. संजय जगताप
डॉ. विश्वाधार देशमुख
डॉ. संगीता घुगे

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
wadi [illegible]

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

परिकल्पना

Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Mukhed Dist.Nanded

© सम्पादकाधीन

प्रथम संस्करण : 2022

ISBN : 978-93-95104-09-8

मूल्य : ₹ 995

शिवानंद तिवारी द्वारा *परिकल्पना*, के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084
से प्रकाशित और शेष प्रकाश शुक्ल, दिल्ली से टाइप सेट होकर
काम्पैक्ट प्रिंटर्स, दिल्ली-110032 में मुद्रित

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Bar.
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

54. मानवीय मूल्यांचा व्यक्तीजीवनावर प्रभाव एक अध्ययन 348
—सविता चिटकलवार

55. संत तुकारामाच्या अभंगातील मानवी मूल्ये 357
—प्रा. विनायक जाधव

56. दलित साहित्य आणि मानवी मूल्ये 361
—प्रा. अरुण बळीराम पडघन

57. संत तुकाराम यांच्या काव्यातील मानवी मूल्यांचा शोध 366
—डॉ. हनुमंत मारोतीराव भोपाळे

58. समाज सुधारणेत मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे व्यक्तिमत्व महात्मा बसवेश्वर 373
—प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण

59. अर्थशास्त्रातील नैतिक मूल्य एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 377
—प्रा. डॉ. डी.डी. भोसले

60. शरदचंद्र मुक्तिबोध यांच्या काव्यातून व्यक्त होणारा मानवी मूल्यांचा उद्घोष 381
—डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव

61. साहित्य आणि मानवी मूल्ये 391
—डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे

62. संत गाडगेबाबा यांनी जीवनात जोपासलेली मानवी मूल्ये 396
—प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे

63. प्रशासनातील नैतिकता 401
—डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव

64. आंबेडकरवादी साहित्यातील मानवी मूल्ये 405
—डॉ. ल.ना. वाघमारे

65. मानवी मूल्यांच्या परिप्रेक्ष्यातून ग्रामगीता एक अवलोकन 410
—डॉ. शारदा कदम

66. संत तुकाराम यांच्या अभंगातील मानवता 416
—प्रा. डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरे

67. 'वन पार्ट वुमन' कादंबरीतील अदृश्य सामाजिक दबाव आणि मानवी मूल्ये 420
—राहुल रमेश चिल्लावार

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Baranali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

समाज सुधारणेत मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे व्यक्तिमत्व महात्मा बसवेश्वर

प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म वैशाख शुद्ध तृतीय म्हणजे अक्षयतृतीया 1105 साली कर्नाटक प्रांतात विजापूर जिल्ह्यात बागेवाडी गावात झाला. वडील मादिराज व आई मादलांबिका हे शैवोपासक होते. वडील गावाचे मुखिया असून, 'ग्रामणीमणी' ही उपाधी त्यांना मिळाली होती. ते धार्मिक वृत्तीचे व विद्याप्रेमी होते. त्यांची कौटुंबिक परिस्थिती ही सामान्यच होती. महात्मा बसवेश्वर थोडे मोठे झाल्यावर त्यांच्या मामाकडे इंगळेश्वरला गेले. त्यांचे मामा शिवभक्त होते. ते वैदिक परंपरेचे विरोधक व कर्मकांडाचे निंदक असल्याने त्यांच्या विचारांचाही महात्मा बसवेश्वरांवर प्रभाव पडला.[1] कुंडलसंगमचे थोर सत्पुरुष जातवेदमुनी यांनी बागेवाडी येथे महात्मा बसवेश्वरांना शिवलिंग धातले होते.

बसवेश्वर हे लहानपणापासूनच हुशार व चाणाक्ष बुद्धिमत्तेचे होते. त्यांच्या वडिलांनी शास्त्रोक्त पद्धतीने मुंज ठरविली. त्यांनी वडिलांना प्रश्न केले, बाबा मुंज फक्त मुलांचीच का करायची? मुलींची का नाही करायची? यज्ञोपवित धारण केल्यावर विद्यार्जन करायचे असते तर ते मुलींनी नका का करायला? त्यांना विद्येपासून दूर का ठेवायचे? यावर वडिलांनी उत्तर दिले. आपल्या शास्त्रांनी मुलीच्या मुंजीची व्यवस्था केलेली नाही. तेव्हा त्यांना स्त्री-पुरुष भेदभाव जाणवला.[2] व म्हणाले, ''मुलगा व मुलगी असा भेदभाव करणारा व्यवहार का? व कशासाठी?'' यावर वडील रागाने म्हणाले, ''भेदभाव, समानता, विषमता याचा तुला काय कळतंय? धर्मशास्त्र सांगेल तसे वागायला हवे. जाणवे पवित्र आहे. ते धारण केल्यावर तुला सर्व कळेल. त्यासाठी ही विधी तू श्रद्धेने पार पाड.'' यावर महात्मा बसवेश्वरांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण करणारे यज्ञोपवित टाळले व म्हणाले, ''माझे आचरण जर आपल्या पुरवराधिश्वर पदाला शोभेनासे असेल तर हा मी घरातून चालतो.''[3] त्यांनी वयाच्या आठव्या वर्षी घर सोडले.

डॉ. सच्चिदानंद बिचेवार यांच्या मते, ''कुटुंब आणि समाजात सुरू असलेले सामाजिक व धार्मिक कर्मकांड आणि विषमतेवर आधारलेले अमानवीय व्यवहार चिकित्सक बुद्धीच्या बसवण्णांना अजिबात मान्य नाही. म्हणूनच वैचारिक व सैद्धांतिक मतभेदामुळे बसवण्णांनी आपले घर, कुटुंब व गाव सोडण्याचा निर्णय घेतला.''[4]

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Barhali)Tq.Mukhed Dist N...
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned by CamScanner

बाराव्या शतकापूर्वीच कर्नाटकात बौद्ध, जैन, वैदिक व शैव हे चार धर्म उत्तरभारतातून कर्नाटकात आलेले होते.[5] १२व्या शतकातील वातावरण हे वैदिक धर्माच्या आक्रमणाचे वातावरण होते. याविरुद्ध महात्मा बसवेश्वरांनी आवाज उठविला. श्रमजिवी बहुजनांना जागृत करून उत्तरभारतातून आलेल्या ह्या धर्मांचे आक्रमण रोखण्यासाठी बहुजनांचे संघटन उभे केले.[6] त्यात नावाडी चौडय्या, डोहर कक्कय्या, परीट माचिदेव, हडपद अप्पणा यांच्यासोबत अक्कमहादेवी, वेश्या संकव्वा, मातंग, चांभार, न्हावी इत्यादींचा समावेश होता. लिंगायत म्हणजे सर्व प्रकारचे श्रम करणाऱ्या बहुजनांनी निर्माण केलेला दक्षिण भारतातील पहिला धर्म होय. महात्मा बसवेश्वरांच्या नेतृत्त्वाखाली सर्व स्तरातील श्रमजिवींनी समतेवर आधारीत उभारलेले आंदोलन म्हणजे लिंगायत होत.[7] बसवेश्वरांची वाटचाल म्हणजे कर्माकडून धर्माकडे होती. महात्मा बसवेश्वरांनी मौजीबंधनच नाकारले नाही तर देव्हाऱ्यातील देव-देवतांचे पूजनही नाकारले.[8]

महात्मा बसवेश्वरांनी कर्मकांडाचा विरोध केला. त्याचबरोबर कट्टर जातीसंस्था, स्पृश्य-अस्पृश्य भेदभाव त्यांनी नाकारला व सर्वधर्म समभाव हे तीतून दाखवून दिले. आपल्या धर्मामध्ये सर्व जाती धर्मातील दीन-दलितांना, महिलांना सामावून घेतले. त्याचबरोबर वेश्यांचेही शुद्धीकरण करून आपल्या धर्मात मानसन्मान दिला.

महात्मा बसवेश्वर हे समाज सुधारणेची आणि परिवर्तनाची सुरुवात स्वतःपासून केलेली आढळते. महात्मा बसवेश्वरांचा दुसरा विवाह निलांबिकाशी झाला. हा विवाह म्हणजे बसवण्णाचा आंतरजातीय होता. निलांबिका ही क्षत्रिय तर बसवण्णा शैव ब्राह्मण होते. त्यामुळे त्यांना समाजाचा प्रचंड रोष पत्करावा लागला.

भारतीय समाज जीवनात सर्वसामान्यांची लोकचळवळ या रूपाने लोकमनात रूजलेला, लोकांनी सहज आपलासा केलेला लोकधर्म म्हणजे लिंगायत धर्म होय. धर्मसंस्थापक म्हणून महात्मा बसवेश्वर लिंगायत चळवळीचे आद्य संस्थापक आहेत. अंगावर इष्टलिंग धारण करणाऱ्या बहुजन लोकांची चळवळ त्यांनी सुरू केली. यात सर्व स्तरातील लोक सहभागी झाले, यातूनच लिंगायत धर्माची स्थापना बाराव्या शतकात झाली.[9]

वचनसाहित्य, शिलालेख, इतिहास, पुराणग्रंथ, बसवोत्तर वचन साहित्य अभ्यासक, संशोधक, पाश्चिमात्य संशोधक, न्यायालयीन निर्णय, ऐतिहासिक घटना, लिंगायताचे आहार-विहार, संस्कार, एकेश्वरवाद, वास्तव, कायकनिष्ठा, शांतता, अहिंसा, आचार-विचार, शरणार्थी, अभिवादन पद्धती, संस्कृती, शरण स्थळे, अवशेष गुहा, लिंगायत धर्माचा प्रभाव, व्याप्ती, तत्त्वज्ञान व निती संहिता इत्यादीद्वारे लिंगायत धर्माची स्थापना बसवण्णांनीच केली हे सिद्ध होते.[10]

महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या विवेकबुद्धीने पारखून, तपासून, संशोधन करून वचनरूपी निष्कर्ष जगासमोर मांडून वैदिकशाही, पुरोहितशाही, अनिष्ठ रूढी, ढोंगी

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
I.Q.A.C.Coordinator
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanvadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned by CamScanner

पाखंड्याचे सोंग व अंधश्रद्धा यास आळा घालून समतेचया तत्त्वावर आधारीत नवसमाजाची उभारणी केली व धर्माच्या क्षेत्रात नवीन मार्ग अर्थात इष्टलिंगाची निर्मिती केली.[11]

महात्मा बसवेश्वरांनी धार्मिक आचरण, सामाजिक आशय भरल्यामुळे समाजांनी मंदिर प्रवेश नसलेल्या लाखो स्त्री-पुरुष, शुद्र, इष्टलिंग दिक्षेने प्रभावित झाले. या धर्माचा उपदेश म्हणजे दिखाऊ भक्ती सोडून तळहातावर ज्ञानाचे, परशिवाचे चिन्ह इष्टलिंग ठेवून दृष्टीयोगाद्वारे आत्मशांती, आत्मज्ञान मिळवा. आळस सोडून अर्थार्जनासाठी श्रम करा, यामध्ये इष्टलिंगधारणा, श्रम महात्म्य, स्त्री-शुद्रांना समता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक उत्तरदायीत्वाच्या भावनेने समाजासाठी दासोह ही चतुसुत्री होती.

लिंगायत धर्मात आध्यात्मिक अनुभूतीच्या सहा अवस्था आहेत.

(1) भक्तस्थळ (2) महेश्वर स्थळ (3) प्रसादी स्थळ (4) प्राणलिंग स्थळ (5) शरणस्थळ (6) साधकाचे वेगळे अस्तित्त्व लोप पावून भक्त ईश्वरमय होतो.[12]

लिंगायत धर्मात कुंडलसंगम हे पवित्र क्षेत्र मानले जाते. या धर्माच्या मूळ पुरुषांचे नावच मंत्र बनतो. यामुळे लिंगायत धर्मात ''ओंम श्री गुरु बसवलिंगाय नमः'' हा मंत्र रूढ झला आहे. लिंगायत धर्माची सप्त सुत्रे.

1) धर्मगुरु विश्वगुरु महात्मा बसवेश्वर
2) धर्मसंहिता वचन साहित्य
3) धर्मचिन्ह इष्टलिंग
4) धर्मक्षेत्र कुडलसंगम (कर्नाटक)
5) धर्मध्वज बसव मंत्रयुक्त षट्स्थळ ध्वज
6) धर्मकेंद्र बसवकल्याण
7) धर्माचे ध्येय जाती, वर्ग, वर्ण, विरहित राज्य निर्माण करणे.

लिंगायत चळवळ ही जात, धर्म, तसेच सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून आणणारी लोकचळवळ म्हणून लोकप्रिय झाली. अनुभव मंटप विचारप्रवर्तकांचे विचारवंताचे चर्चास्थळ होते. सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी समाजात मानवी मूल्य रूजविण्यासाठी बसववादी शरणांनी वचनसाहित्यांची निर्मिती केली. वचनसाहित्याचा इतिहास 900 वर्षांचा आहे. 900 वर्षापूर्वी बसववादी शरणांनी कल्याणच्या ''अनुभवमंटपात'', स्वानुभवाद्वारे कन्नड भाषेत वचनांची निर्मिती केली. वचन चळवळीचा जन्म वर्गभेद, लिंगभेद व वर्णभेद भेदून समताधिष्ठित समाजाची निर्मिती करण्यासाठी झाला. वचन चळवळीचे मुख्य प्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर होते. आधुनिक भारताची संसद, निती तत्वे यांचे उगमस्थान बसवेश्वरांचा ''अनुभवमंटप'' आणि वचन साहित्यात आहे.[13]

लोकांनी लोकांसाठी, लोकभाषेत, लोकांमध्ये बसून चर्चा, चर्चा-चिकित्सा करून लिहिलेले अनुभवजन्य साहित्य म्हणजे वचन होय. स्त्रीवादी, विद्रोही, बंडखोर,

Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
Scanned by CamScanner

मानवाधिकारवादी, लोकशाही मूल्यांची प्रस्थापना करणारे साहित्य म्हणजे वचन साहित्य. ही वचने वचनकारांनी 'ताडपत्रावर' लिहिलेली होती. 770 शरण सदस्य असलेल्या अनुभवमंटपाच्या माध्यमातून 160 कोटी वचने निर्माण झाली. आज त्यातील 213 शरणांची व 35 शरणीची एकूण 21 हजार वचने कन्नडमध्ये असून 5 हजार मराठीत अनुवादीत आहेत.[14]

निष्कर्ष : भारतीय समाजातील मुठभर स्वार्थी लोकांनी जाती धर्माच्या आधारावर समाजाची विभागणी केली. लोकांच्या श्रद्धेचा आणि अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन देवधर्माची भिती, रूढी, परंपरा, प्रथा, याच्या जोरावर कर्मठ आणि दांभिक बनवले समाजात स्पृश्य, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष अशी सामाजिक बवषमता बसवेश्वरांच्या काळात पसरवली गेली होती. किंबहुना त्यांच्या अगोदरपासूनच या घटना घडत होत्या. अशा सामाजिक विषमतेची बेडी, जाती, धर्म, रूढी परंपरांना केले. स्त्रियांना व स्पृश्य व अस्पृश्यांना मान-सन्मान मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले.

संदर्भ

1. पाटील सुलभा, ''महात्मा वसवेश्वराच्या विचारातून लिंगायत महिलांचे सबलीकरण : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण'', डिसेंबर 2021, पृ. 15
2. कित्ता, पृ. 16
3. मेनकुदळे अशोक, ''आद्य समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर'', भालकी, महाराष्ट्र वसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, 2003, पृ. 21
4. विचेवार सच्चिदानंद, ''परिवर्तनाचा महामेरू महात्मा वसवेश्वर'', पूर्णा, स्वाती प्रकाशन, 2015, पृ. 13
5. कलवुर्गी एम.एम. (मूळ लेखक कन्नड) ''बसवंततनय'' (अनुवाद) जुबरे राजु व. (संपा.), महाराष्ट्र वसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी, ऑगस्ट 2018, पृ. 1
6. कित्ता, पृ. 1
7. कित्ता, पृ. 2
8. पाटील सुलभा, ''महात्मा वसवेश्वराच्या विचारातून लिंगायत महिलांचे सबलीकरण, एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण'', डिसेंबर 2021, पृ. 16
9. पाटील भीमराव, ''महात्मा वसवण्णा चरित्र त्यांची तत्त्वे आणि समाज'', शरणसाहित्य मंडळ, लातूर, 2014, पृ. 25
10. बारलिंग सुरेंद्र, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, 1987 पृ. 10
11. पट्टणशट्टी सरिता, ''बसवसिद्धांत'', महाराष्ट्र वसव परिषद, भालकी, 2021 पृ. 117
12. लुलेकर प्रल्हाद, जी. बलुतेदार, संवेदना प्रकाशन, औरंगाबाद, 1991
13. शेजवळ चंद्रहंस, ''समतावादी जगतगुरु'', विशाल प्रकाशन, सातारा, 2018, पृ. 140
14. पाटील सुलभा, ''महात्मा वसवेश्वरांच्या विचारातून लिंगायत महिलांचे सबलीकरण, एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण'', डिसेंबर 2021, पृ. 32

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.N... (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

Mr. Sumit S. Patil
Sub: Political Science

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

January 2024, Issue-109, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

IACC Coordinator
...rao Chavhan Arts & Sci College
...arhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

INDEX

01) An Analysis of Microfinance Institutions' Mobilization of....
Jyoti Sahani, Bodhgaya ||08

02) A STUDY ON CUSTOMER'S PERCEPTION OF MAHINDRA AND....
Yashar Arafat, Jodhpur ||13

03) Fluctuations in centre-State Relations in India: A Historical....
Dr. M.R. Kadam, Mr. Sumit Patil, Kandhar ||16

04) THE ROLE AND IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI)....
Dr. Md Saquib Taufique, Bounsi, Banka, Bihar ||24

05) MAGIC OF GOD GIFTED HANDS: EMPOWERING WOOD CARVING....
Dr. Bhupinder Singh, Gobindgarh, Bahadurpur, Hoshiarpur ||31

06) Influence of Gender on Teacher Educators Perception of....
Dr PARASURAMA D., Dharwad, Karnataka ||37

07) THE IMPACT OF MOBILE BANKING ON ENHANCING....
Dr. Uma Kant Pandey, Chapra (Saran), Bihar ||42

08) संत तुकारामांच्या अभंगवाणीचे वाङ्मयीन योगदान
डॉ. सुरेश वि. जाधव, श्री. गजानन शिंदे ||46

09) संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या लोकशाहीकरणाची मागणी
प्रा. डॉ. माधव कदम, कौसल्ये एस. जी., माणिकनगर, नांदेड ||52

10) संत गाडगे महाराज : समाज परिवर्तनाचे प्रणेते
प्रा. डॉ. बळवंत तुकाराम दाभाडे, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी ||56

11) जी २०परिषद : जागतीक पटलावर भारताचा नव्याने उदय
प्रा. पवनकुमार परसराम राठोड, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी ||58

12) शिवप्रसाद सिंह के कथा—साहित्य में समसामयिक घटनाओं का विवेचन
डॉ. जय नारायण चित्रकूट ||61

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq. Mukhed Dist. Nanded

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
vadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Here, an association among monthly income with loan-seeking difficulties is displayed in Table 6. The variables of Problems faced prior to obtaining a loan and troubles experienced following a loan are not substantially correlated with Monthly income, according to the receiving of the null hypothesis ($p>0.05$). The data makes it abundantly evident that the issues encountered while applying for a loan both before and after are unaffected by monthly income.

CONCLUSION :

As vital components of the Indian financial system, NBFCs have proven to be growth engines, increasing competition and diversification within the industry, spreading risks, particularly during difficult financial times, and garnering recognition as a cost-effective complement to the banking system. The quality of services offered in comparison to banks and lending methods enhance the competitive environment. With a dedication to delivering value to consumers, NBFCs formulate a carefully considered, customer-focused product planning and pricing strategy. With this strategy, NBFCs can establish legitimacy in the face of a competitive and unstable industry.

BIBLIOGRAPHY :

· Berkovee, J. (1985). "New Car Sales and Used Car Stocks: A Model of Automobile Market", The RAND Journal of Economics, Vol. 16, No. 2, pp. 190-215.

· Gaedebe, R (2007), "Consumer Attitude towards Automobiles Made in Developing Countries", Journal of Retailing, 49 (summer), pp. 13 – 24

· Pamela L. Alreck, Robert B. Settle, (1999) "Strategies for building consumer brand preference", Journal of Product & Brand Management, Vol. 8 Iss: 2, pp.130 – 144

· Zeithaml, V.A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: A meansend model and synthesis of evidence. Journal of Marketing, 52 (3), 2-22.

03

Fluctuations in centre-State Relations in India: A Historical and Comparative Analysis

Dr. M.R. Kadam
Research Guide
H.O.D Political Science
Shri Shivaji College, Kandhar

Mr. Sumit Patil
Researcher

****

Abstract :

This research paper explores the fluctuations in centre-state relations in the context of the federal structure of India. India, as a diverse and federal nation, has witnessed dynamic interactions between the central and state governments, impacting governance, policy implementation, and overall national development. Through a historical lens and a comparative approach, this paper aims to analyse the factors contributing to fluctuations in centre-state relations in India.

Introduction :

1.1 Background :

India adopted a federal structure that allocates powers between the central and state governments. Over time, the relationship between these entities has experienced fluctuations, influenced by constitutional provisions, political dynamics, economic factors, and sociocultural considerations.

Historical Evolution of centre-State Relations in India:

2.1 Pre-Independence Era :

The concept of a federal system of governance, although not precisely defined in the modern sense, is not a recent development

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

in India. Throughout various historical periods, India has exhibited a multi-tiered system of administration. The administration in ancient India operated on a three-tier system, comprising village panchayats and local principalities at the grassroots level, urban provinces at a more intermediate level, and kingdoms or empires at the top tier. The cohesion of political entities was rooted in the economic self-sufficiency of these units, the preservation of social order, and the adherence to religious and linguistic identities, all while embracing traditional diversity. The federal principles of administration can be traced back to the heritage of the Indus and Indo-Aryan civilizations, and their application was widespread, enduring over centuries.

Commencing from the earliest epochs, the Indian governance system has been classified by both English and Indian historians into three major epochs: the Ancient or Hindu period, the Muslim era, and the British era. The extensive ancient Hindu period endured for over 2000 years, marked by a continuous cycle of transformation, expansion, decline, and subsequent resurgence. Throughout this era, federal principles and systems underwent rigorous testing and practical application. Remarkably evident was the establishment of democratic principles and people's active participation in governance at the grassroots level, enduring relatively unchanged over extended periods. Key features of self-governance systems included liberty, local administrative autonomy, and the involvement of women in local elected governments. The hallmark of these systems was the executive, financial, and judicial autonomy enjoyed by local governments or Panchayats, which remained largely intact across centuries despite the ebb and flow of empires, external invasions, and shifts in administrations.

The British period, particularly in its initial phase, carried a distinct character. The British East India Company initially established itself with a primary focus on trade, and its military presence served the purpose of safeguarding this commercial enterprise. Over time, the company expanded its territorial influence, primarily by intervening in local conflicts and supporting one faction against another. This strategic approach led to a significant augmentation of the company's power and military strength. By the time the local realisation dawned that the British intentions extended beyond trade to political domination in India, the company had already firmly entrenched itself in the country. With surprisingly minimal resistance, they acquired a vast empire and amassed immense wealth, propelling them to become a dominant global power.In the initial phase of their governance until the 1820s, the British actively embraced and adapted several aspects of the Mughal administrative systems, tailoring them to suit their own requirements. Notable instances of this adoption include the acknowledgment of the emperorship concept and the centralization of power structures, the integration of revenue administration, and the implementation of a civil service framework. Concurrently, modifications were introduced, such as the segregation of civil and military services, the establishment of courts, and the formation of independent judicial systems. A pivotal moment in this transformative process was the introduction of the 'Permanent settlement' system (Landlord System) in 1793.

This landmark initiative brought about fundamental changes in the administrative framework of Indian villages and the rural economy. The settlement had far-reaching effects on property relations, giving rise to new social classes and triggering a social revolution in the Indian countryside.

The core of the national movement for Independence was a concerted effort to revive self-rule within a federal structure. After a century of centralised governance, even the British came to acknowledge the significance

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

and practicality of a federal administration in a country as vast, diverse, and pluralistic as India. Though somewhat limited, steps in that direction were initiated during the Lord Ripon regime, including the extension of self-government and the involvement of Indians in legislative councils. Despite being touted as a significant milestone in the evolution of representative institutions in India, the Indian Councils Act of 1909 fell short of fulfilling national aspirations. By this juncture, the burgeoning national consciousness had found ample expression, and the populace yearned for genuine and effective control over the governance of their country.

The Government of India Act, 1919, which emanated from the Montague-Chelmsford Report, introduced a significant degree of decentralisation of authority to the provinces.

This marked the first instance of a clear division in the field of administration, delineating central and provincial spheres. Matters of national significance necessitating uniform treatment, such as defence, communication, foreign relations, customs, income tax, criminal law, etc., were categorised under the central list. Concurrently, subjects predominantly of provincial interest, including education, medicine, public health, public works, land tenures, etc., were designated as provincial subjects. Residual matters fell within the purview of the Center. The Governor-General-in-Council retained the authority to shift a subject from the Central list to the Provincial list. Simultaneously, while the Central Government possessed the power to enact laws on any matter in the provincial list, such legislation required the prior approval of the Governor-General.From 1924 to 1931, the nationalist demand for Independence experienced a remarkable surge in strength. A pivotal shift occurred during the three Round Table Conferences held in London (1930-32), where delegates from British India and Indian States unanimously embraced the federal idea as the immediate solution to the Indian constitutional predicament. The Government of India Act of 1935, representing the culmination of discussions initiated during the Round Table conferences, envisioned an all-India federation comprising eleven Governor's provinces, six Chief Commissioner's provinces, and Indian States willing to join the federation. Governmental subjects were categorised into three lists: Federal, Provincial, and Concurrent. Exclusive legislative powers were granted to provincial legislatures for matters in the Provincial list, while the federal legislature had exclusive authority over the Federal List. Both federal and provincial legislatures shared concurrent jurisdiction over matters in the Concurrent List. In the event of a conflict between a provincial law and a federal law on a Concurrent List matter, the latter prevailed, rendering the former void to the extent of the inconsistency. Residuary powers were vested in the Governor-General, who had the discretion to assign such powers, through public notification, to either the federal legislature or the provincial legislature.The Government of India Act of 1935 provided for a powerful Centre. At the same time, this Act, to a certain extent at least, introduced provincial autonomy which implied two things. Firstly, the Provinces were to derive their powers from the same source, i.e. The Government of India Act of 1935, from which the Centre too derived its authority. Secondly, provincial autonomy implied responsible government in the provinces. The matters within the sphere of provincial government would be administered by an executive responsible to the legislature and ultimately to the people. The Act of 1935 came into force on April 1, 1937. The part of the Act which contemplated the inclusion of the princely States never came into operation as the States did not opt to join the federation. The Rulers considered the proposed federal scheme inadequate for protecting their special rights and

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Mukhed Dist Nanded

interests. The Act remained in operation, so far as its provincial part was concerned, till 1947 when substantial changes were introduced following the transfer of power.

2.2 Constitutional Framework :

The Constituent Assembly adopted the Constitution of India on November 26, 1949, and it was officially implemented on January 26, 1950. This assembly, responsible for drafting and endorsing the Indian Constitution, was indirectly elected in 1946 by provincial legislatures, using a franchise determined by property ownership and educational qualifications as outlined in the Government of India Act, 1935. Following independence, universal suffrage was established under the Constitution in 1950.The founding fathers of the Indian Constitution drew their thoughts for drafting the Constitution, primarily from the then continuing federal administrative arrangements under the Government of India Act, 1935.When delineating and conceptualising Indian federalism, a crucial and widely acknowledged historical reality is that the Indian federation did not arise from a contractual agreement among two or more pre-existing sovereign entities. Instead, it evolved from the sovereign will of the people, expressing their collective desire to coexist as a unified political entity Dr. B.R. Ambedkar, the Chairman of the Drafting Committee of the Constitution of India, made the use of the term 'Union' clear when he stated in the Constituent Assembly that "the use of the term 'Union' is deliberate.... I can tell you why the Drafting Committee used it. The Drafting Committee wanted to make it clear that though India was to be a federation, the federation was not the result of an agreement by the states to join a federation and that the federation not being the result of an agreement, no state has the right to secede from it." It also explains the fact that the Union is indestructible but not the States; their identity can be altered or even obliterated. Explaining the purpose, Dr. Ambedkar emphasised: "the Draft constitution has sought to forge means and methods whereby India will have federation and at the same time will have uniformity in all basic matters which are essential to maintain the unity of the country".Indian federation, according to experts, approaches most closely to what has been called 'cooperative federalism'.The Constitution of India gives rise to a nuanced concept of a robust federal union. It delegates specific exclusive powers concerning legislative initiatives and executive controls to the Central Government, the execution of which holds the potential to significantly influence the political landscape. Notably, these powers are contingent upon different levels of federal concurrence, incorporating an inherent constitutional system of checks and balances, along with parliamentary accountability.

Part XI of the Indian Constitution is dedicated to centre-state relations, encompassing legislative and administrative connections, while Part XII addresses laws governing financial relations. The ensuing discussion provides a detailed examination of all three categories.

Legislative Relations :

Articles 245 to 255 elucidate legislative relations between the Union and the states, focusing on the Parliament and state legislatures. These articles delineate the extent of the Union's and states' legislative powers, revealing that the Parliament holds overarching authority over state legislatures. Various provisions define the subjects open to legislative action, address the repercussions of inconsistencies between state and national laws, outline Parliament's residuary powers, and cover other pertinent aspects. Schedule VII classifies subjects into the Union List, State List, and Concurrent List.

Administrative Relations :

Articles 256 to 263 are dedicated to administrative relations, encompassing

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

interactions between the Central Government and multiple state governments. Despite India's federal structure, which incorporates unitary characteristics, Article 256 mandates that state governments must adhere to laws enacted by Parliament and refrain from executing executive or administrative functions that contravene such laws. Recognizing the need for enhanced relations between the Centre and states, the Sarkaria Commission advocated for cooperative federalism in administrative interactions to mitigate conflicts and promote efficient administration.

Financial Relations :

Part XII of the Constitution, spanning Articles 264 to 293, delves into financial relations between the Centre and the states. Given India's federal nature, the division of powers in taxation is upheld, and it is the responsibility of the Centre to allocate funds to the states, reinforcing the federal financial framework.

The Constitution adopts a three-fold distribution of legislative powers by placing them in any of the three lists, namely, Union List, State List and Concurrent List in the seventh schedule of the constitution.Subjects of national importance requiring uniform legislation for the country as a whole are inducted in the Union List.The subject of local importance, where variations in law in response to local situations may be necessary, has been included in the State List.The inclusion of List III or the Concurrent List, in the Constitution gives a particular significance to the distribution of legislative power in the Indian federal scheme. The Concurrent List consists of items, such as criminal law and procedure, civil procedure, marriage, contracts, port trusts, welfare of labour, economic and social planning.

Factors Influencing Fluctuations in centre-State Relations:

3.1 Political Dynamics :

The role of political parties, electoral considerations, and coalition politics has been instrumental in shaping centre-state relations in India, impacting policies, resource allocation, and the distribution of power. Here are some examples to illustrate this dynamic:

3.1.1 Political Parties and Ideological Standpoint:

➢ Example: The Bharatiya Janata Party (BJP) has often advocated for a more centralised form of governance, emphasising a strong and unified India. This is reflected in their push for policies such as the abrogation of Article 370 in Jammu and Kashmir, which granted special autonomy to the state.

3.1.2 Regional Parties and State Autonomy:

➢ Example: The Telangana Rashtra Samithi (TRS) in Telangana has consistently advocated for greater state autonomy and control over resources. Their emphasis on regional issues and autonomy reflects in their policy stances, influencing centre-state relations.

3.1.3 Electoral Considerations and Resource Allocation:

➢ Example: During election campaigns, political parties often make promises to specific states or regions. For instance, promises related to irrigation projects, infrastructure development, or special economic packages for certain states are made to garner support and influence voters.

3.1.4 Coalition Politics and Power-Sharing Dynamics:

➢ Example: The United Progressive Alliance (UPA) and the National Democratic Alliance (NDA) are examples of coalition governments at the centre comprising parties with diverse regional interests. The power-sharing dynamics in these coalitions involve negotiations and compromises to address the concerns of different states.

3.1.5 Regional Representation in Coalition Governments:

➢ Example: In coalition governments, regional parties often play a crucial role. The representation of regional parties in the central cabinet and their involvement in decision-making processes can impact policies related

NACC Coordinator
...mrao Chavhan Arts & Sci College (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

to states. For instance, parties like the DMK in Tamil Nadu or the Trinamool Congress in West Bengal have had significant roles in coalition governments.

3.1.6 Policy Formulation and Implementation at the State Level:

➢ Example: The implementation of national policies at the state level is influenced by the political party in power. For instance, the implementation of the Goods and Services Tax (GST) required the cooperation of states. Different states, based on their political leadership, may adopt varying approaches to policy implementation.

3.1.7 Constitutional Reforms and Amendments:

➢ Example: The demand for changes in the distribution of powers is often reflected in the political discourse. For example, the demand for a more decentralised federal structure has been articulated by various political leaders and parties, leading to debates on constitutional reforms.

The interplay of political parties, electoral considerations, and coalition politics is evident in various facets of centre-state relations in India. These dynamics shape governance, policy decisions, and the overall balance of power within the federal structure, often reflecting the diverse political landscape of the country.

3.2 Economic Factors

The impact of economic policies, fiscal federalism, and resource distribution has profound implications for centre-state dynamics in India. Let's analyse each aspect:

3.2.1 Economic Policies:

➢ Impact: Economic policies, especially those related to taxation, industrial incentives, and investment promotion, can significantly influence centre-state relations. Policies that attract industries or provide tax incentives may affect the economic landscape of states differently, leading to variations in revenue generation and economic development.

➢ Example: The implementation of the Goods and Services Tax (GST) aimed to create a unified tax system. However, its impact varied among states based on their economic structures. States with a higher reliance on manufacturing and services might experience different effects compared to agrarian-dependent states.

3.2.2 Fiscal Federalism:

➢ Impact: Fiscal federalism involves the distribution of financial resources and responsibilities between the central and state governments. The design of fiscal policies and mechanisms can impact the autonomy of states in managing their finances and delivering public services.

➢ Example: The Finance Commission of India plays a crucial role in recommending the distribution of central revenues among states.

The formula used by the commission takes into account factors like population, area, and fiscal discipline. Changes in these parameters can influence the resource allocation to states.

3.2.3 Resource Distribution:

➢ Impact: The distribution of resources, including funds and natural resources, has a direct impact on state development. Unequal distribution may lead to disparities in infrastructure, education, healthcare, and overall quality of life among states.

➢ Example: The allocation of funds for centrally-sponsored schemes and projects can influence state development. States receiving a larger share of centrally sponsored funds may have an advantage in implementing key projects, potentially creating disparities in resource utilisation.

3.2.4 Revenue Sharing and Grants:

➢ Impact: The sharing of central taxes and grants-in-aid to states plays a crucial role in fiscal federalism. The quantum and nature of these transfers influence the financial autonomy of states and their capacity to meet local needs.

➢ Example: States with a higher share of grants may have more flexibility in funding

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

developmental projects. The terms of revenue sharing and grant distribution can impact the financial stability and independence of states.

3.2.5 Impact on Development Goals:

➢ Impact: The centre-state dynamics influenced by economic policies and fiscal federalism have implications for achieving development goals. States with greater financial autonomy and access to resources may have a better chance of meeting their specific development objectives.

➢ Example: The emphasis on cooperative federalism in recent years has aimed to enhance collaboration between the centre and states. Initiatives such as the Direct Benefit Transfer (DBT) seek to ensure that welfare benefits reach the intended beneficiaries directly, minimising leakages and improving efficiency.

Economic policies, fiscal federalism, and resource distribution are integral elements shaping centre-state dynamics in India. Striking a balance between the needs of the centre and the autonomy of states is crucial for fostering inclusive development and addressing regional disparities. Continuous evaluation and adaptation of these policies are essential for promoting cooperative federalism and ensuring the well-being of all states in the Indian federal structure.

3.3 Social and Cultural Factors :

Examining regional identities, linguistic diversity, and cultural nuances is essential for understanding the fluctuations in centre-state relations in India. These factors significantly influence political dynamics and the relationship between the central government and individual states. Here's an analysis of their contributions:

3.3.1 Regional Identities:

➢ Impact: Regional identities often play a crucial role in shaping political aspirations and demands. States with strong regional identities may advocate for greater autonomy and representation in decision-making processes. This can lead to demands for special status, linguistic recognition, and policies that reflect the unique cultural identity of a region.

➢ Example: States like Tamil Nadu and West Bengal have historically emphasised their distinct cultural identities and linguistic heritage, influencing their political narratives and the nature of their engagement with the central government.

3.3.2 Linguistic Diversity:

➢ Impact: India's linguistic diversity is immense, with multiple languages spoken across the country. Language often becomes a focal point in centre-state relations, with states emphasising the importance of preserving and promoting their linguistic heritage. States may seek language-based policies, representation, and recognition.

➢ Example: The reorganisation of states on linguistic lines in 1956, known as the States Reorganisation Act, was a landmark step that aimed to address linguistic and cultural diversity. States like Maharashtra and Gujarat were formed to accommodate linguistic identities.

3.3.3 Cultural Diversity:

➢ Impact: Cultural diversity, encompassing traditions, customs, and social practices, influence the socio-political fabric of states. Policies that respect and acknowledge cultural diversity are often crucial for maintaining harmony and cooperation between the centre and states.

➢ Example: States in the northeastern region, such as Assam and Manipur, have distinct cultural nuances. The demand for preserving cultural identities, including autonomy over tribal lands and traditions, has been a significant factor in centre-state relations in these regions.

3.3.4 Federalism and Cooperative Approaches:

➢ Impact: The cooperative federalism model recognizes the importance of accommodating regional identities and linguistic diversity. Collaborative decision-making processes and policies that respect cultural nuances contribute to a more harmonious

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
wadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

centre-state relationship.

➢ Example: Initiatives like the National Integration Council, which brings together leaders from different states and communities, aim to foster unity in diversity. The emphasis on cultural exchange programs and inclusive policy making reflects a cooperative approach.

3.3.5 Political Mobilisation Based on Identity:

➢ Impact: Political mobilisation based on regional identities, linguistic diversity, and cultural nuances can lead to shifts in power dynamics. Political parties often align themselves with regional sentiments, and electoral outcomes may reflect the influence of identity-based issues.

➢ Example: The rise of regional political parties, such as the Dravida Munnetra Kazhagam (DMK) in Tamil Nadu or the Shiv Sena in Maharashtra, reflects the mobilisation of political support based on regional and cultural identity.

3.3.6 Conflict Resolution and Accommodation:

➢ Impact: Effective centre-state relations require mechanisms for conflict resolution and accommodation of diverse identities. Policies that acknowledge and accommodate regional aspirations contribute to a more stable and cooperative federal structure.

➢ Example: The formation of linguistic states and the establishment of autonomous councils in tribal regions, such as the Bodoland Territorial Region in Assam, demonstrate attempts to address regional and cultural aspirations through accommodation.

Regional identities, linguistic diversity, and cultural nuances are dynamic factors that contribute to the fluctuations in centre-state relations in India. Acknowledging and addressing these diverse elements are crucial for fostering cooperative federalism, ensuring equitable representation, and sustaining the unity of India's diverse cultural landscape.

Case Studies:

4.1 Emergency Period (1975-1977)

The declaration of emergency in India in 1975 had a profound impact on centre-state relations and resulted in significant changes to the federal structure. The imposition of a national emergency by then-Prime Minister Indira Gandhi led to a suspension of democratic processes, curtailing the autonomy of state governments. The central government, under the leadership of the Prime Minister, assumed unprecedented powers, effectively subverting the federal principles enshrined in the Constitution. State governments were dissolved or brought under the control of central authorities, eroding the traditional federal balance. The declaration of emergency showcased the potential fragility of India's federal structure during times of political crisis, raising concerns about the concentration of power at the centre. The subsequent revocation of emergency rule in 1977 marked a return to democratic norms, but the episode left a lasting impact on the discourse surrounding the delicate balance between centre and state powers in India.

4.2 Goods and Services Tax (GST) Implementation

The implementation of the Goods and Services Tax (GST) in India exemplifies the cooperative federalism model, emphasising collaborative decision-making between the central and state governments. GST replaced a complex tax structure with a unified, nationwide tax regime. This required extensive cooperation and coordination between the centre and states to create a harmonised taxation system. The GST Council, comprising representatives from both levels of government, was established to facilitate consensus on tax rates and other crucial aspects. This cooperative federalism model has positively impacted centre-state relations by fostering a spirit of joint decision-making, ensuring that the concerns and interests of both levels of government are considered.

The successful implementation of GST highlights the potential for collaborative efforts in addressing complex issues and signifies a

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

shift toward a more cooperative and integrated approach in India's federal structure.

Conclusion :

In conclusion, this research paper has delved into the historical and comparative analysis of fluctuations in centre-state relations in India, unravelling a complex tapestry of political, economic, and socio-cultural dynamics. From the ancient three-tier administrative systems to the modern cooperative federalism model exemplified by the implementation of GST, the evolution of centre-state relations reflects a nuanced interplay of factors. The imposition of emergency in 1975 highlighted vulnerabilities in the federal structure, while subsequent shifts toward cooperative decision-making underscored resilience and adaptability.

The examination of regional identities, linguistic diversity, and cultural nuances illuminated the intricate factors influencing political landscapes. As India navigates its path forward, future research should explore the sustainability of cooperative federalism, the impact of emerging challenges on governance, and the evolving role of technology and global dynamics in shaping centre-state relations. A comprehensive understanding of these facets will be pivotal for steering the course of India's federal structure towards inclusive and effective governance in the years to come.

References :

1. M.M. Punchi commission report, March.2010 on Centre-state relations in India.

2. Centre-state Relations by Chhavi Priya, Legal service India - E-journal.

3.Centre-state Relations, Indian Polity - M. Laxmikanth 4th Edition

4. Government of India. Report on GST Implementation. Ministry of Finance, 2017.

5. Constituent assembly debates

6. Federal system, Indian Polity - M. Laxmikanth 4th Edition

7. Constitution of India

04

THE ROLE AND IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) IN HIGHER EDUCATION

Dr. Md Saquib Taufique
Principal
Adwaita Mission Training College
Mandar Vidyapith, Bounsi, Banka, Bihar

****

Artificial intelligence is not a substitute for human intelligence; it is a tool to amplify human creativity and ingenuity.

——— **Fei-Fei Li.**

Artificial intelligence is a system with the nature of human intelligence that can automatically provide knowledge and information to create intelligent applications to make it easier to solve problems such as problem-solving, speech recognition, and learning. This research was investigated to find out and understand the relationship of intelligence between educators and students in applying artificial intelligence in universities.

The article aims to conduct a comprehensive and inclusive review of the proliferation and impact of Artificial intelligence on Higher Learning. Chronologically, the focus has been artificial intelligence applications in higher learning since the early 1950s. There needs to be more literature regarding the adoption of AI in higher education, resulting in a substantial limitation of this article. The findings demonstrate the enormous contribution artificial intelligence makes to improved quality educational services, hands-on learning and teaching, and teaching assessment methods for a better future job. All of this helps universities evolve digitally to meet shifting global needs. According to the study, artificial intelligence will likely have an impact

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Subaltern Consciousness in select Novels of Amitav Ghosh: At Glance

Shrikant Garudkar , Research Scholar, JJTU, Jhunjhunu , Rajasthan

ABSTRACT :-The current paper is highlighted the subaltern consciousness in the select novels of Amitav Ghosh .It is usually applauded for his major novels in which he has spoken his concerns for the oppressed people of India. In his major novels Amitav Ghosh's sensitive manner towards the subaltern can be apparent. The problems of isolation, immigration and existential crisis in life of poor class of the society are explored through his novel. Through his writings he provided subalterns center step by making them as the pivotal character of his fiction so that they can raise voice against the oppressive forces of their society. The selected novels for study including The Circle of Reason, The Calcutta Chromosomes, The Hungry Tide, The Glass Palace, and The Sea of Poppies. In these novels Amitav Ghosh has sensibly depicted the wretched and complicated situation of the subaltern classes. The vice facest of poverty, homelessness, mistreatment and repression have also been exposed in Amitav Ghosh's novels.

Key Words:-Amitav Ghosh, Subalternity, struggle, Marginalized Masses, voice, Post colonialism.

Introduction:-Amitav Ghosh delineated the realistic condition of the Indian society on the castes and class basis. Amitav Ghosh has touched theme of history, real events of life. The stories of the common man, who have been the sufferers to the maximum of these historical upheavals or political crisis, have been taken as a subject of the fiction. These characters from the marginalized sphere are in the major lead of his stories. By providing the centrality to the marginalized characters, Ghosh also answers the dilemma of the postcolonial intelligentsia about the capacity of the subaltern to speak.

Ghosh assumes the role of narrator of a narrative for himself who doesn't become the representative; but allows the representations of the subaltern group by the same group by providing them stage. Hisfiction tried to provide the space for or re-instates the unrecorded, subaltern, silenced, voiceless or those who are overlooked by history and who are wrapped up by the powerful. Ghosh negotiates the challenge of recovering and representing the story of subalterns in an integrated manner. He employs two methods to incorporate the discussion of subaltern writings.

Apparently in his writings, both fiction and nonfiction the character of this marginalized group has occupied the central stage. The stories and issues are construed as anillustration of the issues of subaltern class. Concept of Subaltern Before analyzing his novels from this perspective, it is important to undertake the perception of subalternity and the views of different thinkers. In the postcolonial view, concept of subalternity has incepted from the concept of self and other.

The term, subaltern consciousness, highlighted the predicament of those who are allotted 'sub' or 'secondary' space in the human society. Subaltern is the term that refers to the low-gradeposition or person from the below strata of the social order. Antonio Gramsci first used the word subaltern in the essay 'On the Margins of History' that can be associated with the people of those group in the society who are the subject to the hegemony of the ruling classes.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Subaltern classes may include the people who have denied access to hegemonic power come under this category like farmers, laboureres, Untouchables, workers or woman. Gramsci claims that the history of the subaltern classes is as complex as the history of the dominant classes, although the history of the latter is usually accepted as official history. The history of subaltern group is generally fragmented and episodic, since they are always subject to the activities of the ruling class, even when they rebel. They have less access to the powers that be social, cultural, and political institutions as they have no power to represent.

The formation of subaltern study is not a sudden occurrence. Ranajit Guha a critic initiated this group in 1982 when a collective of South Asian scholars in Britain especially Dipesh Chakraborty and Partha Chatterjee initiated publication of a book titled Subaltern Studies. The most prominent writers of the subaltern scholars are Gayatri Chakrabarty Spivak , Edward Said ,Ranjit Guha, Partha Chatterjee, Dipesh Chakrabarty, , Gyan Pandey,Gautam Bhadra, Sudipta Kabiraj ,David Hadriman, Shahid Amin etc. Subaltern studies group focused on the concept of subaltern and the various aspects of subordination as a subject to study.

Subaltern studies sketched out the complex implication arising from the composition of subordination and its wide ranging concern in cooperation with the visible history, politics, economics and sociology of subalternity and with the thwarted attitudes, ideologies and belief systems- in short, the culture informing that condition. In other words, Subaltern studies defined itself as an endeavor to allow people finally to speak within. Therefore, the term Subaltern can be used as an umbrella term for all those who are marginalized and underprivileged or deprived off their voice to speak.

Subalternity in select Novels of Amitav Ghosh's: At Glance:-Amitav Ghosh is observed the social order of India in which the people are not equal to social, economical and cultural point of view. He projected the superior and inferior position of the society through his some novels. The term subaltern refers to the suppressed group that belongs to the lower strata of life, or the woman, who have been intimidated for many years. Subaltern can be meant as overlooked, neglected, ignored, and treated with unconcern and indifference. Subaltern Studies & Amitav Ghosh writing truly exhibits the sign and implications of the term 'subaltern' in contemporary writings.

Ghosh determinedly brings subaltern characters into stories and focuses on personal histories of these individuals. The marginalized characters help us perceive life, events and issues from their point of view. In his first novel The Circle of Reason, almost all the characters be it Alu, Shombhu Debnath, Rakhal, Toru Debi, Rajan, Zindi-al-Aiffaha, Kulfi, Karthamma, Jeevanbhai Patel, Haji Fahmy, Zaghloul were belonging to lower strata of society and forming the subaltern group. In this novel, the resist of these characters and their survival issues has been pen down.

In *The Calcutta Chromosome*, Ghosh has provided group to the subaltern and tried to extend the reach of Subaltern Studies Group. Mangala and Lakhan though belonging to subalterns helped Ronald Ross in discovery. Their practice seems quite different to the scientific research for Malaria but they provide direction to the research by providing useful but scattered information leading Ross towards the final discovery.

'In *The Hungry Tide* Amitav Ghosh sketches the out-caste Dalit refugees from Bangladesh in Sunderban forest.The Hungry Tide registers a response to the social and political concern of the marginal sections of the society.' The novel unfolds the events at Morichjhapi in1979 and the subaltern consciousness which demarcates the post partition movement of persons from

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

East Bengal to West Bengal. Morichjhapi incident took place when these refugees were fighting for the survival.

They were forced to flee after the water and food supplies were cut off to the island. The Morichjhapi incidents and silence towards it enthuses Nirmal, a revolutionary, to write everything so that history can get known through the Kanai. This incident is brutally repressed by the government forces and after effects Kusum is killed. Nirmal as a Marxist believed in rapprochement across class barriers that can bring subaltern people, the other and the elite, the self together. Morichjhapi incident, a viciousaggression against subaltern can be attributed to the lower caste and class identity.

The massacre, the tiger killing Kusum's father and Fokir's vulnerability to the state official are instances in the novel that depicted the subaltern as well as the marginalized people's predicament. Subaltern social group were also in a position to subvert the authority of those who had hegemonic power.

This can be well exemplified by Kusum in The Hungry Tide. Kusum gives vision to Nirmal to see the whole movement of Morichjhapi to feel the agony, pain or sufferings caused to these refugees. This turmoil is from below or the subalterns which is being evinced by voiceless nobodies who want to be heard. For Nirmal, the cry of the refugees becomes a representative of all such subaltern communities without home. It becomes a sob for 'not just themselves, but on behalf of confusedhumanity. This subaltern information therefore is made the real heroes by their pure power of struggle to insufferable odds and adversities rise to the status of real makers of history.'

The Glass Palace is the story of the three generations consisting in it several characters whose positions in the society keep on changing with the change of time and space. The King Thebaw, in The Glass Palace talks about the inexplicable shift of power and margins in the social order. The king status of ruler to exile itself is again an example of how people in center can shift to the margins; the royal family is reduced to the status of subalterns. Raj Kumar position also shifted from subjugated and subaltern to the center of power.

The several other characters like Dolly, Mo Chao, Arjun, Kishan Singh in The Glass Palace mirror the locus of the author's interest in subaltern individuals. Amitav Ghosh ponders on the force and nature of power of British Empire that was changing fates of thousands across the subcontinent. '

This novel also unexplored an additionalfeature of Indian history. The history of Indian Army under British Rule is completely over sighted in the discussion of the colonial past in terms of what it meant for those who had joined British Army. In the novel, Arjun, Hardy these are the characters class and agency changes in accordance with time and space. The time span of the novel makes space for the monstrous manifestations of exploitation from the time of colonialism to the period of neocolonialism. 'It is ironical that soldiers like Arjun as subalterns (subordinate officer) in the British Indian Army were fighting neither to defend nor to extend the territory of India. They were simply facilitating the British policy of colonial expansion.

It is through the character of Arjun that Amitav Ghosh raises the issue of identity, subalternity, colonialism and belongingness, most vocally. Ghosh points out the fact that Indians were also responsible for such exploitation of people and place.' 'What is as fascinating about *The Glass Palace* as a novel with its sweeping historical canvas is that, the Orient or the colonized or the subaltern is given a voice of its own. The Glass Palace

I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

IQAC Coordinator
Chavhan Arts & Sci College
(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

contemplates about the effects of history on the lives of individuals from a subordinated point of view. It also foregrounds the lives of socially, politically, economically and historically insignificant characters.'

Conclusion:-Subaltern consciousness reflected in Amitav Ghosh's selected novels which represented the underprivileged society.It has shown the delineation of the common man in the different places of Indian. Themarginalized characters help to perceive life, events and issues from their point of view. Possessing hegemonic power and of their slaves, sighing and crying under the burden of oppression, be it for their caste hierarchy or for the British power or for their gender status. Thus, his writings are a demonstration of connotations and manifestations of the term subaltern in contemporary writings.

References :-

Primary Sources

1)The Circle of Reason, Ghosh Amitav, , Penguin book ,New Delhi: Ravi Dayal,2008
2)The Calcutta Chromosome , Ghosh Amitav ,Penguin book New Delhi: Ravi Dayal,2009
3)The Hungry Tide, Ghosh Amitav ,Penguin book New Delhi: Ravi Dayal,2008
4)The Glass Palace ,Ghosh Amitav, Penguin book ,New Delhi: Ravi Dayal,2008
5)The Sea of Poppies, Ghosh Amitav, Penguin book ,New Delhi: Ravi Dayal,2008

Secondary Sources Books, Articles and Reviews

1-Adhikari, Madhumalati. „The Calcutta Chromosome: A post-Colonial Novel in Indira Bhatt and Indira Nityanandam (eds.) The Fiction of Amitav Ghosh: . Print.
2-Agarwalla, Shyam S. „Magic Realism in Amitav Ghosh The Circle of Reason in Amar Nath Prasad (ed.) Studies in Indian English Fiction 2001. Print.
3-Anon. „Amitav Ghosh 1956: Indian Novelist, essayist and non-fiction writer; Contemporary Literary Criticism.(2002): Print.
4-Bose, Brinda. (ed.) Amitav Ghosh: Critical Perspectives. Delhi: Pencraft International, 2003.Print. …… „Footnoting History: The Diasporic Imagination of Amitav Ghosh in Makarand Paranjape (ed) In Diaspora:
5-Budhos, Marina. „Questions of Allegiance: Review of The Glass Palace". Los Angeles Times Book Review.(11February 2001): . Print.
6-Chakravorty, Gayatri Spivak. In Other Worlds: Essays in Cultural Politics. London: Routledge, 1988.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Historical traits in Amitav Ghosh's *The Shadow Lines*: A Realist Narration.

Shrikant Vijay Garudkar(Ph.D, Research Scholar)

Dr. Anshu Sharma (Research Guide

Abstract:-The current paper is highlighted on the socio-culture conflicts and cultural identities of people in Indian society. To highlight on the social, political, historical, and cultural aspects of partition of India as well as Freedom movement, nationalism, colonial and neo-colonial power structure India would be highlighted decisively. To explain the factors which have been responsible for the happening of events like violence, riots, massacre, hatred and miseries in the moment of crisis on historical point of view. The Shadow Lines (1988), by Amitav Ghosh.The novel is specially covers with historical approach which is focused on historical perspectives and colonial experience. The study is not highlighted the history of the post modernliterature. It is a case study of select novel; it has its own limitations.Amitav Ghosh as a practitioner of post modernism and his novel is focuses on entire on the colonial impoverished, and usually non-white, victims.Amitav Ghosh's writing deals in the epic themes of travel and Diaspora, history and memory, political struggle and communal violence, love and loss, while all the time crossing the generic boundaries between anthropology and art work.

Keywords:-History, Identity, Neo-Colonial, Nationalism and Post-Modernism.

Introduction:-The post-colonial writers have patriotic feelings and seriousness about disruptive issues affected on internal atmosphere of India. The select novel on historical perspectiveminutely observed the past incidents and investigated the realistic problems of India. So it is carried out the reminiscence and retrospect of the writer. It is pasteurization of whole situation of British India in select novels which presented the internal confrontation and re-build of nation in colonial and post-colonial era. Thereby, it is a quite importance to probe that incident of Indian Diaspora through novels.

In so far as, Indian community faced the British dictatorship as well as internal conflict. The activist was influenced by the patriotic fervor they took part in different activities and movements for sake of self-existence and identity. Therefore, the study is also tried to explore of those innocent people suffered by riots, cultural conflict, communal rivalry and social crisis so on. Hereby, it's representation of unmemorable incidents and consecution of past scenario. A detail exploration of historical background of India which projected Amitav Ghosh has different opinion and thought on Indian movement, politics culture, wars and riots. Here upon the study is also focused on inner convulsions intricate, contradictions and the characters are faced the communal violence with several problems under British imperialism.

The Shadow Lines by Amitav Ghosh exposed that the Indian people have cultural identity, love for land and feelings of oneness under British imperialism. These novels draw the delineatepicture of different historical events and crucial incidents based on factual incident and realization of writers and correspondence with the real history of freedom activists. It brings out multiple images of historical background of India such as historical structure, objects portrayal of Individual beings, narration and description of Indian people who lost their homeland and people.

Thus, the present paper is focused on the history from various amplitude of novels which reflected the cultural maelstrom, degeneration of cultural identity, communal rivalry, political upheaval, brotherhood, colonizer's role whirlpool crisis, exploitation of innocent people, loss of civilization nationalism and breakdown so on and so forth. Therefore,Amitav Ghosh has brought

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

out the historical truth, events and calibrated the internal collision of India;this novelistfervently exposed and touched the controversial issues in different point of view.

Narrating Historical traits in The Shadow Lines

Amitav Ghosh's The Shadow Lines is the story of the family and friends of the nameless narrator which has its roots in broader national and international experience. In the novel the past, present and future combine and melt together erasing any kind of line of demarcations. The title is a good example for showing us the symbolist and the realist elements. Amitav Ghosh's The Shadow Lines is deep-rooted in reality and yet it looks beyond. Another significant factor the novel has is that the main characters are very real, nearly rounded. The novel deals with the concerns of post modern period, the search for identity, the need for independence, the difficult relationship with colonial culture.The Shadow Lines interweaves fact, fiction and reminiscence.The present paper explored the historical events and incidents which are pertaining to communal riots, nationalism, freedom struggle, cultural issues, pain and suffering of an individual and partition of Bengal. In this context, the research would generate consciousness among the natives about cultural conflicts, cultural identity, degeneration, colonizer's role, communal violence, nationalism and patriotism so on. Amitav Ghosh has attempt to express the realistic condition of the people who faced for the critical problems which suddenly arisen. The story wanders between family and their friends who are connected to each other. It's a realist factor of the society. It is a past based memory of the writer who keenly observed the society .The people of the Calcutta whose link of the Dhaka. It is a well experienced story reflected and the novelist caught the existence of the society who are real sufferer with the different issues including violence, cultural identity with the nationalism and patriotic fervor.It has been reflected the realistice picture of the world through the novel. Amitav Ghosh exposed many issues related to the post modern society.Ghosh's novel, The Shadow Lines (1988), has received more critical attention than his other, by no means unnoticed, novels. New editions of the novel designed for literary scholars and common readers alike are constantly released, especially in the Indian subcontinent. This novel has the most prominent position also in this dissertation, as it has in my other output, too. The Shadow Lines is strongly aware of the thought of nationalism and its shortcomings in the subcontinent. In the background of the novel lies the murder of Indira Gandhi in 1984 and the violence and unrest that followed. The miraculous, close to magic-realist features and incidents typical of Ghosh's first novel are here replaced by tight plot structure and realist narration. In The Shadow Lines, Ghosh weaves temporal and spatial scope into a personal texture on which the anonymous narrator builds his identity. The novel narrates the History of an Indian family that lives in Calcutta, but has its roots in Dhaka on the Pakistan side of the border. The experience of Partition and of living in the nation-state of India in the 1960s is presented through the symbolism of lines, be they political, communal or geographical, or lines dividing consciousness or identity. The intersecting histories of the family and their British acquaintances, the Price family, are narrated as stories that come into existence through the unnamed narrator of the book. Most of these stories are told by the narrator's grandmother; his Uncle Tridib; his cousins, Robi and Ila; and the family friend, May Price. The stories interweave life in Dhaka before Partition, life in London during the war, and the life the narrator leads in Calcutta during the 1960s and London of the 1970s.

From a narrative point of view, The Shadow Lines concentrates on the various ways of narrating/giving meaning to the world. It brings together fictive reconstructions of the past based on reminiscence and official history based on ostensibly neutral facts. Ghosh highlights imagination as a way of transcending hegemonic official representations and tricky their

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
radi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Ba
Tq.Mukhed Dist.Nanded

neutrality. In this novel, Ghosh seems to concentrate more on the political and power-related aspects of language and narration. There is also a growing awareness of the relativity of the discursive realities that language constructs. Consequently, Ghosh appears to have moved on from his first, experimental, novel, which highlighted the power of narration as the creator of World and realities. In The Shadow Lines, it is more the shadowing, or muting and eclipsing, nature of these realities that is examined. The novel offers the reader several ways of experiencing/narrating the world. The narrator regards his imaginary reconstructions of the past as being more truthful than History of an Indian family that lives in Calcutta, but has its roots in Dhaka on the Pakistan side of the border. The experience of Partition and of living in the nation-state of India in the 1960s is offered through the symbolism of lines, be they political, communal or geographical, or lines dividing consciousness or identity.

The intersecting histories of the family and their British connections, the Price family, are narrated as stories that come into survival through the unnamed narrator of the book. Most of these stories are told by the narrator's grandmother; his Uncle Tridib; his cousins, Robi and Ila; and the family friend, May Price. The stories intermingle life in Dhaka before Partition, life in London during the war, and the life the narrator leads in Calcutta during the 1960s and London of the 1970s. Through his narration of several stories representing differing worldviews and socio-cultural discourses, the narrator attempts a kind of self-produced unity very much like the one Mahatma Gandhi had in mind for the diverse population of India. Ghosh's message here is that we can only know the world through words. But words carry meanings; they carry power relationships and ideological overtones. For instance, the national discourse of the official reports in newspapers creates gaps, because the words and the world they are meant to describe do not always meet. The newspapers do not take the riots into the national narrative they support because this would mean giving them meaning. The communal and religious riots are left outside the national secularist narrative because this serves the interests of the national discourse. At the end of the novel, the narrator is finally able to give voice to this silence, when May Price relates the story of her own personal experiences of the situation surrounding Tridib's death. Here narration and imagination seem to function as tools for weaving together different worldviews and ideologies, as well as voicing the silences created by the nationalist discourse. The symbol for the encounter with the other is that a person or the other half of the divided Indian identity on the other side of the border is the mirror.

These mirrors form into mirror-windows' allowing the narrator to see out to other selves in addition to seeing his own image reflected. The theme of The Shadow Lines and over-lapping between the world of experience and the language of meaning. When the narrator arrives in London and is taken to meet old Mrs Price for the first time, he astonishes the others by his information of the city's geography. He is capable of finding the house without a map, although he has never visited the area before: The narrator also uses London for a very exact kind of "spatial analogue", to borrow Jameson's phrase. He counts the miles he wanders in the streets of London towards Stock well to see Ila, with whom he has fallen in love. As he is incapable of finding a linguistic metaphor for the state of love, he resorts to a spatial one.

The route he has taken through London and the miles he has walked function as a metaphor for his love for Ila. The placing of the imaginary before the actual indicates that the narrator has primarily an imaginary recognition with London. The merging of various spatial and temporal dimensions into a heterogeneous whole is at its most obvious in the scene where, shortly after Ila's marriage to Nick Price, the narrator and Ila go down to the cellar of Mrs Price's house in London, where Ila tells him that Nick has been unfaithful to her. It is the same cellar in which

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
di (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Bara
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq. Mukhed Dist. Nanded

Tridib sat during the war in the event of air raids, the same place Ila had drawn in the dust under the large table in Raibajar long ago, and the place where Ila had recently realized that the narrator was in love with her. Sitting on a camp bed beside the weeping Ila, the narrator contemplates the miscellaneous stuff in the cellar: The Shadow Lines does not emphasize the Western notion of an individual subject or consciousness through which the world is realized. In addition to the level of individual prejudice, there seems to be a longing for an ethical inter-subjective space transcending the boundaries of separate subjectivities. The novel does not keep in typically postmodern epistemological problematical, though, as shown above, in some respects it can be said to make use of postmodern narrative technique to ethically transcend the modernist condition of alienation between essence and appearance in the The Shadow Lines is occupied with the transcending of differences and the establishing of connections between various representative models and epistemologies.

The Shadow Lines does not reinforce the Western notion of an individual subject or awareness through which the world is realized. In addition to the level of personage subjectivity, there seems to be a longing for an ethical inter-subjective space transcending the boundaries of separate subjectivities. The novel does not engage in typically postmodern epistemological problematic, although, as shown above, in some respects it can be said to make use of postmodern narrative technique to ethically transcend the modernist condition of alienation between essence and appearance in the The Shadow Lines is occupied with the transcending of differences and the establishing of connections between various representational models and epistemologies.

It is no wrong to call The Shadow Lines as a historical novel as it is closely associated to the historical events i.e., to the modern history of India and also some of the incidents of the world history, especially thePortrayal of the World War II is very clear through the words of the narrator. Violence is one of the most outstanding themes in the novel The Shadow Lines. Violence is described regarding the death of his inspirer and role model i.e., Tridib. The narrator describes how his family lived under the same roof and how they divided is clearly portrayed. The novel The Shadow Lines can also be said as an irony. This is another major outstanding theme of post-modernism. This novel mainly deals with the migration of the narrator's family to different parts of the world. This is a novel of both fact and fiction.

Summing up.:- The novel is established by its imitating history, it progressed by making massive use of history, incorporating within the fictional frame a large number of social, political and cultural events, reflected and it was most remarkable phase. It presented a truthful picture of colonial and postcolonial era in select novels, the novelists located human actions in a recognizable geographical and historical space. The historical events and incidents are major influenced on the novelist

History is an account of an event with speculation; however literature is more microscopic, multidimensional and sensitive revelation of the past incident. In the pretext of this notion, Amitav Ghosh has projected the true history of colonial period and comments on various issues without hesitation. There several issues in concern of political, social and cultural background in different parts of India but partition were one of the rigid issues between India and Pakistan. The novelist agreed that the communal rivalry, linguistic convulsion, cultural identity, fragmentation, pain/suffering of an individual and partition of Bengal etc. were one of the sensitive issues and hurdles in the nation building.

The novelist has projected their historical experience and ground level reality as well as historical-political panorama around them. As a matter of fact, many factors were affected on

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

unity and integrity of India such as the greatest divorce, rootlessness, and neo-colonial power, chaos of colonization, communal harmony, and imperialism, loss of values, mutual harmony, and dependency and spilt in the history of Indian humanity at large. Eventhough India has unity in diversity.

References:

Primary Sources

- Ghosh, Amitav.The Shadow Lines. New Delhi: Oxford University Press, 1988.

Secondary Sources:

- Abrams, M.H. And Geoffrey Harphan. A Glossary of Literary Terms.New Delhi: CengageIndia Learning Private Limited, 2009. Print.
- Das, Sisir Kumar.A History of Indian Literature 1911-1956.Sahitya Akademi:New Delhi,1995.Print
- Mahajan, Vidyadhar. History of India from Beginning To 1526 A.D. New Delhi: S. Chand and Company, 1990.Print
- Das, Bijay Kumar. Twentieth Century Literary Criticism. New Delhi: Atlantic, 1998.Print.
- Ahmad, Aijaz. In Theory: Nations, Classes, Literatures. Delhi: Oxford University Press, 1994. Print.
- Goel, Dharmendra. Philosophy of History. Delhi:Sterling Publishers Limited, 1967. Print.
- Prasada Rao, V. Pala. India-Pakistan Partition Perspective in Indo-English Novels. New Delhi: Discovery Publication, 2004.Print.
- Mehrotra, Arvind Krishna. An Illustrated History ofIndian Literature in English. New Delhi: Permanent Black, 2003. Print.
- Verghese, C. Paul. Problems of the Indian Creative Writer in English. Bombay: Somaiya Publications Pvt Ltd, 1971. Print.
- Fieshman, Avrom. The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Woolf. Baltimore Hopkins, 1972. Print.
- Sharma, Gobinda Prasad .Nationalism In Indo-Anglian Fiction. New Delhi: Sterling Publications, 1978. Print.
- Iyengar, K.R. Srinivasa. Indian Writing in English. New Delhi: Sterling Publications, 1962. Print.
- Jafa, Jyoti Nurjahan.A Historical Novel. Calcutta: Writer Workshop, 1978. Print.
- Gossman, Lionel.Between History and Literature. London:Harvard University Press, 1990. Print.
- Tiwari, Shubha. Amitav Ghosh: A Critical Study. New Delhi: Atlantic Publishers 2003. Print.
- Prasad, Murari. "Amitav Ghosh's The Shadow Lines" A Critical Companion. New Delhi: Pen craftInternational, 2008. Print.
- Bhargava, Rajul. Indian Writing in English. New Delhi: Rawat Publications,2002 Print.
- Sharma, K.K. The Partition inIndian English Novels: Ghaziabad:Vimal Prakashan, 1984. Print.
- Hilal, Fahmeeda,History and Fiction. New Delhi: Books plus, 2009 Print.

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
adi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq. Mukhed Dist.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Ba
Tq.Mukhed Dist.Nanded

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 93 | June 2019 | UGC Approved No. 40705
Research Need of the Hour (संशोधन काळाची गरज)

35	विचारशलाकातील सामाजिक चिंतन प्रा. डॉ. कांचन मुळे	121
36	डॉ. भगवान अंजनीकर यांच्या कवितेतील सामाजिक जाणिवा : एक अभ्यास नामपल्ले शिवाजी हुल्लाजी	125
37	सामाजिक संशोधनाचे वर्तमानकाळातील महत्त्व प्रा. डॉ. अंजली जोशी - टेंभुर्णीकर	128
38	संशोधनाचे अंतरंग प्रा.डॉ.मीरा विठ्ठलराव फड	133
39	जिल्हा प्रशासनात ' जिल्हाधिकारी ' पदाचे महत्व विशाल महादेवराव भेदुरकर	136
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय कृषी विकासातील योगदान- एक चिकित्सक अभ्यास प्रा.डॉ. भिमराव लालप्पा माळगे	142
41	भारतीय महिलांचे सत्तेतील सहभागासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे विश्लेषण प्रा. विद्या चौरपगार	145
42	संगीतातील संशोधन गरज आणि उपयोग मानसी सरदेशपांडे	150
43	डॉ.आंबेडकरांचे दलितांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी उपायात्मक नियोजन डॉ.अविनाश दिगंबर फुलझेले	153
44	सामाजीक संषोधन प्रक्रियेतील टप्पे डॉ. संतोष बाबुराव कु-हे	157
45	समाजिक संशोधनाचे महत्व प्रा.डॉ.बिरादार प्रतिभा रंगराव	160
46	संशोधन अहवाल लेखनशैली व समस्या प्रा.डॉ.संतोष गुणवंतराव पाटील.	163
47	''स्थानिक स्वशासन संस्थांत मागासवर्गातील महिलांचा सहभाग डॉ. फुलारी डी. एस.	165
48	सामाजीक संशोधनाच्या पाय–या डॉ. बाळासाहेब भींगोले , प्रा.डॉ. राठोड एस. एल.	168
49	सामाजिक संशोधन पध्दती प्रा. अनिता गायकवाड	170
50	परभणी जिलध्यातील पोलीस — जनता संबंधीतील ताणतणाव. सुरज देशमुख , डॉ. व्यंकट विळेगावे	173
51	सामाजिक संशोधनाची उपयुक्तताता [illegible]	177

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts &
Science College Chavanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 93 | June 2019 | UGC Approved No. 40705
Research Need of the Hour (संशोधन काळाची गरज)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq. Mukhed Dist. Nanded

सामाजीक संशोधनाच्या पाय–या

डॉ. बाळासाहेब मोगले
श्री [illegible] महाविद्यालय, वसमत
प्रा.डॉ. राठोड एस. एल.
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर

प्रस्तावना

समाजातील विविध समस्या सोडविण्यासाठी किंवा प्रगती घडवुन आणण्यासाठी, तसेच नव निर्मिती करण्यासाठी शास्त्रीय पध्दीचा अवलंब करणे म्हणजे सामाजीक संशोधन होय. कोणत्याही ज्ञान शाखेत नविन तत्वे शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्वे परिक्षणासाठी तयार केलेला चिकित्सक व पध्दतशिर अभ्यास म्हणजे सामाजिक संशोधन, समाजातिल सामाजिक जिवनासंबंधी नविन तथ्याचा शोध घेण्यासाठी किंवा विद्यमान तथ्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी किंवा जुन्या तकत्याचा पुनर्स्पष्टीकरण करावयाची एक पध्दतशीर व वैज्ञानिक प्रक्रिया म्हणजे सामाजिक संशोधन होय. सामाजिक संशोधनात कोणत्याही एककाचे संशोधन करत असताना आपण कोणत्या पध्दतीचा अवलंब करतो हे महत्वाचे आहे. या वरून संशोधनाची दिशा ठरत असते. संशोधनाच्या अध्ययनात विविध पध्दती आहेत.

सामाजिक संशोधन करत असताना संशोधन कर्त्यांनी संशोधनाच्या विविध पाय–याच्या अनुषंगाने आपले संशोधन पुर्ण करीत असते.

सामाजिक संशोधनाची व्याख्या :–

पी.व्ही. यंग, " नविन व जुन्या तथ्यांचा शोध व परिक्षण करण्यासाठी तथ्यातील क्रम अंतर संबंध कार्यकारण संबंधाचे स्पष्टीकरण व तथ्याचे नियमण करणारे निसर्ग नियम शोधण्यासाठी वापरली जाणारी पध्दत म्हणजे सामाजिक संशोधन होय".

सी.ए. मोझार, " सामाजिक संघटना आणि समस्या यांचे नविन ज्ञान मिळविण्या करिता करण्यात आलेले पध्दतशीर संशोधन म्हणजे सामाजिक संशोधन होय."

उदिष्टये :–

1) सामाजिक संशोधनात संशोधन पाय–याचे महत्व अभ्यासने
2) संशोधन पाय–याचे वैशिष्टये अभ्यासने

शास्त्रीय संशोधन करीत असताना विशिष्ट पध्दतीने माहिती गोळा करून निष्कर्ष काढावे लागते. संशोधनाच्या विविध पाय–या खालील प्रमाणे आहेत.

1) **समस्या सुत्रण :–** सामाजिक संशोधनात प्रथम पायरी म्हणजे समस्या सुत्रण होय, प्रथम संशोधकाला संशोधनाचा विषय ठरवावा लागतो. त्याची व्याप्ती ठरवावी लागते. ज्या समस्येचा अभ्यास करावयाचा आहे त्याचे निश्चित स्वरूप ठरवावे लागते.
2) **निरिक्षण :–** अभ्यास विषय व व्याप्ती ठरविल्यानंतर निरिक्षणास प्रारंभ होतो. समस्या संबंधीत घटनेचे निरिक्षण वस्तुनिष्ठ पध्दतीने करावे लागते. त्यासाठी प्रबळ चिकित्सा व सुक्ष्म निरिक्षण आवश्यक ठरतात.
3) **वर्गीकरण :–** संशोधनाने संकलीत केलेल्या माहितीचे समान गुण वैशिष्टेच्या आधारावर वर्गीकरण करावे लागते. त्यामुळे अभ्यास विषयाची कार्यकारणी भाव शोधता येतो.
4) **गृहितकृत्य :–** वर्गीकरणानंतर पुढची पायरी म्हणजे गृहितकृत्य होय. निरिक्षण व वर्गीकरणाच्या आधारावर केलेले संभाव्य विधान म्हणजे गृहितकृत्य होय. या विधानाला पुराव्याचा आधार नसतो. हे विधान संशोधनाच्या अंतिम निष्कर्ष नसते पण त्यावरून पुढील संशोधनाची दिशा निश्चित होते.
5) **पडताळणी :–** गृहितकर्त्याची विश्वसनीयता वारंवार पडताळावी लागते. गृहितकर्त्ये विश्वसनीय व वस्तुनिष्ठ आहे किंवा नाही. ठरावीक परिस्थितीत ठराविक परिणामच घडून येतात किंवा नाही हे पहावे लागते.
6) **संशोधन आराखडा :–** शास्त्रीय संशोधनाची रूपरेषा निश्चित करणे म्हणजे संशोधन आराखडा होय. संशोधन आराखडयाचे दोन पैलु आहेत. आदर्श संशोधन आराखडा व व्यवहार्य संशोधन आराखडा, संशोधन आराखडा तयार केल्यामुळे संशोधन कसे करावयाचे आहे हे ठरते.

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts
Science College Chavanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

7) तथ्य संकलन :– संशोधन आराखडा तयार केल्यानंतर तथ्य संकलन करावे लागते. ते करताना प्राथमिक स्त्रोत व दुतिय स्त्रोतांचा आधार घ्यावा लागतो. संशोधाच्या स्वरूपा वरून आधारीत प्राथमिक व किंवा दुतिय स्त्रोता द्वारे माहिती गोळा करावी हे ठरवावे लागते.

8) तथ्य विश्लेषण :– तथ्य गोळा केल्यानंतर त्याचे विश्लेषण करावे लागते. यामध्ये तथ्याचे परिक्षण करणे, वर्गिकरण करणे, त्यांना सांकेतिक क्रमांक देणे, सारणी व कोष्टके बनविणे, संख्याशास्त्रीय कोष्टके बनविणे.

9) **गृहितकर्त्यांची पडताळणी** :– तथ्य विश्लेषणानंतर पुर्वी मांडलेल्या गृहितकर्त्याची पडताळणी करावी लागते. गृहितकर्ते कसोटीस उतरलेतर तो सिंध्दात बरोबर ठरतो. तर कसोटीस न उतरल्यास मांडलेला सिंध्दात चुकीचा ठरतो. मात्र संशोधन निष्कर्षामध्ये सुधारणा करून सिंध्दात बरोबर करता येतो.

10) **सामाण्यीकरण** :– संभाव्य निष्कर्षाच्या पडताळणीनंतर निष्कर्षाचे जे विधान केले जाते. त्याला सामाण्यीकरण असे म्हणतात. या ठिकाणी सिध्दांची रचना पुर्ण होते.

11) **पुर्व कथन**:– संशोधनाच्या आधारावर विशिष्ट परिस्थितीमध्ये भविष्यात काय घडले हे सागणे म्हणजे पुर्व कथन होय.

12) **संशोधन अहवाल** :– हा संशोधनातील अंतिम टप्पा होय. संशोधन अहवालाला इंग्रजी भाषेत (Thesis) असे सुध्दा म्हणतात. संशोधनाची प्रक्रिया पुर्ण झाल्यानंतर संशोधन अहवाल प्रसिध्द केला जातो.

निष्कर्ष :–

सामाजिक संशोधन पध्दतीत संशोधन करताना एखादया विषयाच्या संखोल पध्दतीने संशोधन करण्यासाठी संशोधनाच्या पाय–याच्या अनुषंगाने संशोधन करणे आवश्यक आहे. संशोधन योग्य प्रकारे होण्यासाठी काही निती मुल्यांचे पालन करणे आवश्यक असते. संशोधन करीत असताना शास्त्राची मुलभूत तत्वे पाळली पाहिजे. संशोधनामध्ये वस्तुनिष्टता असावी. संशोधकाने आपले पुर्वगृह दुषित दृष्टिकोण बाजुला ठेवले पाहिजे. कोणत्याही प्रकारचा राग लोभ अथवा इतर मानवी भावनाच्या आहारी न जाता नैतिक तठस्था पाळली पाहिजे. संशोधन करताना अनेकांचे सहकार्य आपणास लागते. संशोधन कार्यात माहिती गोळा करताना प्राथमिक स्त्रोत व द्वतिय स्त्रोतांच्या माध्यमातुन माहिती संकलित केली जाते. व आपले संशोधन अहवाल पुर्णत्वास नेले जाते. कधी कधी केवळ प्रसिध्दी मिळविण्यासाठी किंवा इतर लाभ प्राप्तीसाठी चुकीचे निष्कर्ष काढले जातात. परंतु संशोधनात असे होता कामा नये.

अश्या प्रकारे वरिल निष्कर्ष हे सामाजिक संशोधनात संशोधन कर्त्यांनी संशोधनाच्या पाय–या अनुषंगाने आपले संशोधन पुर्ण केल्याचे दिसून येतें.

संदर्भ :–

1) डॉ. बी. एम. क–हाडे – शास्त्रीय संशोधन पध्दती
2) भांडारकर पु. ल. – सामाजिक संशोधन पध्दती
3) डॉ. प्रदीप आगलावे – सामाजिक संशोधन पध्दती
4) प्रा. रा. ना. घोटाळे – समाज शास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पध्दती

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(B...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Book 1
VOL. [illegible] | ISSUE 1 | JAN. - FEB. 2024 IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF) ISSN:2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue

INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM IN PUBLIC ADMINISTRATION

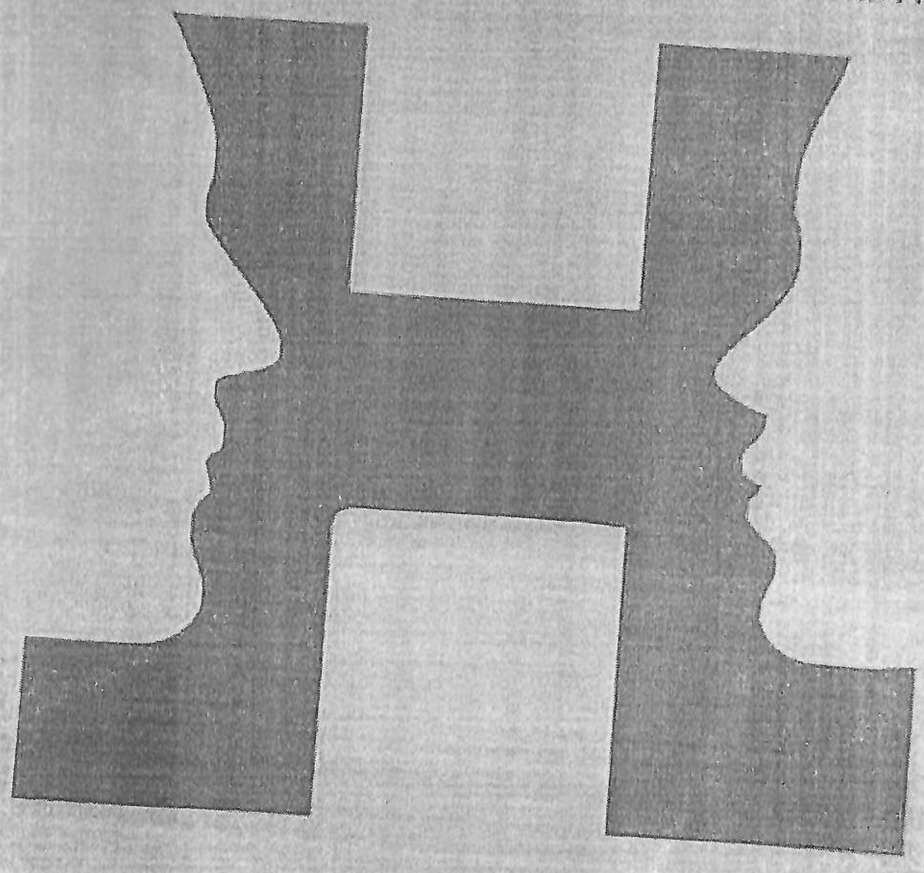

Chief Editor

Dr Kalyan Gangarde

Issue Editor : Dr Shyamsundar Waghmare

Chavhanvadi
I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या काळातील महसूल प्रशासन

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

प्रा.डॉ.राठोड एस.एल.
लोकप्रशासन विभाग
कै.भीमराव चव्हाण कला व विज्ञान
महाविद्यालय, चव्हाणवाडी बाऱ्हाळी
ता.मुखेड जि.नांदेड
मो.8408836294

प्रस्तावना:

मध्ययुगीन कालखंडात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केली आणि स्वराज्य व्यवस्थित व नियोजनपूर्वक चालावे यासाठी त्यांनी प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली. या प्रशासन व्यवस्थेचे प्रमुख स्वत: शिवाजी महाराज होते. कोणत्याही देशाची, राज्याची प्रगती करायची असेल आणि ती टिकवायची असेल तर त्या देशाची, राज्याची प्रशासन व्यवस्था चांगली असायला हवी. शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यव्यवस्थेला प्रशासनाची योग्य जोड दिल्यामुळे त्यांचे राज्य टिकले आणि वाढलेही. पेशवाईचे राज्य नष्ट होण्याचे हेच कारण होते की, राज्यव्यवस्थेला प्रशासनाची योग्य जोड नव्हती. शिवाजी महाराजांनी वतनदारी पद्धत बंद करून नोकरशाही पद्धतीचा वापर केला. त्यामुळे रयतेच्या शोषणाला आळा बसला. रयतेचे कल्याण हेच शिवाजी महाराजांच्या प्रशासनाचे मुख्य ध्येयधोरण बनले. एक आदर्श राज्य त्यांनी निर्माण केले. त्यामुळे आजही त्यांच्या प्रशासनात महसूल प्रशासन व्यवस्थेचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण व मार्गदर्शक ठरतो.

उद्दिष्टय :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा प्रमुख उद्देश छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील महसूल प्रशासनाचा अभ्यास करणे हा आहे.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Sc College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, लेख व इतर संबंधीत साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

नागरी प्रशासन:

राज्यकर्ता या नात्याने शिवाजी महाराजांनी नागरी प्रशासन व्यवस्था अत्यंत चांगली होती. रयतेला आपल्या प्रशासनाकडून उपद्रव होऊ नये अशा सक्त सूचना शिवाजी महाराजांनी दिल्या होत्या. रयतेच्या भाजीच्या देठालाही हात लावता कामा नये अशी त्यांची आपल्या सैनिकांना सक्त ताकीद होती. धान्य, भाजीपाला, सैन्यातील घोड्यांना दाणा, वैरण लागली तर रोख रक्कम देऊन या वस्तू शेतकऱ्यांकडून खरेदी करा असे त्यांचे सैनिकांना आदेश होते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे राज्य धार्मिक नव्हते ते होते स्वराज्य. हिंदूंचे रक्षण करणे हाच त्यांच्या राज्यकारभाराचा हेतू नव्हता तर रयतेचे कल्याण हा त्यांचा मुख्य उद्देश होता. नागरी प्रशासन सांभाळण्यासाठी त्यांनी अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना केली होती. आजच्या लोकशाही शासनप्रणालीप्रमाणेच हे मंडळ होते. यात महाराज केंद्रस्थानी होते. या मंडळावर महाराजांचे नियंत्रण होते. त्यांचा निर्णय अंतिम मानला जाई. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी नागरी व्यवस्था अनेक खात्यात विभागली गेली होती. या खात्यांना कारखाना आणि महाल असे म्हणत. राजाचा खासगी पत्रव्यवहार व राजकीय पत्रव्यवहार लिहिण्याचे काम चिटणीसाकडे होते. चिटणीसाला प्रधानासारखा मान होता.

अष्टप्रधान मंडळ:

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना करून शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यकाभाराचे वेगळेपण सिद्ध केले. स्वराज्याचा कारभार सुरळीत चालावा यासाठी महाराजांनी या मंडळाची निर्मिती केली. 1642 पासून शिवराज्याभिषेकापर्यंत (1674) शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभाराच्या

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts &
Science College Chavanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

प्रशासकीय मंडळात अनेक बदल केले. राज्याभिषेकाच्या वेळी महाराजांनी राज्यव्यवहार कोश तयार केला. त्यावेळी राज्याने अष्टप्रधान मंडळ नियुक्त करण्यात येऊन संपूर्ण प्रशासन व्यवस्था पार पाडली गेली. ती पुढीलप्रमाणे

1) मुख्य प्रधान (पेशवा) : मुख्य प्रधानाने सर्व राजकार्य करावे, राजपत्रावर शिक्कामोर्तब करावे, सेना घेऊन युद्धावर जावे, नवीन प्रदेश जिंकण्याचा प्रयत्न करावा, बंदोबस्त करावे, सर्वांना समान बुद्धीने वागावे द्वेषबुद्धीने वागू नये या सर्व जबाबदाऱ्या पेशव्यांच्या होत्या.

2) अमात्य (मुजुमदार) : अमात्याने राज्यातील जमाखर्च ठेवावा. दप्तरदार व फहणीस यांच्याकडून हे काम करून घ्यावे. फडणीस व चिटणीस पदावर शिक्कमोर्तब करावे. अमात्याने युद्धावर जावे, सर्व कामे महाराजांच्या आज्ञेत राहून करावे.

3) सचिव (सुरनीस) : महाराजांचा सर्व व्यवहार तपासून त्याच्यात काही चूका असतल तर त्या दुरूस्त करणे, युद्धमोहिमांत भाग घ्यावा, युद्धात जिंकलेल्या प्रदेशाचा कारभार पाहावा. महाल व परगण्यांच्या हिशोबाची तपासणी करावी. 'राजपत्रावर संमत' चिन्ह करावे. महाराजांनी आण्णाजी दत्तोकडे हे पद दिले.

4) मंत्री (वाकनीस) : मंत्र्याला राजांच्या राजकीय व राजनैतिक बाबी सांभाळाव्या लागत. राजाची दिनचर्या ठेवण्याचे काम राज्यातील रोजच्या हालचालीची नोंद हेर व्यवस्थेची देखरेख महाराजांच्या जेवणातील पदार्थांची तपासणी करणे, वेळप्रसंगी युद्ध आघाडी सांभाळावी लागे.

5) सेनापती (सरनौबत) : सर्व सैन्याचे नेतृत्व व संरक्षण सेनापती करीत असे. युद्धाचे नेतृत्व करण्याचे प्रमुख काम सेनापतीचेच राज्याचे रक्षण आणि युद्धात पराक्रम गाजवणाऱ्या सैनिकांचा शिवाजी महाराजांच्या हस्ते गौरव करण्याची जबाबदारी सेनापतीला पार पाडावी लागे.

6) सुमंत (डबीर) : परराज्यांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवणे, परकीय वकिलांचा आदर सत्कार करणे. परराज्यांच्या युद्धमोहिमांच्या हालचालीची माहिती छत्रपती शिवाजी महाराजांना देणे, वेळप्रसंगी युद्धांतही भाग घ्यावा लागे.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Baraha
Tq.Mukhed Dist.Nanded

7) न्यायाधीश : राज्यातील सर्व प्रकारच्या खटल्यांचे न्यायदान करण्याचे काम करणे, न्यायदान करताना गुन्हेगाराला गुन्ह्याचे स्वरूप पाहून करणे, निर्दोष व्यक्तीवर अन्याय होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी लागे. न्यायदान करताना गुन्हेगाराला गुन्ह्याचे स्वरूप पाहून करणे, निर्दोष व्यक्तीवर अन्याय होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी लागे. न्यायदान करताना छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागणार नाही याचीही काळजी घ्यावी लागे.

8) पंडितराव (दानाध्यक्ष) : पंडितराव छत्रपती शिवाजी महाराजांना धार्मिक सल्ला देण्याचे काम करत. दानप्रसंग शांती, अनुष्ठाने ही कामे पंडितरावांना करावी लागत असत.

छत्रपती शिवाजी महाराजांची महसूल व्यवस्था:

राज्याला प्रमुख उत्पन्न महसुलापासूनच मिळत असे. शिवाजी महाराजांच्या काळात महसूल हाच उत्पन्नाचा मुख्य आधार होता. शिवाजी महाराजांनी महसूल व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल केला. महसूलाचे उत्पन्न वाढविले. जमीनदारी पद्धती नष्टकरून त्या ठिकाणी रयतवारी पद्धती सुरू केली. पूर्वी पाटील, कुलकर्णी हे महसूल वसुलीचे काम करत असत. ते काम त्यांच्याकडे वंशपरंपरेने चालत आलेले होते. हे अधिकारी रयतेवर अत्याचार करीत. दुष्काळ पडला तरी त्यांची वसूली चालूच असे. महसूल व्यवस्थेतील वसुली कार्यालयातील अन्याय दूर करण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी जबाबदारीचे तत्त्व अंमलात आणले. खेड्यातील पाटील किंवा देशमुख जिल्ह्याचा देशपांडे यांच्याकडे महसूल व्यवस्थेचे काम देण्यात आले आणि त्यांच्यावर जिल्ह्याच्या सुभेदाराचे नियंत्रण ठेवण्यात आले.

जमिनीचा प्रकार पाहून प्रतवारी:

शेतसारा गोळा करताना शिवाजी महाराजांनी जमिनीची पाहणी करून प्रतवारी ठरविली होती. लागवडीखालील जमिनीवरच शेतसारा आकारला जाई. जंगल, कुरण व नापीक जमिनीवर शेतसारा आकारला जात नसे. लागवडीखालील जमिनीचे तीन प्रकार

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(B)
Tq.Mukhed Dist.

करण्यात आले. 1) अव्वल (चांगली) 2) दुम (मध्यम) व सिम (कनिष्ठ) आणि त्याच पद्धतीने शेतसारा वसूल केला जाई.

शेतसारा आकारणीची पद्धत :

जमिनीची मोजणी करून व उत्पन्नाची किंमत करून शेतसारा ठरवला जाई. एकूण उत्पन्नाच्या 2/5 एवढा शेतसारा वसूल केला जात असे. शेतसारा धान्याच्या स्वरूपात गोळा केला जात असे. अतिवृष्टी व अवर्षणाच्या काळात शेतसारा माफ केला जाई. शेतकऱ्यांच्या जमिनीतून पीक कमी आल्यास त्या शेतकऱ्याला गतवर्षीच्या आकाराएवढा शेतसारा भरण्याची सक्ती न करता त्याला सूट द्यावी अशी शिवाजी महाराजांची सूचना होती. जमिनीची प्रत आणि घेतलेले पीक यांच्याप्रमाणे शेतसारा कमी-अधिक होत असे. शिवाजी महाराजांनी जमीन मोजण्यासाठी काठीचे माप तयार केले. या काठीस शिव काठ असे म्हणत. शिवकाठी पाच हात आणि पाच मुठी इतक्या लांबीचे असे. हात चौदा तसुंचा वहात आणि मुठी मिळून 82 तसूची काठी ठरविण्यात आली होत. वीस ओरस चौरस काठ्यांचा एक बिघा होई व 120 बिघ्यांचा एक चावर असे जमीन मोजणीचे माप व त्यावरून शेतसारा वसुली केली जात असे.

महसूल विभागाची रचना:

1) विभाग- स्वराज्याचे राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी तीन विभाग करण्यात आले होते. एका विभागात अनेक सुभे होते.

2) सुभा - दीड ते तीन लाख होन महसूल जमा होणारा भाग

3) परगणा - 40 ते 60 खेड्यांचा समावेश परगण्यात केला जात होता.

4) महाल कार्यात

5) तपे (तर्फ) - सर्वात लहान विभाग

महसूल अधिकारी :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महसूल (सारा) जमा करण्यासाठी एक शासकीय यंत्रणा उभी केली होती. प्रांताच्या प्रमुखाला सुभेदार म्हणत. सुभेदाराला जवळपास 400 होन वार्षिक वेतन होते. सुभेदाराच्या मदतीला महसूल वसुलीच्या कामात मदतीसाठी

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College ★ Chavhanvadi ★ Tq.Mukhed Dist.Nanded

संदर्भ

1) कृ.भा. केळूसकर, छत्रपती शिवाजी महाराज, वर्धा प्रकाशन, पुणे

2) डॉ.राजेंद्र धाये, डॉ.रामथीक मुटकुळे, छत्रपती शिवाजी आणि शिवकाळ

3) डॉ.ओमशिवा लिगाडे, डॉ.लघू वाघमारे, जाणता राजा : शिवछत्रपती, अरुणा प्रकाशन, लातूर

4) राऊत गणेश, महाराष्ट्रातील परिवत्रनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

5) डॉ.जयसिंगराव पवार, मराठी सत्तेचा उदय

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISBN·978-93-95104-98-02

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College ★ Chavhanvadi ★ Tq.Mukhed Dist. Nanded

DEVELOPMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION IN INDIA

Challenges and Solutions

Editors

Dr. B. R. Katturwar
Dr. Urmila Reddy
Dr. Dattatraya Kharatmol

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

IQAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi ,(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavhanvadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College ★ Chavhanvadi ★ Tq.Mukhed Dist.Nanded

३८. माहिती तंत्रज्ञानाचा भारतीय लोकप्रशासनावर प्रभाव

प्रा.डॉ.राठोड एस.एल.
लोकप्रशासन विभाग
कै.भीमराव चव्हाण कला व विज्ञान
महाविद्यालय, चव्हाणवाडी बाऱ्हाळी

आधुनिक युग हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून संबोधले जाते. माहिती ही मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य घटक आहे. प्राचीन काळापासून मानवाच्या जीवनात माहितीला महत्त्वाचे स्थान आहे. या माहितीचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासाशी फार जवळचा संबंध आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानामुळे समाजामध्ये फार मोठे बदल झाले आहेत. आज माहितीच्या सर्व व्यापकतेमुळे माहितीप्रधान, समाज माहिती युग यासारख्या संकल्पना अस्तित्वात आल्या आहेत. एकविसाव्या शतकात संगणक तंत्रज्ञान ही संकल्पना मागे पडून ती माहिती तंत्रज्ञान या नावाने ओळखली जाऊ लागली आहे.

माहिती तंत्रज्ञान संकल्पना : जागतिकीकरणाच्या युगात सर्वच क्षेत्रात अपरिहार्यपणे बदल घडून येत आहेत. त्यात नवनवीन शाखा जोडल्या जात आहेत. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सुधारणा, जागतिकीकरण आणि खासगी क्षेत्रातील वाढता प्रभाव व प्रसार लक्षात घेता सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल होताना आढळून येत आहे. इंटरनेटसारख्या साधनाच्या वापरामुळे सर्व जग जवळ आले आहेत. यातूनच माहिती तंत्रज्ञान विकसित होत आहे. इंटरनेट, ई-मेल, ई-कॉमर्स यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात येऊ लागला आहे. माहिती तंत्रज्ञानात माहिती निर्मितीची प्रक्रिया साठवण, प्रस्तुती, सादरीकरण, वितरण आणि प्रबंधन अशा बाबी महत्त्वपूर्ण ठरतात. या सर्व बाबींची डिजिटल टेक्नॉलॉजीच्या विविध साधनांच्या माध्यमातून देवाणघेवाण करण्यासाठी जे तंत्र वापरण्यात येते ते तंत्र म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय असे म्हटले जाते. Information Technology Associa-

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Baraha
Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavan Arts & Sci College Chavhanwadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

tion of American यांच्या मते, माहिती तंत्रज्ञान म्हणजे संगणक आधारित माहिती पद्धतीचे, प्रबंधन, अभ्यास, संरचना विकास व अनुपालन होय. [illegible] यात सॉफ्टवेअर, एप्लीकेशन व कॉप्युटर हार्डवेअरचा समावेश होतो. या उपरोक्त विश्लेषणाच्या माध्यमातून माहिती तंत्रज्ञान ही संकल्पना किती व्यापक स्वरूपाची आहे हे स्पष्ट होते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या स्फोटामुळे भारतीय प्रशासनाच्या व्याप्तीमध्ये बदल घडून येत आहेत. पारंपरिक प्रशासनाचे स्थान हे गव्हर्नन्सने घेतले जात आहे. ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून सरकार संपूर्ण सेवांचा लाभ ऑनलाईन पद्धतीने उपलब्ध केले आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे सोशल मीडिया, नागरिक आणि प्रशासन एकमेकांच्या समोर उभे आहेत. जनतेला त्यांच्या कामकाजासंबंधीची माहिती ऑनलाईन पद्धतीत मिळत आहे. त्यामुळे त्यांच्या वेळेत व खर्चात बचत होऊ लागली आहे. आज आधुनिक काळात माहिती तंत्रज्ञानाने मानवाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश केला असल्यामुळे आपोआपच माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव लोकप्रशासनावर देखील पडत असल्याचे दिसून येते. या माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाची तीव्रता स्पष्ट करीत असताना मार्शल नावाचा अभ्यासक म्हणतो की, नवीन इलेक्ट्रॉनिक स्वातंत्र्याने संपूर्ण विश्वाला एक वैश्वीक खेड्याच्या स्वरूपात ओळख प्रदान केली आहे.

माहिती तंत्रज्ञान हे मानवी संस्कृतीसाठी एक वरदानच ठरले आहे. कोणतेही काम कमीत कमी वेळात, सोप्या व सहज पद्धतीने करण्यासाठी ते अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे. भारतीय लोकप्रशासनात माहिती तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो. शासनाची सर्व कामे अत्यंत वेगाने करता येतात. नागरिकांनी इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या आधारे म्हणजेच संगणक व इंटरनेटच्या सहाय्याने माहिती व सेवा उपलब्ध करवून घेण्याचा प्रयत्न म्हणजे ई-नागरिक होय. दैनंदिन जीवनात बातमीपत्र, विविध बिले, कर, रेल्वे व विमान आरक्षण, शैक्षणिक प्रवेश व निकाल, रुग्णालय नोंदणी, शेअर बाजारातील चढउतार, नोकरी-रोजगार, शेतकऱ्यांसाठी माहिती सुविधा केंद्र व बँकींग व्यवसाय, मनोरंजन क्षेत्र, वेगवेगळया निर्माण योजना, सुरक्षा क्षेत्र, भूमी अभिलेख, गुन्हेगारी विषयक माहिती, न्यायिक सुधारणा, अन्याय तक्रार निवारण यंत्रणा व स्मार्ट होम इ. माहिती तंत्रज्ञान हे भारतीय प्रशासनामध्ये विचार करीत असताना दिसून येते.

माहिती तंत्रज्ञानाचे लोकप्रशासनातील महत्त्व

1) कार्यशीलता : संगणकामुळे प्रशासनाची कार्यशीलता वाढलेली आहे. सेतु सुविधा केंद्राची सुरुवात शासन निर्णयाद्वारे 2002 मध्ये करण्यात आली आहे.

Principal
Late Bhimrao Chavan Arts &
Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College ★ Chavhanvadi ★ Tq.Mukhed Dist.Nanded

विविध प्रकारचे प्रमाणपत्र दिले जातात. उदा. जातीचे प्रमाणपत्र, उत्पन्नाचे प्रमाणपत्र, रहिवासी, राशनकार्ड, नागरिकांचे विविध प्रमाणपत्र, सातबारा उतारे हे सर्व माहिती सुविधा सेतु केंद्रात तात्काळ मिळू शकतात. नागरिकांना मिळणाऱ्या सेवेची गती वाढल्यामुळे नागरिकांचा प्रशासनावर विश्वास बसत आहे. कर्मचाऱ्यांचे काम बऱ्याच प्रमाणात सोपे झाल्यामुळे लोकप्रशासनाच्या कार्यात गती वाढली आहे.

२) **पारदर्शकता :** माहिती तंत्रज्ञानामुळे नोकरशाही आणि प्रशासकीय यंत्रणेत पारदर्शकता आलेली आहे. शासनाचे धोरण, निर्णय इंटरनेटद्वारे तात्काळ जनतेपर्यंत पोहचले जातात. नागरिकांना कोणत्याही वेळी पाहिजे ती माहिती तात्काळ प्राप्त होऊ शकते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे संगणकीकरण केले गेले आहे. त्यामुळे आज कोणत्याही गावातील, कोणत्याही स्वस्त धान्य दुकानातील मालाची माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारे आपण घरबसल्या घेऊ शकतो. चौन्नई मधील स्वस्त धान्य दुकानात सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरे बसविण्यात आले आहे व ऑनलाईन बिलिंग मशीनचा वापर केला जात आहे. तसेच मध्यप्रदेश मधील बायामेट्रीक स्वस्त धान्य कार्डचे डिजिटल कनेक्शन करण्यात येत आहे. तसेच महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्ह्यातील जिल्हाधिकारी यांनी एस.एम.एस. सेवा सुरु केली आहे. त्यासाठी स्वतंत्र संकेतस्थळ बनविण्यात आलेले आहे. www.pdshanded.com यावर भेट देवून त्या त्या गावाचे लोकेशन टाईप केल्यानंतर व आपला मोबाईल नंबर नोंदवल्यानंतर आपणास त्या गावातील स्वस्त धान्य दुकानातील मालाची माहिती एसएमएस द्वारे मिळू शकते. म्हणून प्रशासनात वितरण प्रणालीमध्ये पारदर्शकता आलेली दिसून येते.

३) **कागदविरहित प्रशासन :** संगणकामुळे प्रशासकीय कामकाजात कागदाचा वापर कमी झालेला आहे. कार्यालयांतर्गत संपर्क साधण्यासाठी संगणक रचना जोडली जातो. इंटरनेटद्वारे संदेश पाठविता येतो. माहिती देवाणघेवाण होत असल्यामुळे कागदाची वापर करण्याची गरज भासत नाही. माहिती तंत्रज्ञानामुळे प्रशासनाचा वेळ वाचतो व त्यामुळे प्रशासन गतिमान बनले आहे.

४) **सुशासनाची निर्मिती :** लोकप्रशासनातील संगणकाच्या वापरास ई-प्रशासन प्रणाली असे म्हटले जाते. माहिती तंत्रज्ञानामुळे प्रशासनातील भरती प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. त्यामध्ये सर्वप्रथम जाहिरात प्रसिद्ध करणे, ऑनलाईन अर्ज मागविणे, प्रवेशपत्र पाठविणे तसेच त्याचा योग्यताक्रम लावणे, वस्तुनिष्ठ प्रश्नपत्रिकेची उत्तरे तपासणे व गुणपत्रिका तयार करणे, निकाल जाहीर करणे इ. सध्या महाराष्ट्रात माहिती व जनसंपर्क संचालनाद्वारे केंद्र व राज्य शासनाच्या रिक्त पदांची जाहिरात www.mahanews.gov.in अधिक रोजगार व कार्यालयाची www.eseman.nic.in या वेबसाईटवर प्रशासनातील भरती प्रक्रियेची माहिती मिळते. अशा प्रकारे माहिती

3
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Arts & Science College Chavanwadi(Barhali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded
NAAC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College ★ Chavhanvadi ★ Tq.Mukhed Dist.Nanded

तंत्रज्ञानामुळे लोकप्रशासनात सुशासनाची निर्मिती झाली आहे.

निष्कर्ष : माहिती तंत्रज्ञानासंदर्भात असेच म्हणता येईल की, आज जगामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव प्रत्येक क्षेत्रावर पडत आहे. त्यापासून भारतीय प्रशासन देखील वंचित नसल्याचे दिसून येते. आज लोकप्रशासनावर माहिती तंत्रज्ञानाचा सकारात्मक प्रभाव दिसून येत असला तरीही याबाबतीत काही मूलभूत प्रश्न आपल्याला विचारात घ्यावेच लागतील. आज संगणकाच्या किंवा माहिती तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे संगणकीय गुन्हे वेगवेगळया तांत्रिक समस्या व हॅकिंगचे प्रकार वाढत आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाचा चुकीच्या पद्धतीने वापर करून दहशतवादी संघटनामार्फत आपले जागतिक जाळे अधिकाधिक प्रमाणात वाढविले जात आहे. आज भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार, लालफीतशाही, नियमांची कठोरता, पुनर्मांडणी यासारख्या अपप्रवृत्तीची माहिती व तंत्रज्ञानाच्या विकासात तुलनात्मक दृष्ट्या विपरीत परिणाम पडलेला दिसून येत आहे. भारतातील प्रत्येक राज्य आपापल्या पद्धतीने माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून घेत आहे म्हणून आधुनिक काळात माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव भारतीय लोकप्रशासनावर पडलेला दिसून येतो.

संदर्भ

1. माहिती तंत्रज्ञान आणि प्रसारमाध्यमे, डॉ.वि.ल. धारूरकर
2. लोकप्रशासनातील नवप्रवाह, डॉ.पी.एन. एकंबेकर, प्रा.वाघमारे, प्रा.तरांडे
3. भारतीय प्रशासन, प्रा.व्ही.बी. पाटील
4. लोकप्रशासन, डॉ.बिरकेश्वर प्रसाद सिंह

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded
Principal
Late Bhimrao Chavhan Arts & Science College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Taylor & Francis

Physics and Chemistry of Liquids
An International Journal

ISSN: (Print) (Online) Journal homepage: https://www.tandfonline.com/loi/gpch20

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Molecular interactions studies of methyl cellulose-water solutions using dielectric spectroscopy

Shankar H. Saknure, Nitin P. Garad, Ashwini G. Gubre, Yogesh S. Joshi & Ashok C. Kumbharkhane

To cite this article: Shankar H. Saknure, Nitin P. Garad, Ashwini G. Gubre, Yogesh S. Joshi & Ashok C. Kumbharkhane (2023): Molecular interactions studies of methyl cellulose-water solutions using dielectric spectroscopy, Physics and Chemistry of Liquids, DOI: 10.1080/00319104.2023.2188212

To link to this article: https://doi.org/10.1080/00319104.2023.2188212

Published online: 10 Mar 2023.

Submit your article to this journal

View related articles

View Crossmark data

Full Terms & Conditions of access and use can be found at
https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=gpch20

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I/C Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

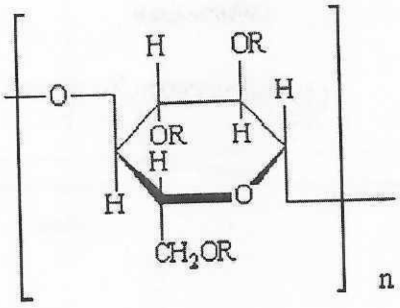

where R = H or CH_3

Figure 1. Structure of MC.

made to study molecular association in binary mixtures of methyl cellulose with water as polar solvent and the values of static dielectric constant, relaxation time, complex dielectric permittivity $\varepsilon^*(\omega)$, complex electrical modulus $M^*(\omega)$, complex electrical conductivity $\sigma^*(\omega)$ and loss tangent (tan δ) are determined for aqueous MC using the least squares fit method. The main goal was to study the dielectric relaxation in methyl cellulose-water mixture using TDR and frequency domain techniques. According to the literature review, no study was reported using the time domain technique, which is expected to produce better results.

2. Experimental

2.1 Materials

The methyl cellulose 350–550 Cps LR (MC 350–550 Cps) and methyl cellulose 4000 Cps LR (MC 4000 Cps) were used from S. d. Fine-Chemical Limited, whereas water was used after deionisation. The mili molar solution of MCs in water was prepared.

2.2 Measurements

The dielectric measurement of aqueous cellulose was done using the dielectric spectroscopy techniques. Time Domain Reflectometry (TDR) technique was used to measure the dielectric relaxation in the frequency range of 10 MHz to 50 GHz [13,14]. For this technique, Tektronix DSA8300 (Digital Serial Analyser) sampling mainframe and 80E10B sampling module has been used. A coaxial cable used to feed the pulse which has 50-ohm impedance. The sampling oscilloscope measures the changes in the step pulse after reflection from the line's end. The sampling module provides 12ps incident and 15ps reflected rise time pulse these pulses are reflected pulse without sample $R_1(t)$ and with sample $R_x(t)$ were recorded in time window of 5 ns and digitised in 2000 points as shown in Figure 2.

The addition $[q(t) = R_1(t) + R_x(t)]$ and subtraction $[p(t) = R_1(t) - R_x(t)]$ of these pulses are done in oscilloscope memory. To obtain complex permittivity spectra, data analysis and the Fourier transformation of the pulses were performed using the non-linear least squares fit method. The precision LCR metre has been used in the frequency range of 20 Hz to 2 MHz (Agilent E4980A) along with liquid dielectric test fixture 16452A [15].

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Mukhed Dist.Nanded

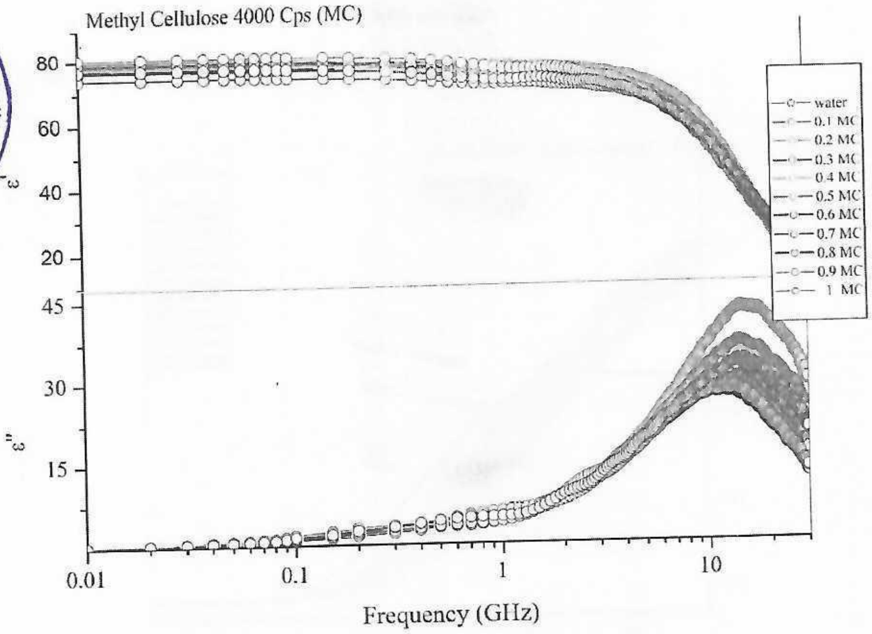

Figure 4. Complex permittivity spectra for MC 4000 Cps-water mixture at 25°C using TDR.

Frequency dependent dielectric permittivity (ε') and dielectric loss (ε") spectra of methyl cellulose with water is obtained using LCR metre in the frequency range 20 Hz to 2 MHz at 25°C are shown in Figure 5 and Figure 6. It is seen that the value of ε' in Figure 5(a,b) is constant in the higher frequency range (i.e., $>10^5$ Hz). However, it is observed that ε' increases with decreasing frequency in the lower frequency region (i.e., $<10^5$ Hz). This is due to the electrode polarisation (EP) effect. This effect causes the accumulation of long-distance drifted ions and free charges causes the electric double layer (EDL) capacitance at the interface of the dielectric material and the metallic electrode surfaces [16–19].

When the applied electric field is dc, the ions are spread in a double layer and the charges are trapped at the interface between the electrode and bulk material surfaces. When an ac field is applied, the ion's sensitivity to changes on the electrodes is slowed down by the drag force of the liquid medium. The EDL disappears at high frequency because the ionic movement is too slow to form EDL [20].

Figure 6(a,b) shows the dielectric loss ε'(ω) spectrum for eleven concentrations of methyl cellulose in water. For the higher concentration of MCs in water, it decreases rapidly in the frequency range 10^2 Hz, whereas water decreases above the frequency range of 10^3 Hz. The existence of free ionic contaminants in the methyl cellulose solutions is confirmed by the large value of ε'(ω). The high value of ε"(ω) at lower frequencies results from the dominance of ionic conduction loss [21].

3.2 Static dielectric constant

The complex permittivity spectra of binary mixtures were fitted to the Havriliak–Negami equation using nonlinear least squares fit method [22,23]

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

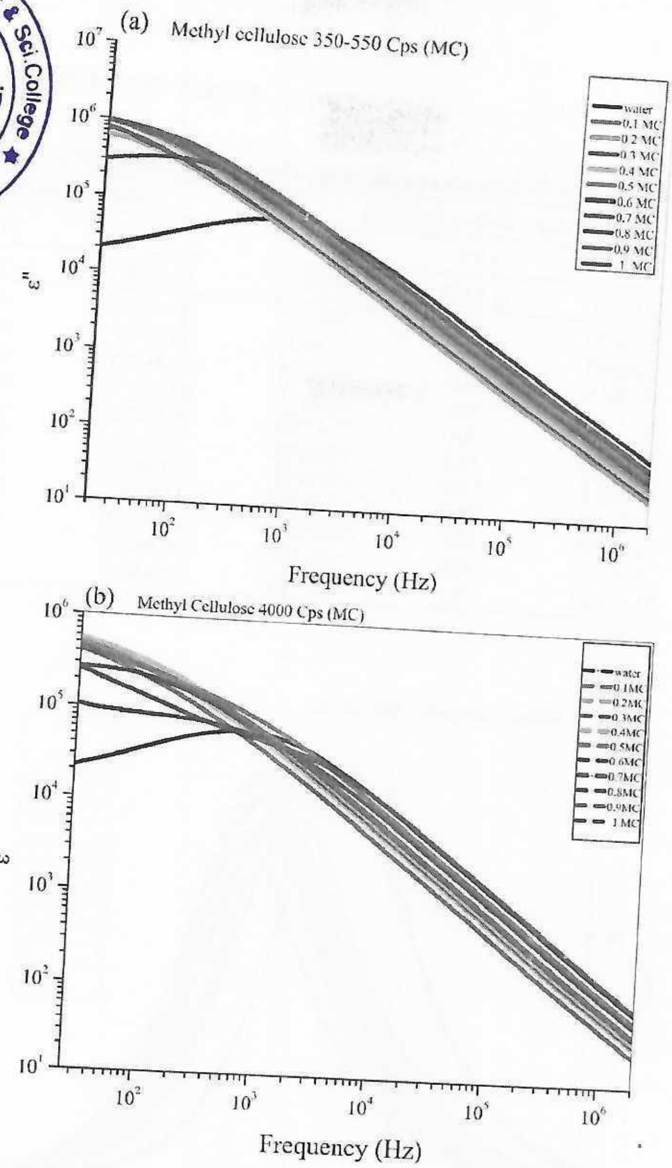

Figure 6. Spectra of the imaginary part ε″ (ω) of the relative dielectric function ε*(ω) for (a) MC 350–550 Cps-water and (b) MC 4000 Cps-water binary mixture.

viscosity, temperature, and so on [24]. When the volume fraction of MC in water increases, values of τ shows non-linear nature in both the systems.

The number in bracket indicates errors obtained by least squares fit method, e.g., 78.16 (10) means 78.16 ± 0.01

The loss tangent tanδ (ε″/ε′) spectra for MC 350–550 Cps + water and MC 4000 Cps + water is shown in Figure 7(a,b). The conductivity effect is muted and relaxation peaks can be seen in the loss tangent spectra of that 10^3 Hz to 10^5 Hz frequency ranges. The frequency at which the EP phenomena are distinguished from the bulk material is called the EP relaxation frequency [25]. Figure 7(a,b) shows the tanδ peaks shift towards lower frequency to higher frequency region as the volume fraction of methyl cellulose increases in the binary mixtures. The EP relaxation time can be calculated using the formula [19]:

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

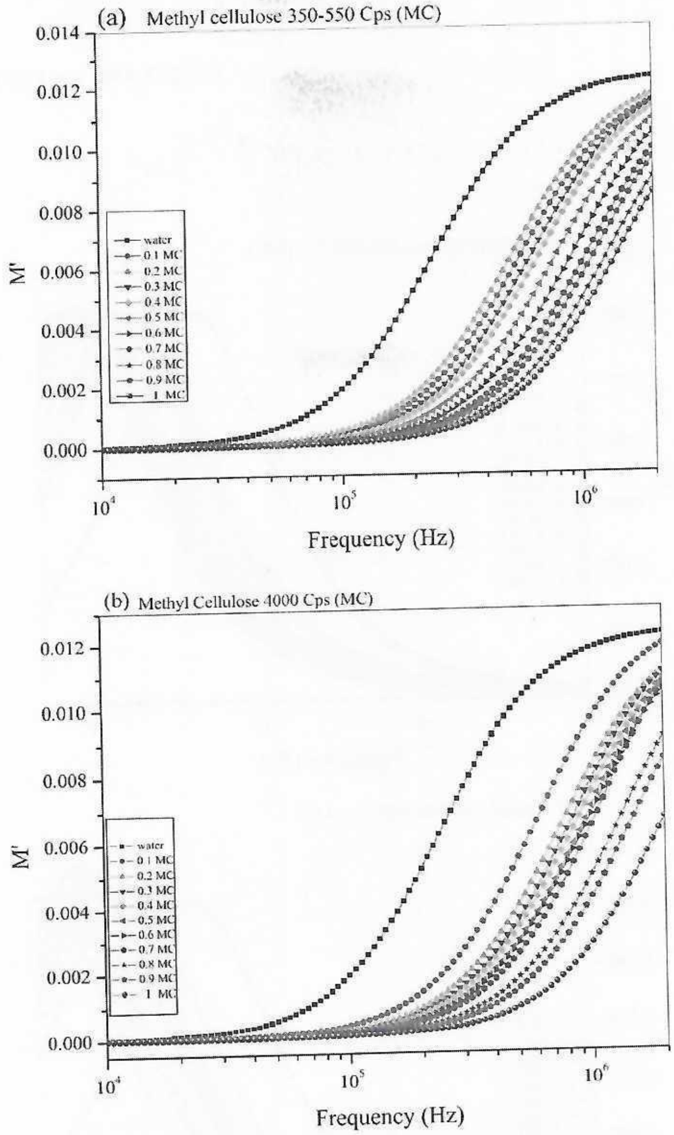

Figure 8. Spectra of the real part M′ (ω) of the complex electric modulus M*(ω) for (a) MC 350–550 Cps water and (b) MC 4000 Cps water binary mixture.

$$\tau_{EP} = (1/2\pi f_{EP}) \tag{2}$$

With increasing frequency, the value of M'(ω) increases and reaches a constant level for the water and minimum for both MCs in the MHz range as shown in Figure 8(a,b). This suggested that the methyl cellulose has less ionic contaminants than water. In the frequency range between f'_{EP} and f_σ frequencies, which correspond to the tanδ peak and M" peak, respectively.

The imaginary component M'(ω) of M*(ω) are shown in Figure 9(a,b). As the concentration of methyl cellulose for both systems rises, M'(ω) peaks shift towards higher frequency.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

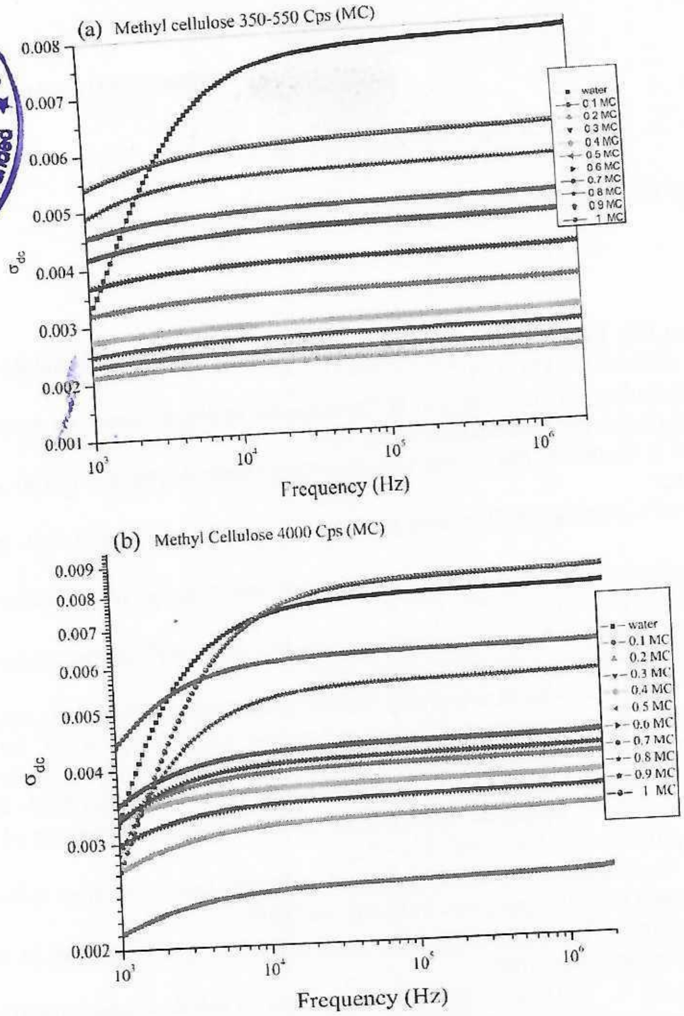

Figure 10. (A, b) the ac conductivity spectra for MC 350–550 Cps-water and MC 4000 Cps-water binary mixture.

4. Conclusion

The dielectric and electrical properties of MC 350–550 Cps, MC 4000 Cps, and their binary mixtures with water have been studied at 25°C in the frequency range 20 Hz to 2 MHz and 10 MHz to 30 GHz, using frequency and time domain, respectively. To calculate the dielectric parameters, the complex permittivity spectra, were fitted to the Debye model. In the low frequency region, electrode polarisation phenomenon is observed due to ionic contaminants in the liquids.

Acknowledgments

The financial support from the department of science and technology, New Delhi, is gratefully acknowledged (project no. DST PROJECT- SB/S2/LOP-032/2013). The authors would like to express their gratitude to the Chhatrapati Shahu Maharaja Research, Training, and Human Development Institute (SARTHI) for giving them the Chief Minister Special Research Fellowship - 2021. (CMSRF - 2021).

Disclosure statement

No potential conflict of interest was reported by the authors.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Taylor & Francis

Journal of Macromolecular Science, Part B
Physics

ISSN: (Print) (Online) Journal homepage: https://www.tandfonline.com/loi/lmsb20

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Dielectric and Hydration Study of Aqueous Cellulose Derivative Solutions

Shankar H. Saknure & Ashok C. Kumbharkhane

To cite this article: Shankar H. Saknure & Ashok C. Kumbharkhane (23 Jan 2024): Dielectric and Hydration Study of Aqueous Cellulose Derivative Solutions, Journal of Macromolecular Science, Part B, DOI: 10.1080/00222348.2024.2304992

To link to this article: https://doi.org/10.1080/00222348.2024.2304992

Published online: 23 Jan 2024.

Submit your article to this journal

View related articles

View Crossmark data

Full Terms & Conditions of access and use can be found at
https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=lmsb20

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

study[9] examined the hydration of various proteins and determined the strong and loosely bound water numbers, N_s and N_w, separately based on the difference in their orientational relaxation frequencies. This study, we believe provides valuable insights into the hydration properties of proteins.

Two derivatives of cellulose, hydroxypropyl methyl cellulose (HPMC) and methyl cellulose (MC), are water-soluble, nontoxic, and biodegradable polymers. They are available as white, odorless, and tasteless powders in a variety of grades. CD are used in a wide range of applications, depending on their viscosity and other properties.[10,11] The observed differences in hydration properties between different grades of HPMC and MC highlight the importance of selecting the appropriate derivative for specific applications. In future research, we expect to explore the impact of different environmental factors, such as temperature and pH, on the hydration behavior of these CD, further expanding our understanding of their behavior in aqueous systems.

In this paper, we report a hydration and dielectric study of HPMC 15 cPs, HPMC 50 cPs MC 450 cPs and MC 4000 cPs in water solutions at 25° C. The values of the static dielectric constant, hydration number, and density of the solutions are reported.

2. Experimental techniques

2.1. Materials

Two grades of Hydroxypropyl methyl cellulose (HPMC) having viscosities 12–18 and 40–60 cPs in 2% solutions in water at 20 °C and two grades of methyl cellulose (MC) having viscosities of 350–550 and 3500–5500 cPs in similar solutions, all purchased from S. D. Fine-Chemical Ltd, India, and deionized water were used. The polymers are hereafter labeled as HPMC 15, HPMC 50, MC 450 and MC 4000, respectively. Milimolar CD solutions in water were prepared at various concentrations.

2.2. Technique of dielectric spectroscopy

The complex permittivity spectra of the CD in the water solutions were studied using Time Domain Reflectometry (TDR).[12,13] For this method, the sampling mainframe Tektronix-DSA8300 (Digital Serial Analyzer) and sampling module 80E10B (available at the School of Physical Sciences, S.R.T.M.U. Nanded, India) both produced by Tektronix, USA, were used. Through a coaxial line with an impedance of 50 Ω repeating, rapidly increasing voltage pulses were provided. After the reflection from the end of the line, a sampling oscilloscope monitors changes in the step pulse. The reflected pulses with sample, $R_x(t)$, and without sample, $R_1(t)$, were recorded in a 5 ns time windows and digitized into 2000 points. The complex permittivity spectra were determined using a non-linear least squares fit method. The measurements were carried out at 25 °C. The temperatures were maintained with an accuracy of ±0.1 °C using a constant temperature bath. The density measurements were prepared in 5 cm^3 flasks by measuring the masses of the components of known volume with an electronic balance. The maximum error in the density measurement was $\pm 5 \times 10^{-4}$ $g{\cdot}cm^3$.[14]

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

The mass of free solvent per liter (W_{fw} in kilograms) is

$$W_{fw} = (1 - R_V)d_0 \tag{4}$$

where d_0 is the density of the solvent (for water at 25 °C, $d_o = 0.9541$ kg/L)

Therefore, the total mass of water (W_w) in one liter of solution would be

$$W_w = d - 10^{-3}Mc \tag{5}$$

where M represents the molecular weight (in grams/mole) of the CD molecules, the solution density is expressed as d (kilograms/liter), and the CD concentrations is given as c (moles/liter). The mass of hydrated water per liter of the solution is the difference between the total mass of water and that of the free water. The number of hydrated water molecules per cellulose molecule is given by

$$N_{hyd} = (W_w - W_{fw})/(0.018c) \tag{6}$$

Table 2. HPMC 15 cPs solutions hydration parameters determined from the dielectric constant.

Conc. of HPMC 15 cPs solutions	Density (d) (g/cm^3)	V_D (nm^3)	W_{hyd}	N_{hyd}
0.1	1.002	53.65	410.29	28753.35
0.2	1.012	35.13	214.48	15030.78
0.3	1.003	100.84	174.93	12259.48
0.4	0.998	47.31	108.54	7606.65
0.5	1.003	22.72	87.03	6099.63
0.6	1.008	11.24	75.86	5316.60
0.7	0.993	55.70	68.98	4834.61
0.8	1.003	95.75	91.36	6402.51
0.9	1.005	22.99	33.97	2381.17
1.0	1.005	39.30	57.88	4056.52

Table 3. HPMC 50 cPs solutions hydration parameters determined from the dielectric constant.

Conc. of HPMC 50 cPs solutions	Density (d) (g/cm^3)	V_D (nm^3)	W_{hyd}	N_{hyd}
0.1	1.012	166.06	390.29	27352.07
0.2	0.992	174.30	71.82	5033.34
0.3	1.002	257.10	10.86	761.15
0.4	1.014	198.68	28.41	1991.37
0.5	1.008	182.28	2.39	167.51
0.6	1.008	138.54	7.64	535.72
0.7	1.016	132.69	9.34	655.04
0.8	1.017	133.10	1.10	77.40
0.9	1.015	7.64	49.51	3470.08
1.0	1.005	53.59	64.39	4512.64

Table 4. MC 450 cPs solutions hydration parameters determined from the dielectric constant.

Conc. of MC 450 cPs solutions	Density (d) (g/cm^3)	V_D (nm^3)	W_{hyd}	N_{hyd}
0.1	1.122	244.80	3394.72	85716.86
0.2	1.122	396.73	1350.31	34095.37
0.3	1.122	264.49	900.31	22732.94
0.4	1.123	52.13	864.12	21819.21
0.5	1.121	116.37	883.70	22313.45
0.6	1.133	131.96	825.72	20849.45
0.7	1.126	72.08	632.81	15978.49
0.8	1.122	203.03	720.21	18185.41
0.9	1.120	22.24	432.92	10931.41
1.0	1.121	61.03	445.69	11253.89

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Tables 2–5 show that the values of the hydration number (N_{hyd}) were higher at low concentrations. This means that a larger number of water molecules were associated with each CD molecule. The water molecules surround the CD, forming a solvation shell or hydration shell. As the concentration of the CD increased, the hydration number decreased, as shown in Figure 1. This is because, at higher CD concentrations, there may not be enough water molecules available to fully hydrate each CD molecule. We note the hydration number increased abruptly at the highest CD concentration for HPMC 50 cPs. This behavior is due to the complex relationship between CD concentration and hydration number, which depends on the degree of polymerization of the cellulose chains and the CD structure.

Conclusions

The static dielectric constant, relaxation time, and hydration number were determined for aqueous CD solutions with varying concentration. The values of the dielectric parameters and hydration number suggest that a solvation shell of bound water molecules formed around the CD by Coulomb forces in the CD solutions which depended on the solution density and types of the CD. We note the hydration number slightly increased at the highest HPMC 50 cPs concentrations, influenced by the degree of polymerization of the cellulose chains and cellulose structure.

Acknowledgment

The author, Saknure S.H., would like to express his gratitude to the Chhatrapati Shahu Maharaja Research, Training, and Human Development Institute (SARTHI) for giving him the Chief Minister Special Research Fellowship – 2021. (CMSRF-2021).

Disclosure statement

No potential conflict of interest was reported by the authors.

Funding

The financial support from the Department of Science and Technology, New Delhi, is gratefully acknowledged (project no. DST PROJECT-SB/S2/LOP-032/2013).

References

[1] Fengel, D. and Wegener, G. eds., **2011**. *Wood: Chemistry, Ultrastructure, Reactions*. Walter de Gruyter. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. Berlin-New York.

[2] Roig, F.; Dantras, E.; Dandurand, J.; Lacabanne, C. Influence of Hydrogen Bonds on Glass Transition and Dielectric Relaxations of Cellulose. *J. Phys. D: Appi. Phys.* **2011**, *44*, 045403. DOI: 10.1088/0022-3727/44/4/045403.

[3] Eisenberg, D.; Kauzmann, W. **2005**. *The Structure and Properties of Water*. Oxford: Oxford University Press.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Indian Journal of Pure & Applied Physics
Vol. 61, March 2023, pp. 158-164
DOI: 10.56042/ijpap.v61i3.70017

Study of Dielectric Relaxation and Hydrogen Bonding Interaction of 1, 4-Butanediol-1, 4-Dioxane Mixture using TDR Technique

Nitin P Garad, Shankar H Saknure, Ashwini G Gubre & Ashok C Kumbharkhane*

School of Physical Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, Maharashtra 431 606, India

Received 2 January 2023; accepted 27 February 2023

The complex permittivity spectra of 1, 4-butanediol -1, 4-dioxane binary mixtures have been measured in the frequency range from 10MHz to 30GHz using the time domain reflectometry (TDR) technique. The complex permittivity spectra show the Cole-Davidson type relaxation. The static dielectric constant and relaxation time at various temperatures have been obtained from complex permittivity spectra by using the nonlinear least squares fit method. The orientation of electric dipoles and solute-solvent interaction in the liquid mixture was confirmed from the excess, Bruggeman, Kirkwood correlation factor and thermodynamic parameters.

Keywords: Complex permittivity spectra; TDR; Dielectric constant; Relaxation time; Kirkwood correlation factor; Thermodynamic parameters

1 Introduction

Time domain reflectometry (TDR) is one of the experimental technique used for accurate measurements of the complex dielectric permittivity $\varepsilon^*(\omega)$ over a broad frequency range. Understanding the structure of liquids from experimental data and developing liquid molecular model are important and challenging. Recently extensive experimental investigation on the relationship between dielectric relaxation and the -OH group has been done on polyhydric alcohols (diol's)[1-4]. The dielectric, spectroscopic, structural and dynamical properties have all been investigated[1-5]. In general, data reported from various techniques and physical approaches are used to investigate the molecular structure of liquids[1-5]. Polyhydric alcohols are of particular interest among liquids with hydrogen bonds because of their tendency to form strong hydrogen bonds with the other molecules and the existence of numerous OH groups[6].

Organic compound alcohol are extensively utilized chemicals in industry and technology for a variety of applications[7] such as a reagent, solvents or chemical intermediates[8] and exhibit a number of conformational characteristics due to their molecular flexibility[9]. The organic compound diol with structural formula $OHCH_2CH_2CH_2CH_2OH$ is 1, 4-butanediol (1,4BD), this colorless viscous liquid is derived from butane where hydroxyl groups present at the first and last carbon of the chain[3]. It is used in industry as a solvent and in the production of certain types of polymers, elastic fibers, and polyurethane chain extenders. The butanediol have several uses in biochemical research, particularly in the cryopreservation of living organs.

The 1, 4-dioxane (DX) is a heterocyclic diethyl ether, and each of its two oxygen atoms forms an ether functional group. It is a common example of non-polar, non-ionic liquid. Its structure includes ether oxygen, an H-bond acceptor site, and hydrophobic ($-C_2H_4$) non-interacting sites. Due to absence of H-bond donor sites DX is non-associative, however it would be fascinating to investigate its properties in the presence of associating liquids[10]. In the past butanediols have been extensively studied in the presence of polar and non-polar solvent at room temperature and above[1,3,9,11,12]. This investigation is mainly carried out on the hydrogen bonding interaction and dipole orientation in presence of non polar solvent and their effects on the thermodynamical properties bellow room temperature.

This work reports the dielectric relaxation behaviour of 1,4BD in the solvent 1,4DX using time domain reflectometry technique (TDR) at various temperatures in the frequency range from 10MHz to 30GHz. These investigations aimed to understand the role of 1,4-dioxane molecules in the structure of 1,4-

*Corresponding authors: (E-mail: akumbharkhane@yahoo.co.in)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nandec (M.S)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
(Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavh vadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Table 1 — The dielectric parameters for 1,4-butanediol-1,4-dioxane mixture at various temperature.

Vol. frac. of Dx	1,4-Butanediol-1,4-Dioxane 25 °C		20 °C		15 °C		10 °C	
	ε_s	τ (ps)	ε_s	τ (ps)	ε_s	τ (ps)	ε_s	τ (ps)
0	32.60(9)	616.7(52)	33.17(10)	702.1(64)	34.44(10)	845.2(77)	10.53(20)	1068.8(47)
0.1	25.02(8)	344.5(36)	26.18(8)	412.1(43)	28.78(8)	562.6 (51)	31.26(8)	782.6(66)
0.2	21.95(7)	320.9(34)	22.31(5)	408.3(31)	23.30(5)	479.6(34)	24.59(7)	551.2(49)
0.3	17.96(6)	236.2(27)	18.46(5)	278.7(27)	19.09(5)	312.6(28)	19.68(5)	343.7(33)
0.4	16.26(6)	174.6(24)	16.83(5)	192.2(20)	17.68(6)	210.0(30)	19.32(9)	238.1(47)
0.5	13.30(4)	134.8(15)	13.57(3)	141.7(12)	14.06(3)	168.6(13)	16.35(4)	201.3(22)
0.6	8.73(1)	94.9(6)	9.98(2)	96.45(10)	10.54(3)	108.3(14)	10.96(7)	114.4(37)
0.7	8.70(4)	47.1(11)	9.01(4)	48.5(11)	9.33(4)	59.1(12)	9.93(4)	69.3(15)
0.8	4.08(1)	34.2(3)	4.20(1)	36.84(27)	4.64(1)	38.94(31)	5.61(1)	40.82(50)
0.9	2.66(1)	21.9(1)	3.14(1)	22.51(20)	3.98(1)	25.56(29)	4.75(1)	28.98(45)
1	2.50(3)	3.95(2)	2.52(1)	4.01(3)	2.53(2)	4.23(3)	2.55(1)	4.45(1)

Numbers in brackets denote uncertainties in the last significant digits as obtained by the least-squares method, *e.g.* 32.60(9) means 32.60± 0.09.

dielectric losses (ε") with the frequency ranging from 10MHz to 30GHz. The experimentally obtained data ε' and ε" were fitted into the Cole-Davidson's equations by using non-linear least squares fit method to as follow[12,14]:

$$\varepsilon*(\omega) = \varepsilon_\infty + \frac{\varepsilon_S-\varepsilon_\infty}{[1+(j\omega\tau)^{1-\alpha}]^\beta} \quad ...(1)$$

Where ε_s is static dielectric constant, ε_∞ is high frequency dielectric constant, α and β are distribution parameters and their values lies in between 0 to 1. The dielectric parameters such as static dielectric constant (ε_s) and relaxation time (τ) are reported in Table. 1 and are in good agreement with those reported in literature[1,3,9,11,12].

3.2 Static dielectric constant and relaxation time

The dielectric permittivity of liquids is affected by many factors, including temperature, the type of intermolecular forces, dipole moment, the angular correlation of a dipole with a neighboring dipole, and the number of carbon atoms present inside the molecule[15]. Fig. 3 shows that the mixtures dielectric constant decreases with increasing dioxane concentration for all binary combinations and temperature under study except for pure butanediol bellow 15 °C. This represents a decrease in the density of electric dipoles inside the mixture[16]. The decrease in dielectric constant with V_{DX} in the mixture is also due to the transformation of more elongated aggregate molecular structure into spherical aggregate molecular structure[15]. The decrease in ε_s with respect to temperature rises is due to the orientation polarization and electric dipole alignment in the mixture[17]. The

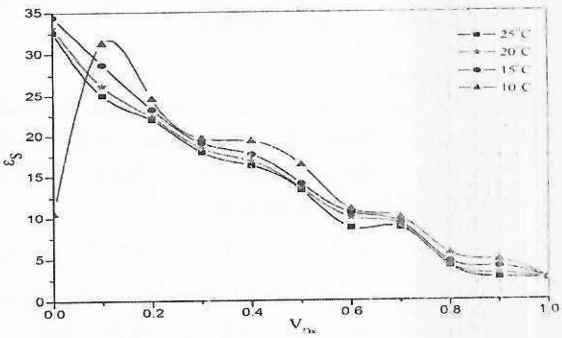

Fig. 3 — Static dielectric constant *vs* volume fraction of dioxane for 1, 4BD-1,4DX system.

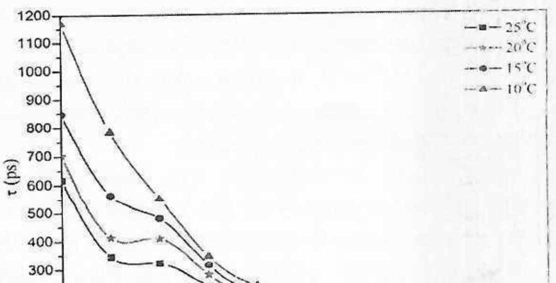

Fig. 4 — Relaxation time *vs* volume fraction of dioxane for 1, 4BD-1,4DX system.

pure 1, 4-Butanediols solidification takes place bellow 15 °C, according to Curme and Johnston (1953)[18]. Hence there are decrees in dielectric constant bellow 15 °C. The relaxation time of molecule is depends on their molecular size, functional group and viscosity of the molecules. Fig. 4 shows the plot of dielectric

NAAC Coordinator Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College ...di (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C.Coordinator Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

mixture for different volume fractions, such as activation energy enthalpy ΔH, and entropy ΔS[22].

$$\tau = \frac{h}{kT} exp \frac{\Delta H - T\Delta S}{RT} \quad ...(5)$$

Where τ, k, R, h, T denote the relaxation time, Boltzmann constant, gas constant, Planck's constant, and Temperature respectively. In order to determine activation energy the slope and intercept of log (T*τ) versus 1000/ T have been used as shown in Fig. 7. The molar enthalpy of activation (ΔH) is positive and fluctuating for different concentrations as shown in Fig. 8, which indicate that during the dipole reorientation process the heat energy was absorbed. Additionally, it implies that the association of two species results in the formation or breakage of hydrogen bonds in the mixture. In order to interpret the fluctuating values of ΔH it is convenient to consider the mixture as the systems of two heterogeneous hydrogen bonded networks. ΔH was

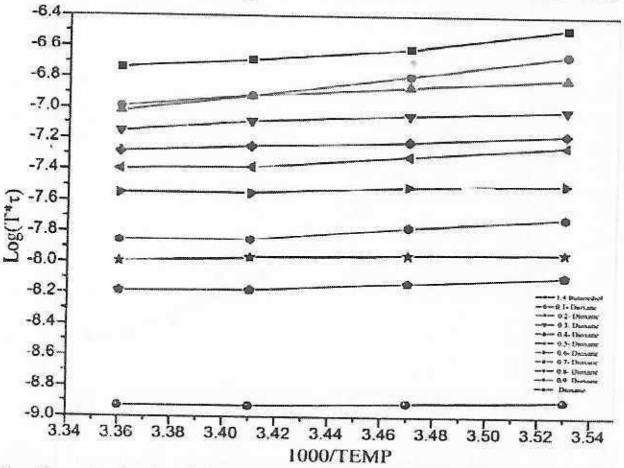

Fig. 7 — Arrhenius Plot of log (T * τ) *vs* 1000/ Temp in Kelvin for various volume fraction of dioxane

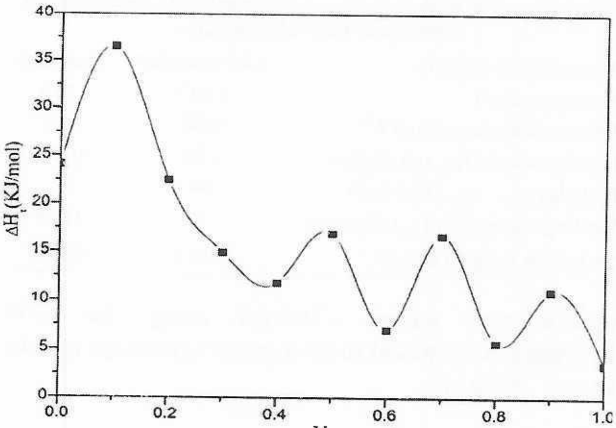

Fig. 8 — Activation energy ΔH *vs* volume fraction of dioxane.

found to be 24.12 kJ/mol for pure1, 4-butanediol, which is equal to the amount of energy required to break a hydrogen bond.

3.6 Kirkwood Correlation Factor

The Kirkwood correlation factor gives information regarding dipole orientation in a liquid. The Kirkwood-Frohlich equation is used to calculate the dielectric constant for diol-dioxane mixtures in order to understand the amount of hydrogen bonds that exist between each alcohol and dioxane molecule is as follow[23].

$$\frac{(\varepsilon_s - \varepsilon_\infty)(2\varepsilon_s + \varepsilon_\infty)}{\varepsilon_s(\varepsilon_\infty + 2)^2} = gi\mu^2 \frac{4\pi N\rho}{9kTM} \quad ...(6)$$

(i=1 or 2 represent 1,4BD and 1,4DX respectively) where, g_i = Kirkwood correlation factor, ε_s = static dielectric constant, ε_∞ = permittivity at high frequency, N= Avogadro's number, M = molecular weight, T = temperature, μ= dipole moment of the liquid, k = Boltzmann constant and ρ = density of the liquid. The interpretation of the dielectric constant for mixtures of associating liquids in terms of the Kirkwood correlation factor is quite difficult. It is difficult to separate the the average correlation factors g1 and g2 without making any assumptions from single value of static dielectric constant. Luzar suggested theoretical equations for hydrogen-bonded mixtures based on the theory of mean field approximation[24]. The 1,4-butanediol-dioxane mixture is assumed to contain two different types of intermolecular hydrogen bonding, which modifies the Kirkwood correlation factors g_1, g_2 for individual species. The following equations were used to calculate the correlation factors, g_1 and g_2[24].

$$g_1 = 1 + Z_{11}\cos\varphi_{11} + Z_{12}\cos\varphi_{12}(\mu_2/\mu_1) \quad ...(7)$$

$$g_2 = 1 + Z_{21}\cos\varphi_{21}(\mu_1/\mu_2) \quad ...(8)$$

where Z_{11} = 2 $\langle n_{HB}^{11}\rangle$, Z_{12}= $\langle n_{HB}^{12}\rangle$ and Z_{21} = $\langle n_{HB}^{21}\rangle V_{DX}/1- V_{DX}$ are the average number of particles involved in the formation of the hydrogen bonds with 1,4-butanediol-1,4-butanediol (pair 11), 1,4-butanediol -1,4-dioxane (pair 12) and 1,4- dioxane-1,4-Butanediol pairs, respectively. V_{DX} is the volume fraction of 1,4-dioxane. The neighboring dipole angles of the molecules 1,4-butanediol and 1,4-dioxane are φ_{11} and φ_{11}, respectively. The value of g_1 and g_2 depends on the volume fraction of 1,4DX in the 1,4BD-1,4DX mixtures as shown in Fig. 9. The number of hydrogen bonds on average $\langle n_{HB}^{11}\rangle$, $\langle n_{HB}^{12}\rangle$

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

the constituents of mixture. The numbers of hydrogen bonds of BD-BD and BD-DX molecules are obtained from the dielectric constant.

Acknowledgement

The financial assistance received from the Department of Sciences and Technology (DST), New Delhi, through the project (SB/S2/LOP-032/2013). The University Grant Commission (UGC), New Delhi is gratefully acknowledged for providing financial support in the form of junior research fellowship to NPG.

References

1 Zhuravlev V I, Usacheva T M, Lifanova N V & Vydrina E P, *Russ J Gen Chem*, 78 (2008) 1189.
2 Mashalkar G V, Chalikwar P A & Kumbharkhane A C, *Phys Chem Liq*, 53 (2015) 307.
3 Kadam S S, Kanse K S, Joshi Y S, Rander D N & Kumbharkhane A C, *Indian J Phys*, 92 (2018) 1367.
4 Mehrotra S, Kumbharkhane A & Chaudhari A, *Binary polar liquids 1st edition*, Elsevier (2017).
5 Sengwa R J, *J Mol Liq*, 123 (2006) 92.
6 Shinde M N, Talware R B & Kumbarkhane A C, *Lithuanian J Phys*, 51 (2011).
7 Chavan S, Kumbharkhane A & Mehrotra S, *J Chin Chem Soc*, 54 (2007) 1457.
8 Sato T, Chiba A & Nozaki R, *J Mol Liq*, 101 (2002) 99.
9 Lopes J A J, Rosado M T, Leitão M L P & Redinha J S, *J Phys Chem A*, 107 (2003) 3891.
10 Joshi Y S, Rathod B A, Kanse K S & Kumbharkhane A C, *J Mol Liq*, 198 (2014) 347.
11 Zhuravlev V I, Lifanova N V & Usacheva T M, *Russ J Phys Chem A*, 83 (2009) 151.
12 Hanna F F, Gestblom B & Soliman A, *J Mol Liq*, 95 (2002) 27.
13 Deshmukh A R, Shinde R V, Ingole S A, Pathan A W, Lokhande M P, Sarode A V and Kumbharkhane A C, *Indian J Pure Appl Phys*, 56 (2018) 346.
14 Havriliak S & Negami S, *J Poly Sci Part C: Polymer Symposia*, 14 (1966) 99.
15 Deshmukh A R & Kumbharkhane A C, *Indian J Phys*, 96 (2022) 1.
16 Kaatze U, Pottel R & Schumacher A, *J Phys Chem*, 96 (1992) 6017.
17 Navarkhele V V & Bhanarkar M K, *J Mol Phys*, 107 (2009) 1823.
18 Grineva O V & Zhuravlev V I, *J Chem Eng Data*, 41 (1996) 604.
19 Mohan A, Malathi M & Kumbharkhane A C, *J Mol Liq*, 222 (2016) 640.
20 Ingole S A, Deshmukh A R, Shinde R V & Kumbharkhane A C, *J Mol Liq*, 272 (2018) 450.
21 Puranik S M, Kumbharkhane A C & Mehrotra S C, *J Mol Liq*, 59 (1994) 173.
22 Glasstone S, Laidler K J & Eyring H, *The theory of rate processes; the kinetics of chemical reactions, viscosity, diffusion and electrochemical phenomena*, (No 54139) McGraw-Hill Book Company, (1941).
23 Kirkwood J G, *J Chem Phys*, 7 (1939) 911.
24 Luzar A & Stefan J, *J Mol Liq*, 46 (1990) 221.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

WORLD JOURNAL OF PHARMACEUTICAL RESEARCH
Volume 12, Issue 8, 65-70. Conference Article
SJIF Impact Factor 8.084
ISSN 2277– 7105

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

DIELECTRIC RELAXATION STUDY OF AQUEOUS CELLULOSE USING DIELECTRIC SPECTROSCOPY

Shankar H. Saknure[1]*, Ashok C. Kumbharkhane[2]

[1,2]School of Physical Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, India-431606.

Article Received on
05 April 2023,
Revised on 25 April 2023,
Accepted on 15 May 2023
DOI: 10.20959/wjpr20238-28146

***Corresponding Author**
Shankar H. Saknure
School of Physical Sciences,
Swami Ramanand Teerth
Marathwada University,
Nanded, India-431606.

ABSTRACT

The complex permittivity spectra of hydroxypropyl methyl cellulose 15 Cps with water were studied by usingthe time domain reflectometry (TDR) and frequency domain technique (LCR) in thefrequency range 20 Hz to 2 MHz and 10 MHz to 30 GHz at 25^0C. Now a days dielectric spectroscopy technique is reliable and widely used for the measurement of complex permittivity. The complex dielectric permittivity $\varepsilon^*(\omega)$, static dielectric constant (ε_0) and relaxation time (τ) have been determined. The complex permittivity spectra for HPMC 15 Cps- water were fitted in the Debye-type model.

KEYWORDS: Complex permittivity spectra, relaxation time, Electrode polarization, TDR.

1. INTRODUCTION

Cellulose is an organic compound belonging to the category of polysaccharides. It is a polymer made up of glucose subunits. Cellulose is a complex carbohydrate consisting of oxygen, carbon and hydrogen. Hydroxypropyl methylcellulose (HPMC) is a cellulose ether in which hydroxyl groups have been substituted with one or more of the three hydroxyl groups found in cellulose ring as shown in fig.1.

NACC Coordinator
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

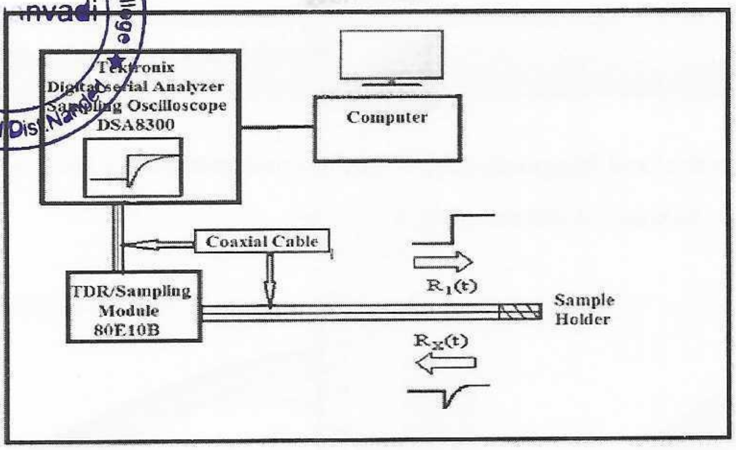

Fig. 2: Block Diagram of Time Domain Reflectometry (TDR).

The addition $[q(t) = R_1(t) + R_2(t)]$ and subtraction $[q(t) = R_1(t) - R_2(t)]$ of these pulses are done in oscilloscope memory. These subtracted and added pulses are transferred to PC for further analysis. The fourier transformation of the pulse and data analysis were done earlier to determine complex permittivity spectra ε*(ω) using non-linear least square fit method. The second method is Agilent E4980A precision LCR meter, which measures capacitance and resistance with a four terminal liquid dielectric test fixture (Agilent 16452A) in the frequency range of 20 Hz to 2 MHz, has been used to examine complex permittivity.[5]

3. RESULT AND DISCUSSION

3.1 Complex permittivity spectra

Frequency dependent complex permittivity spectra of HPMC 15 Cps-Watermixture at different concentrations is shown in fig.3. it is observed that when the concentration of HPMC in the water increases, values of dielectric permittivity (ε′) decreases and the peak of the dielectric loss (ε″) shifts to the lower frequency side.

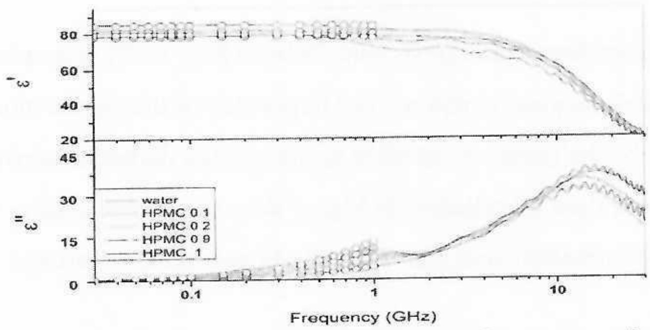

Fig. 3: Complex permittivity spectra for HPMC 15cPs-water mixture at 25^0Cusing TDR.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Table 1: Dielectric relaxation parameters for an aqueous solution of HPMC15 Cps and at 25^{0}C.

Molar(M) conc. of MC (10^{-2})	HPMC 15 Cps 25^{0}C		
	ε_0 (TDR)	ε_0 (LCR)	τ
Water	78.18(1)	78.35	9.94(8)
0.1	84.97(1)	80.04	13.82(7)
0.2	84.70(1)	79.72	15.60(8)
0.3	84.69(9)	78.98	12.67(4)
0.4	82.23(4)	80.16	12.76(18)
0.5	89.98(2)	79.25	18.19(10)
0.6	88.44(3)	78.60	23.99(16)
0.7	85.27(3)	78.64	24.51(17)
0.8	81.06(4)	78.11	22.34(20)
0.9	81.62(2)	77.76	21.65(12)
1	79.50(3)	76.87	28.46(18)

The number in bracket indicates errors obtained by leastsquares fit method *e.g.*, 78.18(1) means 78.18± 0.01

4. CONCLUSION

Studied thedielectric and electrical properties of HPMC with water in the frequency range of 20 Hz to 2 MHz at 25^{0}C. To determine the dielectric parameters, the complex permittivity spectra have been examined and fitted to the Debye model. Low-frequency region electrode polarisation is observed by the LCR method.

ACKNOWLEDGMENT

The financial support from the Department of Science and Technology, New Delhi, is gratefully acknowledged (project no. DST PROJECT- SB/S2/LOP-032/2013). The authors would like to express their gratitude to the Chhatrapati Shahu Maharaja Research, Training, and Human Development Institute (SARTHI) for givingthem the Chief Minister Special Research Fellowship -2021. (CMSRF-2021).

REFERENCES

1. Saknure, S.H., Garad, N.P., Gubre, A.G., Joshi, Y.S. and Kumbharkhane, A.C., Dielectric Relaxation Studies of Cellulose-Water Mixtures Using Time and Frequency Domain Technique. *Indian Journal of Pure & Applied Physics (IJPAP)*, 2023; *61*(01): 27-32.
2. Rachocki A, Markiewicz E & Tritt-Goc J, *Acta Phys Pol-SerA Gen Phys*, 2005; 108: 1.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tg.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Dielectric behaviour of 1, 3-butanediol - 1, 4-dioxane mixtures

*Nitin P. Garad, Shankar H. Saknure, Daiwashala G. Dongre, Ashok C. Kumbharkhane**

School of Physical Sciences, S. R. T. M. University, Nanded - 431606 India

Abstract

The TDR method was used to investigate the complex dielectric permittivity spectra of a mixture of 1,3-butanediol (1,3-BD) and 1,4-dioxane(1,4-DX) across a high-frequency range from 10 MHz to 30 GHz, which showsCole-Davidson type relaxation. The static dielectric constant was used to calculate Kirkwood correlation factor, which were used to study the H-bonding interactions in the mixture.Thedielectric parameters,Bruggeman factor,thermodynamic parameters and excess dielectric properties were also determined.

Keywords:TDR, Kirkwood correlation factor, complex permittivity spectra, Bruggeman factor, Molecular parameters.

1. Introduction

The dielectric permittivity data of the liquid is required to investigate hydrogen bond molecular interactionsas well as the structural rearrangement of molecules in theliquid state [1-5]. Organic alcoholsand liquid diols are extensively utilized in the chemicalindustry for a variety of applications such as reagents, solvents [6-7], or chemical intermediates [8] and exhibit a number of conformational characteristics due to their molecular flexibility [9]. 1,3-butanediol (1,3-BD) is a colorless liquid, and the hydroxyl groups are present at the first and third positions of the carbon chain.A network structure is created in 1,3-BDliquid because of two OH groups [10-11]. Because of the two OH groups, intermolecular interactions between dipoles and hydrogen bonds have a significant impact on the dielectric properties of 1,3-BD compounds. However, as the OH groups get closer together, on one molecule, as in the liquid, the capacity to make H-bond with other molecules reduces [12]. Measurements ofthedielectric permittivity of diols have been the subject of extensive research up to this point [13-14]. Due to its importance in industry and useas a food flavouring agentas well as a co-monomer in specific polyesters, numerous dielectric measurements of 1,3-BD and their solutionshave been performed [15-18].

This article reports the dielectric behaviour of1, 3-BD+1, 4-dioxane (1,4DX) mixtureusing the time domain reflectometry technique (TDR). The dielectric parameters, Bruggeman factor, Kirkwood correlation factor, thermodynamic and excess dielectric parameters werecomputed.

2. Experimental details

2.1. Chemicals

The chemicalspurchased commercially 1,3-BD fromMerck Specialities Private Ltd.and 1,4-DX from SigmaAldrich Chemicals Private Ltd.with 99% purity.

*Corresponding Author(Email: akumbharkhane@yahoo.co.in)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M S)

I.Q.A.C. Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Cha[illegible]vadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

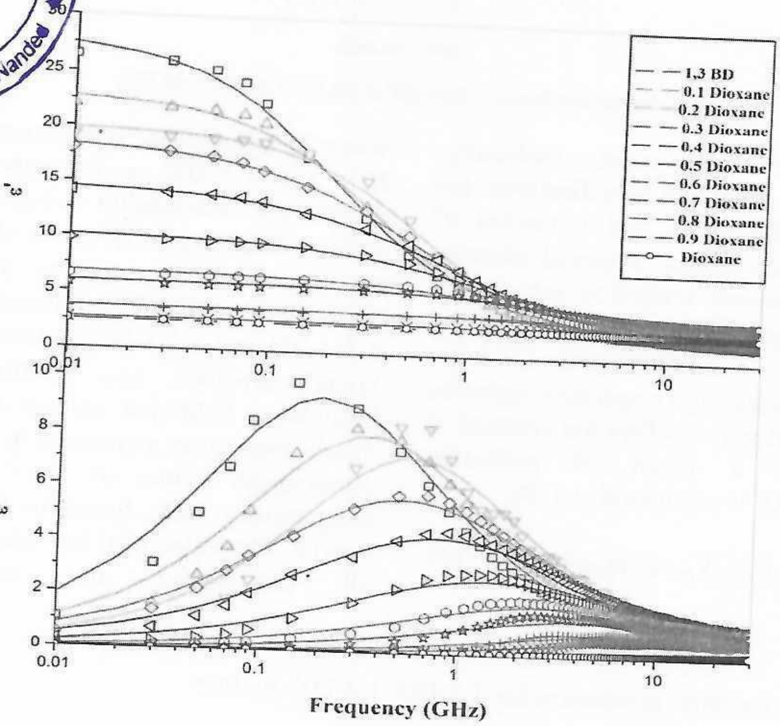

Fig. 2 The complex permittivity spectra (ε' and ε") of 1, 3BD+1,4DX system at 25°C.

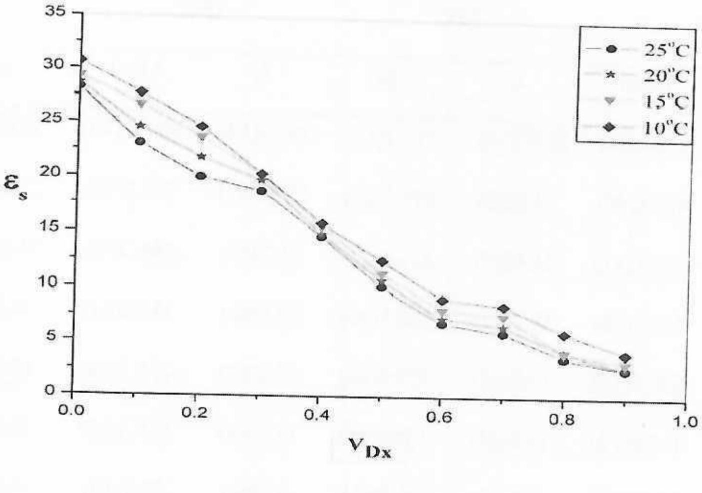

Fig.3 Static dielectric constant vs V_{DX} for the 1,3-BD+1,4DX system at various temperatures

3.1. Relaxation time

Fig. 4 represents the plot of relaxation time (τ) vs $V_{DX}$of the 1,3-BD+1,4-DX mixtures. With an increase in 1,4-DX concentration in 1,3-BD, the τ decreased. 1,4-DX reduces the hydrogen bonds in the 1,3-BD molecule.The change in τwith 1,4-DX concentration isdue to the distribution of hydrogen bonds.The τrelieson functional groups,molecular size,and viscosity of the molecules. With increasing 1,4-DX concentration, the τ of the 1,3-BD-1,4-DX system decreased non-linearly.These decreases in values indicated a change in theorientational polarization configuration andchemical structure of themixture. With therise in temperature, theτ decreased;this is due to increase in effective length of dipoles with rising temperature.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi [illegible]

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

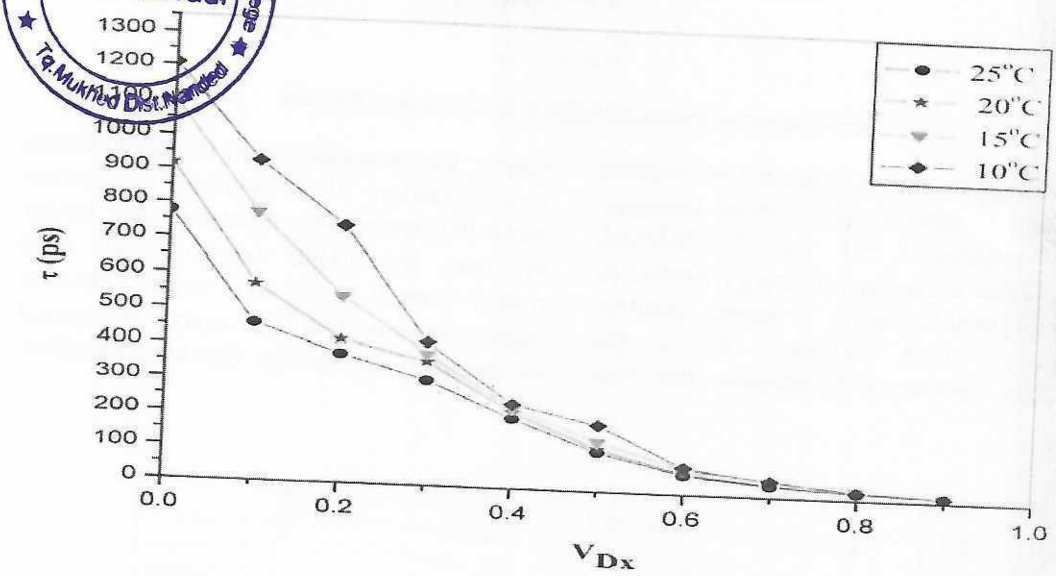

Fig. 4 Relaxation time vs V_{DX} for 1,3-BD+1,4DX system at different temperatures.

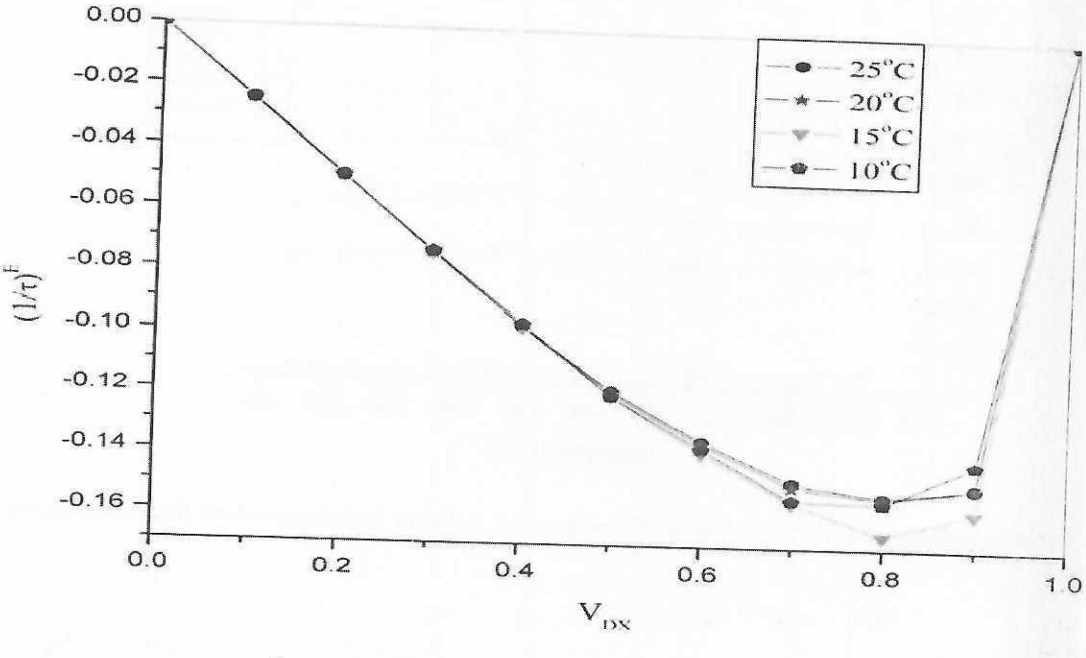

Fig. 5 $(1/\tau)^F$ vs. V_{DX} for the 1,3-BD+1,4DX system at various temperatures.

3.2. Thermodynamic parameters

An Arrhenius plot for the 1,3-BD-1,4-DXmixtures studied is shown in Fig. 6.The slope of Arrhenius plot gives enthalpy of activation(ΔH_t)foreach system. The activation energy,entropy ΔS andenthalpy ΔH were derived using the Eyring rate equation [25].

$$\tau = \frac{h}{kT} exp \frac{\Delta H - T\Delta S}{RT} \qquad (3)$$

Where h = Planck's constant, k = Boltzmann's constant, T = temperature (K), τ= relaxation time, and R = gas constant. Figure 7 shows the activation enthalpy

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

3.3 Kirkwood correlation factor (KCF)

In a liquid, knowledge about dipole alignment is provided by the KCF.The KCF deviation from unity measures the strength of intermolecular hydrogen bonding. The KCF is calculated for liquids using the Kirkwood-Frochlich equation [26].

$$\frac{(\varepsilon_s-\varepsilon_\infty)(2\varepsilon_s+\varepsilon_\infty)}{\varepsilon_s(\varepsilon_\infty+2)^2}=gi\mu^2\frac{4\pi N\rho}{9kTM} \quad (4)$$

(i=1 represents 1,3-BD and i=2 represents 1,4-DX) where, g_i denotes the Kirkwood correlation factor ,T = temperature,ρ = density, k = Boltzmann constant, M = molecular weight, μ= dipole momentand N= Avogadro's number. It is very challenging to interpret the dielectric constant for mixtures of associating compounds, considering the KCF [27]. without assuming anything it is difficult to distinguish between the average KCFg_1 and g_2 from single $\varepsilon_s$value [27]. Luzar proposed theoretical equations applicable to hydrogen-bonded mixtures using the theory of mean field approximation [27-28]. To calculate the average KCF g_1 and g_2 the following equations were used [27-28].

$$g_1=1+Z_{11}\cos\varphi_{11}+Z_{12}\cos\varphi_{12}(\mu_2/\mu_1) \quad (5)$$

$$g_2=1+Z_{21}\cos\varphi_{21}(\mu_1/\mu_2) \quad (6)$$

where the angles of the 1,3-BD and 1,4-DX neighboring dipoles are, respectively, φ11, φ12, and φ21.$Z_{11}=2\langle n_{HB}^{11}\rangle$, $Z_{12}=\langle n_{HB}^{12}\rangle$ and $Z_{21}=\langle n_{HB}^{21}\rangle V_{DX}/1-V_{DX}$represent the average number of H-bondsin between 1,3-BD-1,3-BD, 1,3-BD-1,4-DX, and 1,4- DX-1,3-BDpairs respectively [27-28]. The g_1 and g_2 values depends on V_{DX} in the 1,3-BD+1,4-DX mixtures, as shown inFig 8.Theaverage number of H-bonds $\langle n_{HB}^{11}\rangle$, $\langle n_{HB}^{12}\rangle$ and$\langle n_{HB}^{21}\rangle$ per 1,3-BD molecule werecalculated by using the following relationship [27-28]

$$\langle n_{HB}^{1i}\rangle = n^{1i}\,\omega^{1i}/n_1, \quad (7)$$

Where $\omega^{1i}=1/(1+\alpha^{1i}e^{-\beta E1i})$ represent the bond formation probability of 1,3-BD and 1,4-DX. The $n_1$is the number density of 1,4-DX.α^{1i}represent the ratio in between two statistical subvolumes of the phase space that correspond to the non-H-bonded and H-bonded pairs, the value ofβ isβ = 1/ kT [27]. These H-bonded 11 and 12 pairspossesstwo different energy levels, E^{11} and E^{12}. The $\langle n_{HB}^{11}\rangle$and $\langle n_{HB}^{12}\rangle$depends on the H-bonding pair densitybetween 1,3-BD-1,4-DX n_{12} and 1,3-BD –1,3-BD molecule, i.e. $n_{11}=2n_1-n_{12}$[28]. This can be determined when 1,3-BD –1,3-BD (pair 11) and1,3-BD–1,4-DX(pair 12)was formed [27-28]. Fig. 9 represents the plot between average number of H-bonds between pair11 and 12 vs. V_{DX} The $\langle n_{HB}^{11}\rangle$and $\langle n_{HB}^{12}\rangle$values depend on the V_{DX} in the 1,3-BD–1,4-DX. The parameters taking into consideration while applying Luzar model [27-28] to compute the theoretical values are mentioned in table 2.The theoretical values of ε_s by Luzar model and the experimental values obtained using TDR techniques are compared in Fig. 10and are found to be in good agreement.

The excess dielectric permittivity (ε_s^E) can given as [20]

$$\varepsilon_s^E=(\varepsilon_s)_M-[(\varepsilon_s)_{DX}V_{DX}+(\varepsilon_s)_{BD}(1-V_{Dx})] \quad (8)$$

Figure 11 shows the plot of ε_s^E against the V_{DX}. Negative ε_s^E values indicate that the1,4-DX molecules break the structure of the 1,3-BD as evidenced by the decrease in the dipole moment [20].The minimaof ε_s^E was found to be at around $V_{DX}\approx 0.6$.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College
Chavhanvadi
Tq.Mukhed Dist.Nanded

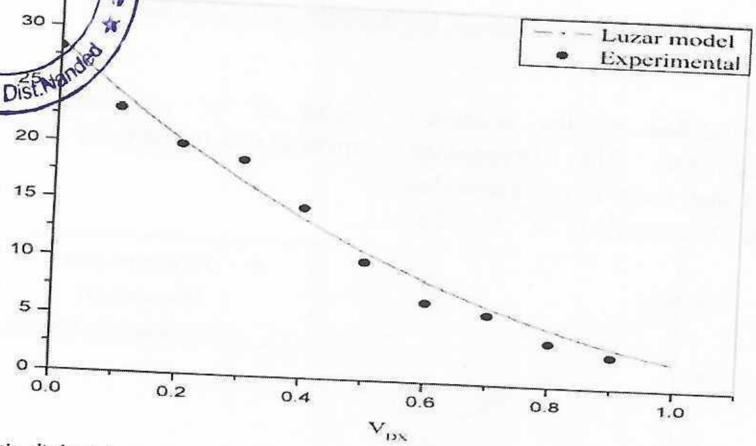

Fig. 10 Static dielectric constant vs . V_{DX} for the 1,3-BD+1,4-DX system at 25°C temperature.

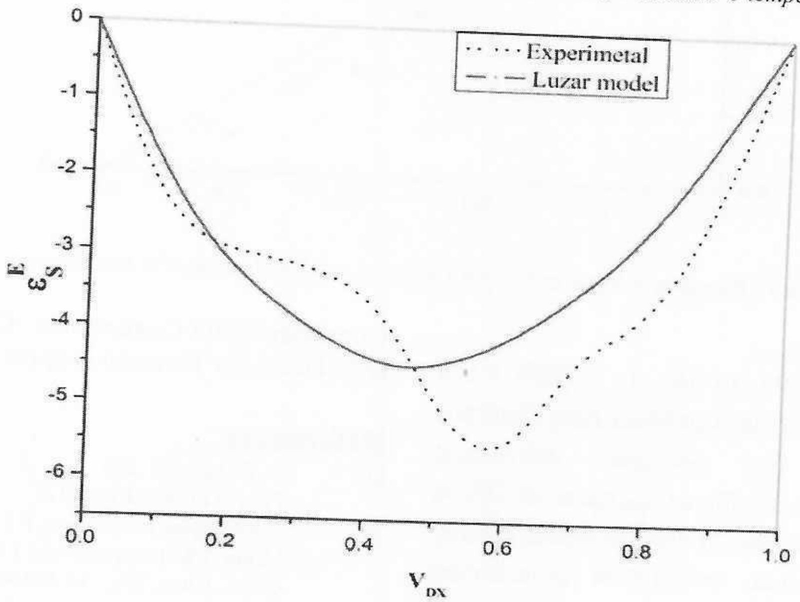

Fig. 11 Excess dielectric permittivity vs. V_{DX} for the 1,3-BD+1,4-DX system.

3.4. Bruggeman dielectric theory

Bruggeman formula is used to find out the relationship between static dielectric permittivity with the V_{DX} is as follow [27]:

$$f_B = \left(\frac{\varepsilon_{sm}-\varepsilon_{DX}}{\varepsilon_{BD}-\varepsilon_{DX}}\right)\left(\frac{\varepsilon_{BD}}{\varepsilon_{sm}}\right)^{1/3} = 1 - V_{DX} \quad (9)$$

Where $f_B$stand for Bruggeman dielectric factor.ε_{BD}, ε_{Dx},andε_{sm} arestatic dielectric constants of 1,3-BD, 1,4-DXand the mixture, respectively. A linear relationship (black line) is predicted by the above equation for a plot of (f_B) vs. (V_{Dx}). Figure 12 shows (red line) that f_B does not follow the Bruggeman equation's prediction that it is linear with V_{DX}. Thereforeto understand the curve's non-linear relationship the Bruggeman formula modified as.

The modified Bruggeman equation is as follows [29]:

$$f_B = \left(\frac{\varepsilon_{sm}-\varepsilon_{Dx}}{\varepsilon_{BD}-\varepsilon_{Dx}}\right)\left(\frac{\varepsilon_{BD}}{\varepsilon_{sm}}\right)^{1/3} = 1-[a-(a-1)V_{Dx}]V_{Dx} \quad (10)$$

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (B

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

[14] M W Sagal J. Chem. Phys. 36 2437 (1962)

[15] A G Gilani and M Ansari J. Chem. Thermodyn. 66 161 (2013)

[16] S S Kadam, K S Kanse, Y S Joshi, D N Rander and A C Kumbharkhane Ind. J. Phys. 92 1367 (2018)

[17] M N Shinde, R B Talware, P G Hudge, Y S Joshi and A C Kumbharkhane Pramana 78 297 (2012)

[18] V I Zhuravlev, T M Usacheva, N V Lifanova and E P Vydrina Russ. J. Gen. Chemi. 78 1189 (2008)

[19] R Buchner and J Barthel Ber. Bunsenges. Phys Chem.101 1509 (1997)

[20] S C Mehrotra, A Kumbharkhane and A Chaudhari Binary polar liquids (Netherlands: Elsevier) 1st Edition (2017)

[21] S Havriliak and S Negami J. Polym. Sci. Part C: Polym. Symp. 14 99 (1966)

[22] D W Davidson and R H Cole J. Chem. Phys. 18 1417 (1950)

[23] A G Gilani, H Ghanadzadeh, K Bahrpaima and A Ranjkesh J. Chem. Thermodyn. 42 967 (2010)

[24] V I Zhuravlev Russ. J. Phys. Chem. A 90 1965 (2016)

[25] S Glasstone, K J Laidler and H Eyring The theory of rate processes; the kinetics of chemical reactions, viscosity, diffusion and electrochemical phenomena (New Yorkand London: McGraw-Hill Book Co., Inc.) (1941)

[26] J G Kirkwood J. Chem. Phys. 7 911 (1939)

[27] N P Garad, S H Saknure, A G Gubre, A C Kumbharkhane, IJPAP1 61(3) 2023

[28] A Luzar and J Stefan J. Mol. Liq. 46 221 (1990)

[29] S M Puranik, A C Kumbharkhane and S C Mehrotra J. Mol. Liq. 59 173 (1994)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Canadian Journal of Physics

Research Article

Dielectric and hydrogen bonding studies of butyronitrile with 1,4-dioxane using a time-domain reflectometry

D.G. Dongre, A.R. Deshmukh, N.P. Garad, A.G. Gubre, S.H. Saknure, and A.C. Kumbharkhane

School of Physical Sciences, S. R. T. M. University, Nanded 431606, Maharashtra, India

Corresponding author: **A.C. Kumbharkhane** (email: akumbharkhane@yahoo.co.in)

Can. J. Phys. Downloaded from cdnsciencepub.com by ASHOK KUMBHARKHANE on 04/22/24
For personal use only.

Abstract

Using time-domain reflectometry (TDR), the complex permittivity of binary mixture of butyronitrile (BTN) and 1,4-dioxane (1,4-DX) at various temperatures and solvent proportions was determined over the frequency range of 10 MHz to 30 GHz. The complex permittivity spectra (CPS) have been fitted to the Havrilik–Negami equation. The relaxation time (τ) and static dielectric constant (ε_0) have been calculated for each concentration using the least squares fit method. The nonlinear behavior of dielectric parameters suggests a change in the molecular size and intermolecular bonding of BTN–1,4-DX mixtures. Theoretical static dielectric constants (ε_0) have been determined using hydrogen bonded model suggested by Luzar for all solvent proportions and compared with experimental values obtained from TDR.

Key words: time-domain reflrctometry, static dielectric constant, relaxation time, complex permittivity spectra, hydrogen bonded model

1. Introduction

Dielectric properties of binary liquid mixtures as a function of frequency are important for both theoretical and applied studies of liquid structure determination and dynamics. Molecular interactions and processes can be determined from the frequency-dependent dielectric behavior of liquid mixtures. Many techniques, including ultrasonic spectroscopy and the dielectric method, can be used to study molecular dynamics in the liquid system [1–5]. Butyronitrile (BTN) [C_4H_7N] is a chemical compound of cyanide in which hydrogen has been replaced by a propyl group. It is also used in the chemical and pharmaceutical industries. The dielectric parameters for BTN with toluene have been studied and reported earlier by Karthick et al. [6] using FTIR, ^{13}C NMR, and the time-domain reflectometry (TDR) technique, which demonstrates the dielectric characteristics' systematic variation. Several spectroscopic techniques have been used to evaluate the propyl acetate/BTN mixture's refractive index, viscosity, and dielectric constant [7]. Supercooled BTN's dielectric relaxation behavior has been characterized for both bulk samples that were generated by physical vapour deposition and samples that were cooled from the melt [8]. The dynamics of quinoxaline, a triplet state probe, solvation in the glass-forming dipolar liquid BTN close to the glass transition temperature was described by Ito et al. [9]. 1,4-dioxane (1,4-DX) [$C_4H_8O_2$] is a nonpolar solvent and nonhydrogen-bonded liquid with a small electric dipole moment. This heterocyclic ether has four carbon, eight hydrogen, and two oxygen atoms in a ring. Because its oxygen atoms form hydrogen bonds with water, 1,4-DX is hydrophilic and completely miscible in water and most organic solvents [10]. The study of dielectric relaxation and hydrogen bonding between binary mixtures has been studied using 1,4-DX as a solvent [11–15]. Intermolecular (dipole–dipole) interaction and hydrogen bonding in binary mixes may be studied using dielectric analysis. Many studies have used dielectric measurement to describe homogeneous and heterogeneous interactions in binary mixtures [16–22]. However, the structure of the BTN–1,4-DX mixture is complex and forms molecular dimers. Thus far, no further study has been conducted on the BTN–1,4-DX mixture using the TDR method. Therefore, in this work, TDR investigates BTN–1,4-DX mixtures with various solvent proportions. This study provides better values for dielectric parameters because of the large frequency range covered in a single measurement. The results are also compared with the therotical dielectric parameter based on the hydrogen bonding model of Luzar. The Luzar model has been used to estimate the number of molecular dimers in the systems.

2. Materials and experimental method

From S. D. Fine Chem. Ltd., we purchased BTN and 1,4-DX with 99% purity. The solutions were prepared for at different volume fractions of BTN in 1,4-DX. Complex permittivity spectrum (CPS) was obtained using TDR. It includes a Tektronix DSA8300 sampling oscilloscope and 80E10B sampling module with step generator. The data were processed to get CPSs $\varepsilon*(\omega)$ from 10 MHz to 30 GHz using the least squares fit method, as previously described [23, 24].

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanv...

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Fig. 1. Dielectric permittivity (ε') and dielectric loss (ε'') spectra of binary mixtures of butyronitrile (BTN) in 1,4-dioxane (1,4-DX) at 25 C.

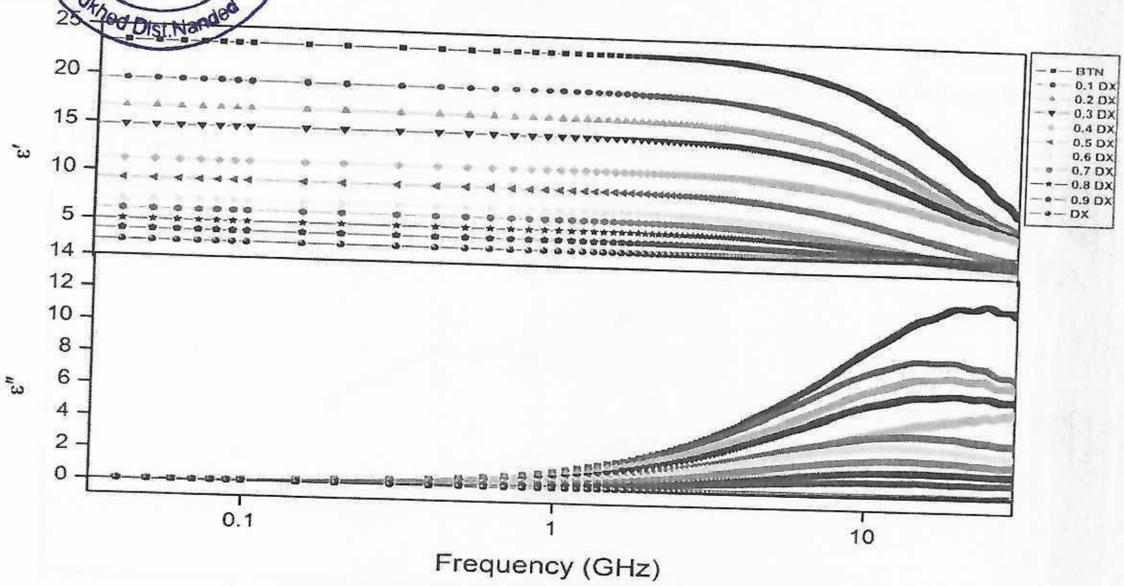

Table 1. Static dielectric constant (ε_0) and relaxation time (τ in ps) for butyronitrile–1,4-dioxane mixtures.

V_{DX}	25 C		20 C		15 C		10 C	
	(ε_0)	(τ)	(ε_0)	(τ)	(ε_0)	(τ)	(ε_0)	(τ)
0.0	23.67(1)	8.40(2)	24.90(1)	8.83(2)	25.81(1)	9.32(2)	27.80(1)	9.85(3)
0.1	19.53(2)	9.88(5)	20.40(1)	10.40(3)	21.91(3)	10.71(1)	23.30(4)	10.97(1)
0.2	16.76(1)	10.01(7)	17.28(1)	10.83(4)	18.25(1)	11.30(4)	21.75(2)	11.59(6)
0.3	14.87(3)	10.28(1)	15.56(2)	10.84(2)	16.83(4)	11.50(4)	19.62(3)	11.78(1)
0.4	11.24(4)	11.76(3)	12.33(5)	12.12(3)	14.89(4)	13.01(2)	17.95(1)	13.21(2)
0.5	9.31(4)	13.24(3)	11.12(4)	13.40(2)	11.29(4)	14.53(3)	12.89(3)	14.64(2)
0.6	7.21(1)	16.49(9)	9.30(3)	16.52(1)	9.52(2)	16.61(1)	10.98(5)	16.89(1)
0.7	6.17(2)	13.32(4)	7.52(3)	13.38(4)	7.86(1)	13.69(9)	9.49(1)	12.90(1)
0.8	5.04(1)	12.41(3)	6.58(1)	12.68(7)	7.03(1)	13.21(8)	7.88(1)	13.41(1)
0.9	3.94(1)	11.33(7)	4.16(3)	12.28(3)	4.64(1)	12.40(4)	6.26(1)	12.70(1)
*1.0	2.50(3)	3.95(1)	2.52(1)	4.01(3)	2.53(2)	4.23(3)	2.55(1)	4.45(1)

Note: Numbers in brackets show errors in the corresponding value. For example, 23.67 (1) means 23.67 ± 0.01. *Reported in ref. [11]. BTN, butyronitrile; 1,4-DX, 1,4-dioxane.

3. Results and discussions

3.1. Dielectric permittivity (ε') and dielectric loss (ε'') spectra

Figure 1 shows the plot of dielectric permittivity (ε') and dielectric loss (ε'') spectra of BTN binary mixtures in 1,4-DX as a function of frequency. It shows that when the solvent proportion of 1,4-DX in BTN increases, the values of ε' decrease. As frequency increases, the resonance of permanent electric dipoles decreases, which results in a decrease in ε' at high frequencies [25]. As the solvent proportion of 1,4-DX increases, the value of ε'' decreases. For pure BTN, the loss peak is found at or around 30 GHz. This shift in the ε'' peak might indicate that the addition of 1,4-DX to BTN changed the molecular geometry. Using the least squares fit method, the experimental CPS has been fitted to the Havrilik–Negami equation to determine the dielectric relaxation parameters [26].

$$\varepsilon^* = \varepsilon_\infty + \frac{\varepsilon_0 - \varepsilon_\infty}{\left[1 + (j\omega\tau)^{1-\alpha}\right]^\beta} \quad (1)$$

where ε_0 represents the static dielectric constant, ε_∞ is the high-frequency permittivity, α and β are distribution parameters, and τ is the picoseconds relaxation time. Havriliak–Negami integrates Cole–Cole ($\beta = 1$) [27], Davidson–Cole ($\alpha = 0$) [28], and Debye ($\alpha = 0$, $\beta = 1$) [29] relaxation spectral functions in limiting form. In this study, BTN with 1,4-DX shows Debye-type dispersion [29]. To calculate dielectric relaxation parameters, CPSs were fitted in the Debye-type model using the nonlinear least squares fit method.

The values of dielectric parameters of ε_0 and τ of BTN–1,4-DX mixtures are reported in Table 1. It shows that the val-

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Fig. 4. Plot of static dielectric constant versus V_{DX} for butyronitrile–1,4-dioxane binary mixture at 25 °C.

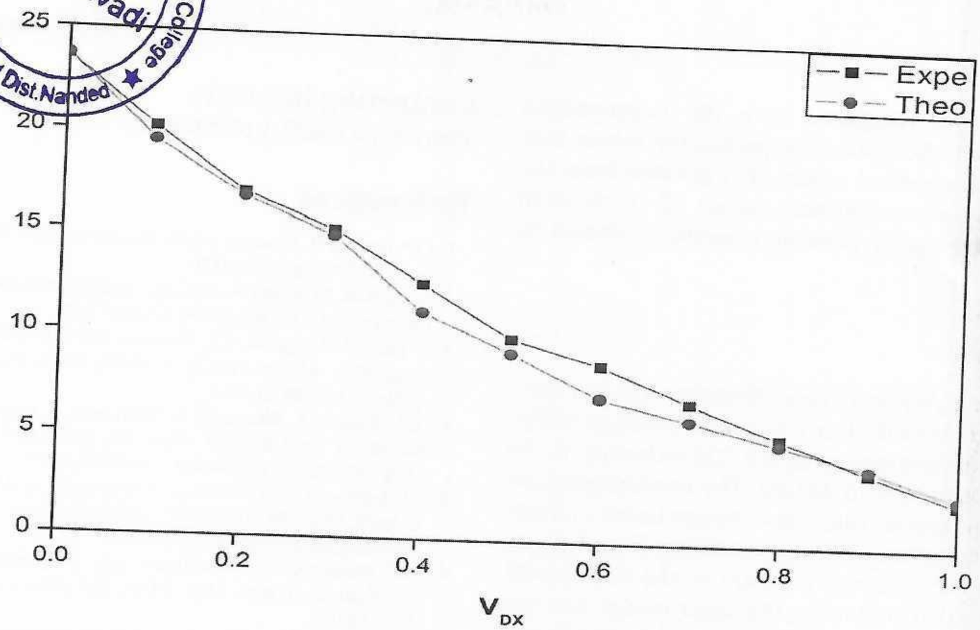

mixtures of BTN–1,4-DX because the mixture's orientation polarization and electric dipole alignment cause the elongated molecular structure to change into a spherical molecular structure, which lowers the dielectric constant [30]. The value of τ increases gradually with an increase in 1,4-DX solvent proportion; it reaches maximum at $V_{DX} = 0.6$, and again, it decreases at higher solvent proportion of 1,4-DX. It is the change in molecular size that affects the relaxation time, as reported earlier [31, 32], which shows that molecule bonding causes a rise in molecular size at high solvent proportion.

3.2. Kirkwood correlation factor ("g")

The Kirkwood correlation factor ("g") is very useful to obtain information about the orientation correlation of dipoles in pure liquids, as explained by the Kirkwood–Froehlich equation as given [33].

$$\frac{(\varepsilon_0 - \varepsilon_\infty)(2\varepsilon_0 + \varepsilon_\infty)}{\varepsilon_0(\varepsilon_\infty + 2)^2} = g\mu^2 \frac{4\pi N\rho}{9kTM} \quad (2)$$

The Kirkwood correlation factor, obtained from the dielectric constant, shows how molecules align. The intermolecular bonding force is measured by g's deviation from unity. Luzar suggested the hydrogen-bonded model, based on the mean-field approximation [34], to calculate average correlation factors g_1 and g_2 from a single ε_0 value.

$$g_1 = 1 + Z_{11}\cos\varphi_{11} + Z_{12}\cos\varphi_{12}\left(\frac{\mu_2}{\mu_1}\right) \quad (3)$$

$$g_2 = 1 + Z_{21}\cos\varphi_{21}\left(\frac{\mu_1}{\mu_2}\right) \quad (4)$$

where $Z_{11} = 2\langle n_{HB}^{11}\rangle$, $Z_{12} = 2\langle n_{HB}^{12}\rangle$, and $Z_{21} = 2\langle n_{HB}^{21}\rangle V_{DX}/(1 - V_{DX})$ are the average number of particles forming hydrogen bonds with BTN–BTN, BTN–1,4-DX, and 1,4-DX–BTN pairs, respectively. The angles between the neighboring dipoles of BTN and 1,4-DX molecules are φ_{11} and φ_{21}. Figure 2 shows the separation of g_1 and g_2 for hydrogen-bond contribution to dipole–dipole correlation in the BTN–1,4-DX mixture. Due to dipole orientation and hetero chemical interaction, g_1 and g_2 values decrease when 1,4-DX solvent proportion increases in BTN. The average number of hydrogen bonds $\langle n_{HB}^{11}\rangle$, $\langle n_{HB}^{12}\rangle$, and $\langle n_{HB}^{21}\rangle$ per BTN molecule for 1_ipairs (i = 1, 2) has been calculated using the following equation [34]:

$$\langle n_{HB}^{1i}\rangle = \frac{n_{1i}}{n_1}\omega_{1i} \quad (5)$$

where $\omega_{1i} = \frac{1}{1+\alpha^{1i}e^{-\beta E^{1i}}}$ gives the possibility of bonding between BTN and 1,4-DX. The 1,4-DX molecules' number density is represented by n_1. $\beta = 1/kT$ and $\alpha 1i$ represent the ratio of the two subvolumes of the phase space. For BTN–1,4-DX, the newly formed nonhydrogen-bonded pairs have energy levels E11 and E12, respectively. The values of ⟨n_HB^11⟩ and ⟨n_HB^12⟩ are determined by the number of hydrogen bonding pairs between the molecules BTN–BTN, BTN–1,4-DX, and BTN. When the pairings BTN–BTN and BTN–1,4-DX are formed, this is possible. It shows how the values of ⟨n_HB^11 ⟩ and ⟨n_HB^12 ⟩ in BTN–1,4-DX combinations are impacted by 1,4-DX. Figure 3 shows the average number of hydrogen bonds between pairings 11 and 12 with the V_{DX}. It shows that the average number of hydrogen bonds in BTN–BTN decreases as the value of V_{DX} increases due to weak interaction in BTN–BTN. However, the average number of hydrogen bonds between BTN–1,4-DX increases as the value of V_{DX} increases. It indicates that there is a stronger interaction between BTN–1,4-DX mixtures. The solvent proportion dependence of the static dielectric constants is computed

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (B...

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

K.S. Kanse, S.D. Chavan, A.C. Kumbharkhane, and S.C. Mehrotra. J. Ind. Chem. Sco. 83, 168 (2006). Available from https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-33644898817&partnerID=40&md5=0a786b41ae77369a631695e102cf7888.

31. A.R. Deshmukh, and A.C. Kumbharkhane. Ind. J. Phys. **96**, 3105 (2022). doi:10.1007/s12648-021-02240-9.

32. D.N. Rander, Y.S. Joshi, K.S. Kanse, and A.C. Kumbharkhane. J. Mol. Liq. **199**, 367 (2014). doi:10.1016/j.molliq.2014.09.037.

33. J.G. Kirkwood. J. Chem. Phy. **7**, 911 (1939). doi:10.1063/1.1750343.

34. A. Luzar. J. Mol. Liq. **46**, 221 (1990). doi:10.1016/0167-7322(90)80056-P.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavanwadi ★ Tq.Mukhed Dist.Nanded

For personal use only.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Canadian Journal of Chemistry

Research Article

High frequency dielectric study on the hydrogen bonding interaction on 1,5-pentanediol + 1,4-dioxane binary mixtures

Nitin P. Garad, Shankar H. Saknure, Daiwashala G. Dongre, and Ashok C. Kumbharkhane

School of Physical Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, Maharashtra 431606, India

Corresponding author: **Ashok C. Kumbharkhane** (email: akumbharkhane@yahoo.co.in)

Abstract

The complex dielectric permittivity spectra (CPS) of a binary mixture of 1,5-pentanediol (1,5-PD) with 1,4-dioxane (1,4-DX) were determined using time-domain reflectometry in the frequency range of 10 MHz to 30 GHz. The experimental CPS data were fitted to the Cole–Davidson equation using a nonlinear least squares fit method to determine the dielectric relaxation parameters. The intermolecular interactions in the binary liquids were studied through the Kirkwood correlation factor, excess parameters, thermodynamic parameters, and Bruggeman's factor.

Key words: dielectric constant, TDR, relaxation time, thermodynamic parameters, Kirkwood correlation factor

1. Introduction

Time-domain reflectometry (TDR) is an experimental method for measuring complex permittivity spectra (CPS) over a wide frequency range. Dielectric analysis of liquid mixtures provides information on interactions, dipole orientations, and molecular dynamics and allows researchers to develop a molecular model by combining experimental evidence with computational techniques.[1–6] Recent research has focused on experimental dielectric relaxation in polyhydric alcohols to understand the importance of hydrogen bond interaction in alcohol.[1–6] Among all the polyhydric alcohols, here we have chosen the 1,5-pentanediol (1,5-PD) because it is used in various industries such as cosmetics, pharmaceuticals, and coatings. Its unique chemical properties make it an ideal ingredient for moisturizers, solvents, and resins. Additionally, 1,5-PD has excellent stability and low toxicity, making it a safe and reliable choice for many applications.[7] Both 1,4-dioxane (1,4-DX) and 1,5-PD are solvents with unique properties. Mixing them can lead to changes in salvation behavior, solubility of different compounds, and overall solvent properties. This can be important in various chemical processes and reactions where the choice of solvent affects the reaction rate, selectivity, and product yield. The choice of 1,4-DX is because it is complete miscible in 1,5-PD. Also, the electric dipole moment of 1,4-DX molecule is very small and it is a nonpolar organic solvent.[8] The 1,4-DX molecule induces intermolecular hydrogen bonding between 1,5-PD molecules by adding 1,4-DX to 1,5-PD it could provide valuable insights into the nature of the hydrogen bonding interactions of 1,5-PD.

The high frequency dielectric study aimed to investigate the changes in the hydrogen bonding interaction between 1,5-PD and 1,4-DX as temperature and concentration varied. The results provide valuable insights into the nature and strength of these interactions under different conditions. The molecular interaction, orientation of electric dipoles, and hydrogen bonding interactions in binary liquids were confirmed through the Kirkwood correlation factor (KCF), excess parameters, thermodynamic parameters, and Bruggeman's factor.

2. Experimental setup

The chemical 1,5-PD was purchased from Merck Specialities Pvt. Ltd. with a purity of 97%, and the chemical 1,4-DX with a purity of 99% was purchased from Sigma Aldrich Chemicals Pvt. Ltd. There were nine binary mixtures prepared in different volume fraction of 1,4-DX and other two were pure solvents. The CPS of the solutions was measured in the 10 MHz to 30 GHz frequency range using the TDR technique. The experimental setup is done accordingly as mentioned in the references.[6,9] The calibration of instrument was done using methanol, ethanol, and water as reference liquids.

3. Results and discussions

3.1. Complex permittivity spectra (CPS)

Figure 1 represents the frequency-dependent CPS of the binary mixture of 1,5-PD and 1,4-DX at 25 °C, which indicates that the dielectric permittivity (ε') decreases with in-

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Table 1. The dielectric parameters (ε_0, τ, and ß) for the pentanediol–dioxane binary mixture.

Vol. frac. of 1,4-DX	25 °C			20 °C		
	ε_0	τ (ps)	ß	ε_0	τ (ps)	ß
0.0	25.97(14)	1099.05(11)	0.811(1)	26.45(14)	1211.25(14)	0.824(3)
0.1	21.75(8)	784.01(9)	0.789(2)	22.48(9)	874.33(10)	0.805(3)
0.2	20.11(7)	564.58(6)	0.776(2)	20.86(7)	682.03(7)	0.783(1)
0.3	15.93(7)	317.19(5)	0.742(2)	17.25(7)	412.60(7)	0.777(3)
0.4	12.71(4)	256.84(2)	0.737(1)	14.08(4)	325.74(3)	0.738(1)
0.5	9.85(3)	162.72(1)	0.699(2)	10.96(4)	198.10(3)	0.721(1)
0.6	7.39(2)	99.95(1)	0.676(1)	7.76(2)	105.51(1)	0.697(1)
0.7	5.41(1)	63.06(1)	0.593(2)	5.57(1)	70.66(1)	0.669(3)
0.8	4.60(2)	32.16(1)	0.638(1)	4.83(2)	41.99(1)	0.653(1)
0.9	2.85(1)	9.41(1)	0.621(1)	3.25(2)	12.59(1)	0.632(2)
1.0	2.50(1)	3.95(1)	0.605(1)	2.52(1)	4.01(1)	0.623(1)
Vol. frac. of 1,4-DX	**15 °C**			**10 °C**		
	ε_0	τ (ps)	ß	ε_0	τ (ps)	ß
0.0	28.31(16)	1366.61(17)	0.833(4)	30.43(19)	1656.24(19)	0.866(5)
0.1	23.10(10)	998.07(13)	0.816(3)	23.55(17)	1050.27(15)	0.829(2)
0.2	21.43(11)	766.92(11)	0.780(2)	22.98(11)	823.81(12)	0.802(1)
0.3	17.69(9)	446.60(5)	0.757(2)	18.50(8)	468.81(7)	0.765(3)
0.4	15.21(7)	377.35(6)	0.769(2)	15.43(5)	387.03(5)	0.744(1)
0.5	11.92(6)	209.45(4)	0.733(3)	12.11(3)	229.72(2)	0.678(2)
0.6	7.99(3)	112.50(1)	0.706(1)	8.98(5)	116.42(2)	0.692(2)
0.7	6.31(1)	75.61(1)	0.687(2)	6.77(2)	86.90(1)	0.669(3)
0.8	5.44(3)	48.32(1)	0.628(3)	5.61(7)	54.17(2)	0.459(2)
0.9	3.69(1)	18.21(1)	0.635(2)	3.91(1)	22.59(1)	0.621(1)
1.0	2.53(1)	4.23(1)	0.653(2)	2.55(1)	4.45(1)	0.641(1)

Note: The bracketed term represents error in last digit (i.e., 25.97(14) means 25.97 ± 0.14 or 1099(11) means 1099 ± 11). 1,4-DX, 1,4-dioxane.

Fig. 2. Bruggeman's factor (f_B) versus V_{Dx} at 25 °C.

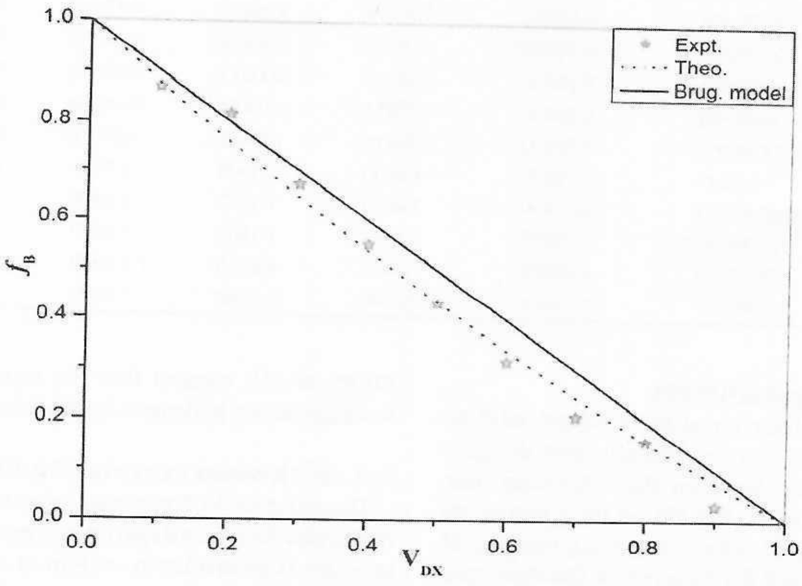

earship, the modified Bruggeman's equation is used.[15]

$$f_B = \left(\frac{\varepsilon_{sm} - \varepsilon_{Dx}}{\varepsilon_{PD} - \varepsilon_{Dx}}\right)\left(\frac{\varepsilon_{PD}}{\varepsilon_{sm}}\right)^{1/3} = 1 - [a - (a - 1)V_{Dx}]V_{Dx} \quad (3)$$

The parameter V_{Dx} is replaced with $(a - (a - 1)\,V_{Dx})$, where "a" is an interaction parameter. The term $a = 1$ indicates that solute and solvent do not interact. The value of "a" is found to be $a = 1.25$ at 25 °C by LSF method, which indicates molecular interaction between solute and solvent.

For personal use only.

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
adi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci.College Chavanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Fig. 4. Excess dielectric parameters versus V_{Dx} for 1,5-pentanediol + 1,4-dioxane binary mixture at 25 °C.

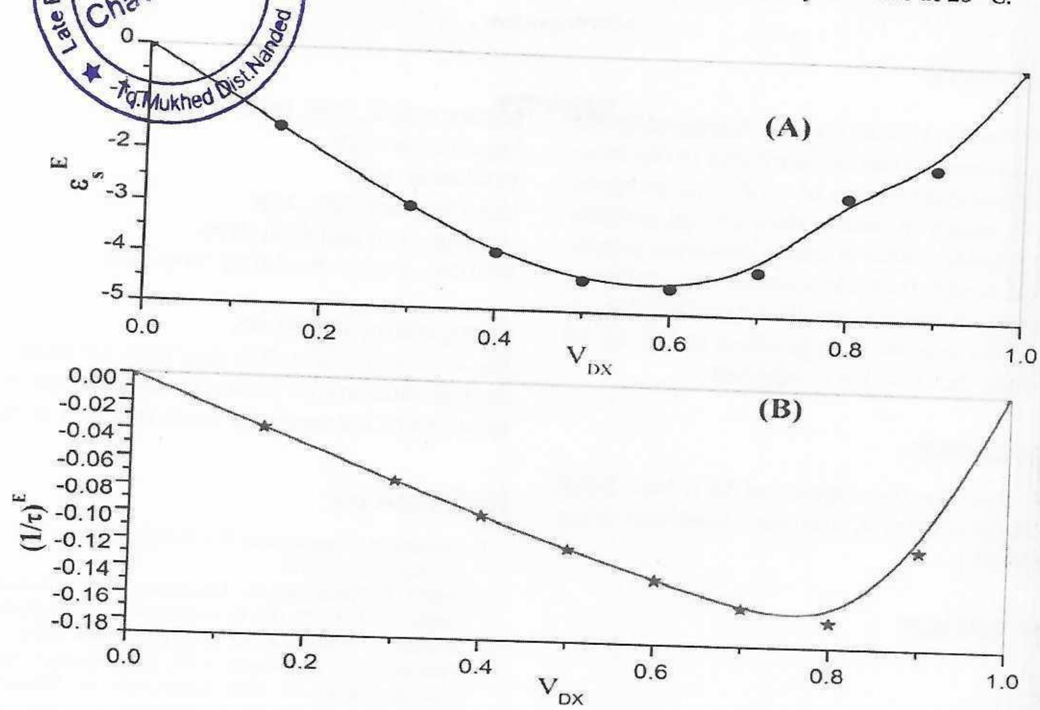

personal use only.

where N = Avogadro's number, g_i = KCF, M = molecular weight, ε_s = static dielectric constant, T = temperature, ε_∞ = permittivity at high frequency, k = Boltzmann constant, μ = dipole moment of the liquid, and ρ = density of the liquid. The density and dipole moment values used in calculating effective KCF for 1,5-PD and 1,4-DX are $\rho_{PD} = 0.994$ g/mL,[18] $\rho_{Dx} = 1.03$ g/mL,[6] and $\mu_{PD} = 2.50$D,[10] $\mu_{DX} = 0.45$D,[19] respectively. The calculated values of effective KCF are reported in Table 2. The values greater than one indicate the parallel orientation of electric dipoles, which is maximum for 1,5-PD ($g^{eff} = 2.55$)[20] and decreases as the concentration of 1,4-DX increases, which will suggest that the orientation of electric dipoles changes from parallel to antiparallel. The effect of temperature was also seen on effective KCF, which suggests that as the temperature decreases, the molecules in the binary mixture align themselves in a more organized and cooperative manner, leading to an increase in the value of g^{eff}.

3.5. Excess dielectric parameters

Excess dielectric parameters such as excess dielectric permittivity (ε_S^E) and excess inverse relaxation time $(1/\tau)^E$ provide information regarding the nature of the interaction of the solute and solvent in the mixture. It also provides information about packing phenomena and formation of multimers in binary systems.[17] These values depend on the structural characteristics, molecular interactions, and molecular geometry of the individual constituent molecules making up the mixture. The excess dielectrics parameters for binary mixture are calculated using the following equations:[17]

$$(6) \quad \varepsilon_s{}^E = (\varepsilon_s)_M - [(\varepsilon_s)_{Dx}V_{Dx} + (\varepsilon_s)_{PD}(1 - V_{Dx})]$$

$$(7) \quad (1/\tau)^E = (1/\tau)_M - [(1/\tau)_{Dx}V_{Dx} + (1/\tau)_{PD}(1 - V_{Dx})]$$

Equation 6 is used to calculate the excess dielectric permittivity. This ε_S^E is plotted against the V_{Dx} in Fig. 4A. The decrease in the total number of effective dipoles in the mixture was indicated by the negative values of ε_S^E.[17] By creating multimer structures, the constituent molecules (1,5-PD and 1,4-DX) reduce the effective dipole moments. The minima of ε_S^E for the system are located at about 0.5–0.6 V_{Dx} and show the production of the more complexes by H-bonding. Equation 4 is used to determine the values of excess inverse relaxation time $(1/\tau)^E$. Figure 4B displays the $(1/\tau)^E$ plotted against the V_{Dx}. This value has the potential to reveal details regarding dynamic molecular interactions. The values of $(1/\tau)^E$ are negative, indicating that the interaction between the solute and solvent produces an electric field that causes the effective dipole to rotate slowly.[21] Around a 0.8 V_{Dx}, the minima of $(1/\tau)^E$ for the system may be found.

4. Conclusion

The CPS of a binary mixture of 1,5-PD and 1,4-DX was studied using the TDR technique in the 10 MHz to 30 GHz frequency range, which provided valuable information about the molecular interactions and dynamics in the mixture. The system shows Cole–Davidson-type dispersion. The temperature-dependent values of the static dielectric constant and relaxation time are reported and provide insights into the overall molecular structure and mobility of the mixture, which can be further correlated with its physical properties and applications. The value of KCF for 1,5-PD is greater than one, which indicates the parallel orientation of electric dipoles, and it will change from parallel to antiparallel as 1,4-DX concentration increases. This change in Kirkwood correlation factors suggests a shift in the molecular ar-

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

PHYSICS AND CHEMISTRY OF LIQUIDS
https://doi.org/10.1080/00319104.2024.2349029

Taylor & Francis
Taylor & Francis Group

Check for updates

Dielectric study of acrylonitrile-1,4-dioxane mixtures using a Time Domain Reflectometry

D.G. Dongre, A.G. Gubre, N.P. Garad, S.H. Saknure and A.C. Kumbharkhane

School of Physical Sciences, S.R.T.M. University Nanded, Nanded, India

ABSTRACT

The frequency-dependent complex permittivity spectra (CPS) of the acrylonitrile (ACRN) and 1,4-dioxane (DX) binary mixture in the range from 10 MHz to 30 GHz were measured using the time domain reflectometry (TDR) technique. Experimentally obtained CPS was fitted into the Debye equation. Dielectric relaxation behaviours depend on the temperature and concentration of binary mixtures. The obtained dielectric parameters, the Kirkwood correlation, and the Bruggeman factor have been discussed to understand the molecular association and hydrogen bonding interactions in the mixture.

ARTICLE HISTORY
Received 6 December 2023
Accepted 15 April 2024

KEYWORDS
Time domain reflectometry; dielectric constant; relaxation time; Debye model; Bruggeman factor

1. Introduction

Dielectric relaxation studies are the best way to look into the molecular and intermolecular interactions between solutes and solvents and between solutes and solutes in a mixture [1]. Scientists are now studying the physicochemical and dielectric relaxation behaviour of mixtures for a number of reasons, such as to learn more about how molecules interact, for industrial uses, and for biological uses [2]. The intermolecular association and dielectric relaxation of nitriles and their mixtures have been studied earlier [3–9]. Nitrile is a polar organic compound that includes a cyano group (—C ≡ N) attached to a carbon atom. Nitriles have a strong permanent dipole moment, so the intermolecular interactions are strong, which can produce associations between the molecules [3]. Acrylonitrile (ACRN) [C_3H_3N] is used in the chemical industry. It is an aprotic nitrile and a polar, non-hydrogen-bonded organic solvent with high dipole moments. The ACRN is used mainly as a monomer to prepare polyacrylonitrile, widely used for the production of rubber, resins, plastics, elastomers, and synthetic fibres, as well as for the production of carbon fibres used in the aviation, defence, and aerospace industries. It is highly flammable and toxic by nature. The physiochemical properties and FTIR studies were applied to find out the intermolecular interactions of a binary liquid mixture of acrylonitrile with chlorobenzene and bromobenzene [10,11]. However, 1,4-dioxane (DX) [$C_4H_8O_2$] is a non-hydrogen bonded liquid treated as a non-polar solvent, having a very small dipole moment and no pair formation takes place between two DX Molecules [12]. Many studies have been conducted to obtain dielectric properties, hydrogen bonding, thermodynamic behaviour, dielectric relaxation, and structural behaviour using DX as a solvent [13–17]. The main objective of this paper is to study the dielectric behaviour of a polar and non-polar molecule i.e. binary mixture of ACRN in DX by using time domain reflectometry (TDR) at various temperatures in the frequency range from 10 MHz to 30 GHz. We used the least squares fit method (LSF) to find the dielectric constant, relaxation time, excess dielectric parameters, and

CONTACT A.C. Kumbharkhane akumbharkhane@yahoo.co.in School of Physical Sciences, S.R.T.M. University Nanded, Nanded 431606, India

© 2024 Informa UK Limited, trading as Taylor & Francis Group

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's Science College Chavanwadi(Ba
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late ... & Sci.College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

Kirkwood correlation factor for ACRN and DX molecules in order to study how the dielectric relaxes and how the molecules interact with each other. The hydrogen bonding behaviour of the ACRN-DX mixture is discussed using the Luzar model.

2. Material and method

ACRN and DX with 99% purity were purchased from S. D. Fine Chem. Ltd. The solutions were prepared at different volume fractions of ACRN in DX. The CPS was studied using the TDR method [18,19]. It consists of a Tektronix digital serial analyser DSA8300 sampling oscilloscope, along with the sampling module 80E10B with step generator unit, which has been used for TDR. The details of the experimental setup and workings of TDR are explained in the references [18,19].

3. Results and discussions

3.1. Complex permittivity spectra

The complex permittivity spectra (CPS) of binary mixtures of ACRN in DX are shown in Figure 1 as a function of frequency. It is observed that the value of dielectric permittivity (ε') decreases with an increase in frequency. This may be due to a decrease in space charge polarisation with frequency. Similarly, it will also decrease with an increase in the concentration of DX. This shift in the (ε") peak can be understood as an indication that the molecular geometry has changed as a result of the addition of DX in ACRN. The experimentally obtained CPS has been fitted into the Havriliak-Negami equation [20].

$$\varepsilon^* = \varepsilon_\infty + \frac{\varepsilon_0 - \varepsilon_\infty}{\left[1 + (j\omega\tau)^{1-\alpha}\right]^{\beta}} \tag{1}$$

where, ε_0, ε_∞, τ, α and β are the fitting parameters. The nonlinear LSF method is used to determine the dielectric relaxation parameters.

3.2. Static dielectric constant (ε_0) and relaxation time (τ)

The obtained values of ε_0 and τ of a binary mixture of ACRN-DX are reported in Table 1. The reported values of ε_0 and τ of the pure ACRN and DX are in good agreement with the earlier work

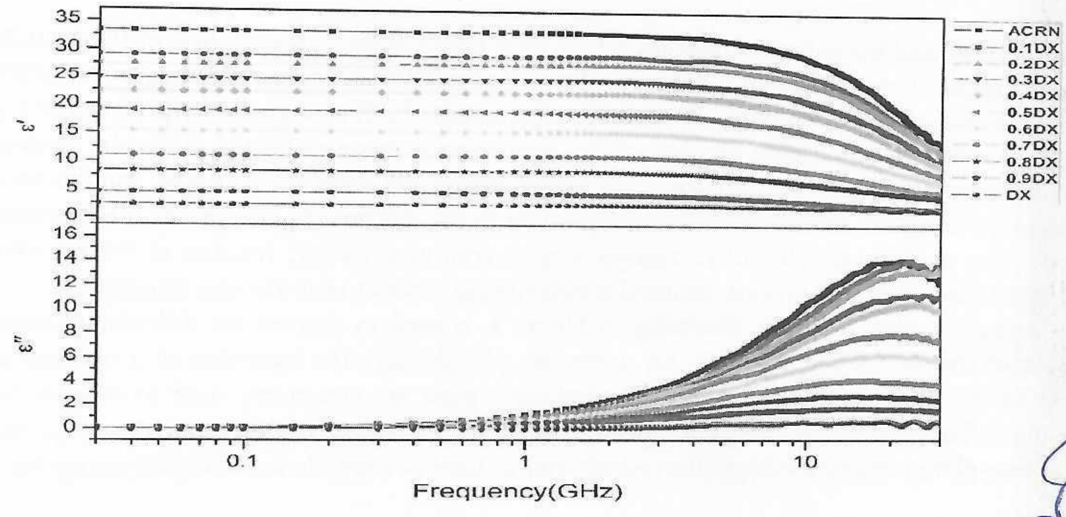

Figure 1. Frequency-dependent CPS for ACRN-DX mixtures at 25°C.

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali) Tq. Mukhed Dist.Nanded
NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

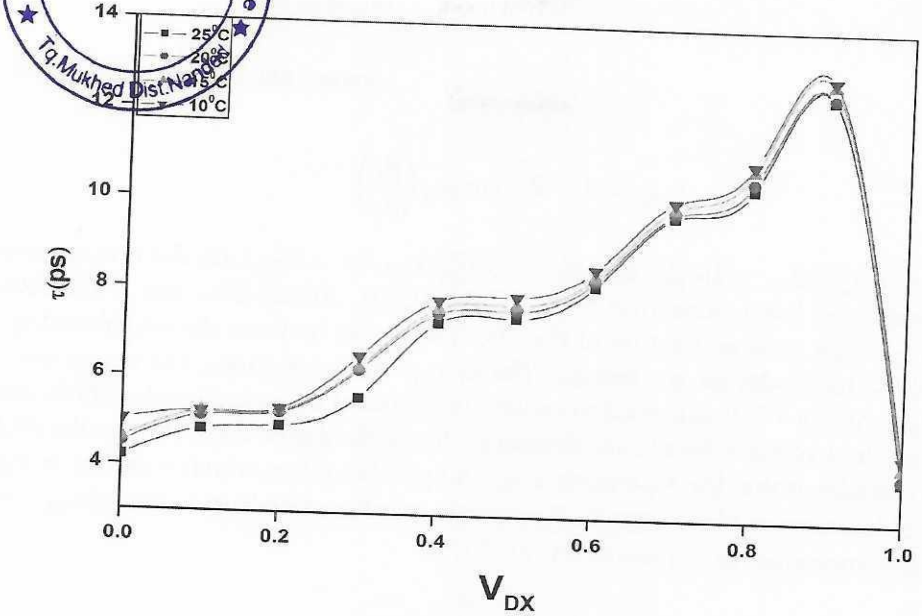

Figure 3. Variation of relaxation time for ACRN-DX mixtures at different temperature values.

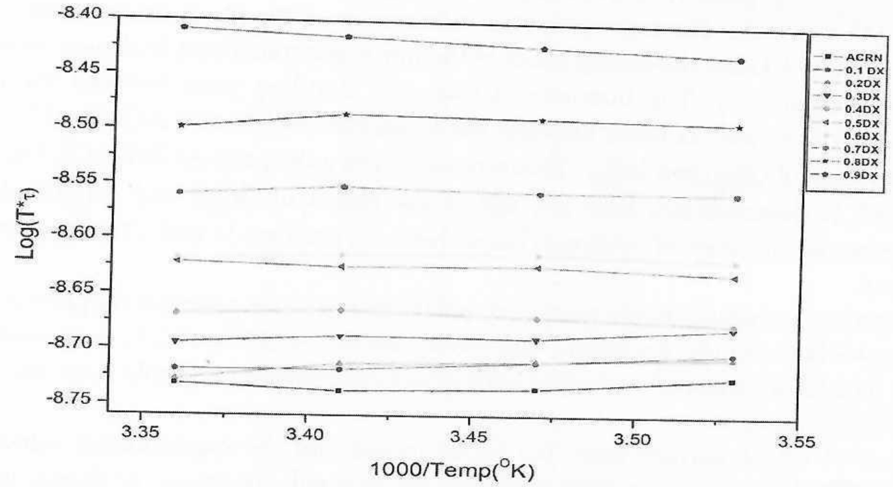

Figure 4. Arrhenius plot of relaxation time for ACRN-DX binary mixtures.

$$\frac{(\varepsilon_0 - \varepsilon_\infty)(2\varepsilon_0 + \varepsilon_\infty)}{\varepsilon_0(\varepsilon_\infty + 2)^2} = g\mu^2 \frac{4\pi N\rho}{9kTM} \quad (2)$$

The collective orientation correlation between molecules can be determined using the Kirkwood correlation factor, which is calculated from the dielectric constant. An indicator of the strength of intermolecular bonding is the deviation of the Kirkwood correlation factor 'g' from unity. Without making any assumptions, it is impossible to determine the average correlation factors g1 and g2 from a single static dielectric constant value. Luzar offered the hydrogen-bonded model, which is based on the theory of the mean field approximation [24], as a solution. Equations 3 and 4 are used to get the correlation factors g1 and g2.

$$g_1 = 1 + Z_{11}\cos\varphi_{11} + Z_{12}\cos\varphi_{12}\left(\frac{\mu_2}{\mu_1}\right) \quad (3)$$

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Bar...
Tq.Mukhed Dist.Nanded

... Coordinator
... Chavhan Arts & Sci College
... (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

... Coordinator
... Chavhan Arts & Sci College
... (Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

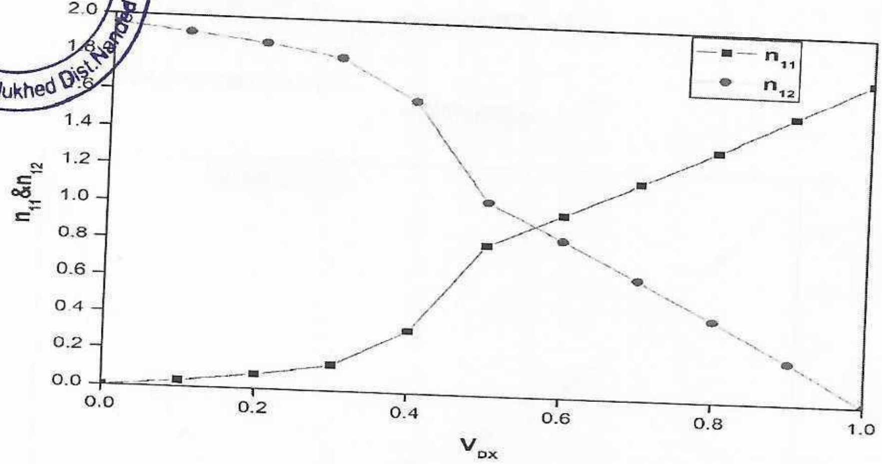

Figure 6. Average number of hydrogen bonds in ACRN-ACRN (pair 11) and ACRN-DX (pair 12) against V_{DX}.

Table 2. Parameters used in the Luzar model to determine the static dielectric constant.

Parameters	ACRN	DX
Dipole moment (μ_1, μ_2)	2.9D	0.96D
Polarizibility (α_1,α_2)(A^{03})	3.11	2.8
Bonding energy (E^{11},E^{12}) (kJ/mol)	−13.3	−18.25
Molecular weight (gm/mol)	53.06	88.11
Density (gm/cm^3)	0.801	1.032

Note: 11-ACRN Pair, 12-ACRN −1,4DX pair

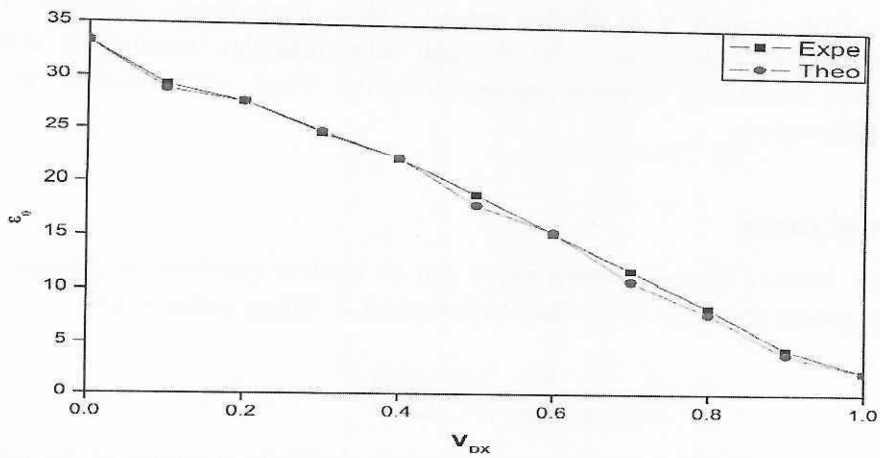

Figure 7. Static dielectric constant of a binary mixture of ACRN-DX vs. V_{DX} at 25°C.

3.4. Excess dielectric parameters

Information on the intermolecular interaction between the binary liquid mixtures can be obtained from the excess dielectric properties. The excess static dielectric permittivity is used to study how hydrogen bonding affects the dielectric characteristics of related mixtures. The following equation [25,26] can be used to calculate the excess dielectric permittivity of ACRN-DX.

$$\varepsilon_0^E = (\varepsilon_0)_M - \left[(\varepsilon_0)_{DX} V_{DX} + (\varepsilon_0)_{ACRN}(1 - V_{DX}\right] \quad (6)$$

where $_{M}$, $_{DX}$, $_{ACRN}$, and V_{DX} represent the mixtures, 1,4-Dioxane, acrylonitrile, and the volume fraction of DX in ACRN respectively. To study the strength and nature of

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Bar: Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Bhimrao Chavhan Arts & Sci College (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College Chavhanwadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

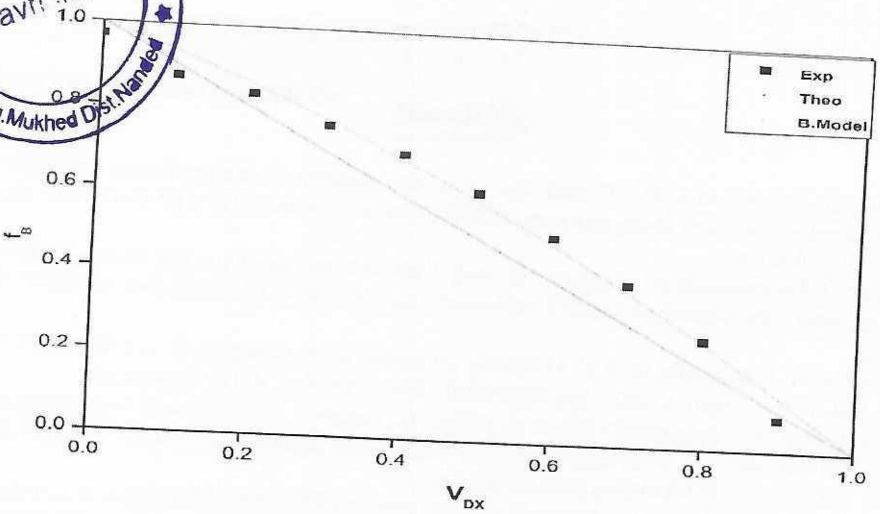

Figure 9. Bruggeman factor for ACRN-DX mixture at 25°C.

between them. The concentration-dependent dielectric parameters can be interpreted by the structure of ACRN and DX molecules based on the hydrogen bonding model as suggested by Luzar.

Acknowledgments

We gratefully recognise the financial assistance provided by DST, New Delhi (Project Number DST PROJECT SB/S2/LOP-032/2013) and the School of Physical Sciences, S.R.T.M.U.Nanded, Maharashtra, for the use of the instrumental facility. Author DGD is thankful to Dr. Babasaheb Ambedkar Research and Training Institute (BARTI), Pune, Maharashtra, for financial assistance in the form of a fellowship.

Disclosure statement

No potential conflict of interest was reported by the author(s).

References

[1] Sengwa RJ, Kaur K, Chaudhary R. Dielectric properties of low molecular weight poly (ethylene glycol) s. Poly Int. 2000 Jun;49(6):599–608. doi: 10.1002/1097-0126(200006)49:6<599:AID-PI425>3.0.CO;2-K
[2] Rahul D, Sankar MG, Chand GP, et al. Studies of physical properties on molecular interactions in binary liquid mixtures of 3-chloroaniline with isomeric butanols at different temperatures. J Mol Liq. 2015 Nov 1;211:386–394. doi: 10.1016/j.molliq.2015.05.039
[3] Mehrotra SC, Kumbharkhane AC, Chaudhari AS. Binary polar liquids. Netherlands: Elsevier; 2017.
[4] Deshmukh SD, Pattebahadur KL, Mohod AG, et al. Structural and dynamics study of polar liquid mixtures by dielectric and FTIR spectroscopic characterizations. J Mol Liq. 2020 Jan 1;297:111819. doi: 10.1016/j.molliq.2019.111819
[5] Schlundt H. On the dielectric constants of pure solvents. J Phys Chem. 2002 May 1;5(7):503–526. doi: 10.1021/j150034a004
[6] Eloranta JK, Kadaba PK. Dielectric relaxation in the mixtures of some nitriles. Trans Faraday Soc. 1970;66:817–823. doi: 10.1039/TF9706600817
[7] Helambe SN, Lokhande MP, Kumbharkhane AC, et al. Dielectric study of aqueous solution of acetonitrile. Pramana J Phys. 1995 May;44(5):405–410. doi: 10.1007/BF02848492
[8] Helambe SN, Chaudhari A, Mehrotra SC. Temperature dependent dielectric study of n-nitriles in methanol using time domain reflectometry. J Mol Liq. 2000 Feb 1;84(2):235–244. doi: 10.1016/S0167-7322(99)00190-7
[9] Helambe SN, Lokhande MP, Kumbharkhane AC, et al. A comparative dielectric relaxation study between hydrogen-and non-hydrogen-bonded liquids: nitriles vs alcohols. Pramana. 1995 Jul;45(1):19–24. doi: 10.1007/BF02848094

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
(Barhali) Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barah
Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOL. 10| ISSUE 1| JAN - FEB 2024

Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY PEER REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

(Book 9)

Chief Editor:

Dr Kalyan Gangarde
Director, Centre of Humanities and Cultural Studies, Kalyan

Issue Editors

Dr Shyamsundar Waghmare
I/C Principal, Sharda Mahavidyalaya (Arts and Science), Parbhani.

Dr Dnyanoba Mundhe
Head, Dept. of English, Sharda Mahavidyalaya (Arts and Science), Parbhani.

Peer Review Panel

Dr V.W. Suryawanshi
Dr V.V. Deshpande
Dr H. D. Shewale,
Dr U. S. Jagtap
Dr S.F. Khadke
Dr N.P. Bawale
Dr R. M. Bhalerao
Dr R. R. Kamble
Dr S. N. Kulkarni
Dr S. R. Khiste
Dr A. B. Panchal
Dr N. V. Singapure
Dr G. J. Pedapalli,
Dr S. K. Pathak
Dr P. B. Mene
Dr D. S. Chavan,
Dr G. B. Margil

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.N.

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies (CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / **Language:** Multi language / **Journal Country/Territory:** India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS).
Subject Categories: Humanities & Cultural Studies

Chief Editor:
Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)
Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)
Co- editors
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Dr. Pandurang Barkale, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai
Dr. Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra
Dr. Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B. College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Dr. Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

Editorial Advisory Board
Aju Mukhopadhyay,
a poet, author and critic, 8 Cheir Lodi Street, Pondicherry, India.
Dr R.T. Bedre,
Principal RSPMS' SPP College, Sirsala, Dist. Beed (MS)
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Head, PG Department of English, M.U. College Udgir, Dist. Latur, Maharashtra, India. Email: smita.lakhotiya@gmail.com
Dr Arvind Nawale
Head, Department of English, Shivaji Mahavidyalaya Udgir, Dist. Latur (Member, BoS in English, Former Member of the Senate, Faculty of Arts, SRTM University, Nanded
Dr Rajiv Kumar,
Associate Professor, Dept. of English, S.K.M University, Dumka, Jharkhand
Dr Kailash Nimbalkar,
Principal, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India. Email: nimbalkar_8@rediffmail.com.
Tsai-ching Yeh
Assistant professor, Department of English, National Taipei University of Technology. (Taivan)
Dr B. N. Gaikwad,
Vice Principal, N.G. Acharya and D.K. Marathe College of Arts, Commerce and Science, Chembur (East), Mumbai-400071
Dr Simon Philip,
Assistant professor, Department of Social Work, Voorhees College, Vellore
Dr Binu Anitha Josheph
Assistant professor, Department of English, Voorhees College, Vellore
Dr Chandrashekhar Kanase
Head, Department of Dramatics, SPP College, Sirsala, Dist Beed (MS)

EDITORIAL BOARD
Dr Mahendra Shinde, Associate Professor and Head, Department of English, N.M. Sailu, Dist. Parbhani, Maharashtra, India.
Dr Ramkishan Bhise, Assistant Professor, SIES Graduate School of Technology, Nerul, Navi Mumbai
Dr Asish Gupta, Asst. Professor, J. H. Govt. P. G. College, Betul MP.

Subscription Rates		
	Annual membership (Individual)	Rs. 1,800 (150 $ for foreigners) (Six Issues)
	Bi-annual Membership	Rs. 3,500 (250 $ for foreigners)
	Institutional annual membership	Rs. 2,200
	Institutional Bi-annual membership	Rs. 4,200

Those interested in making online transactions, the following details may be of use:

Bank Name	Account Name	Account Number	IFSC code
Canara Bank **(Branch: New Marine Lines, Mumbai)**	Centre for Humanities & Cultural Studies	1389101071921	CNRB0001389

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Contents

1. Earliest Naval Hero Of Modern India
Dr. Nandini Katju, ... 7
2. Importance of Sports and Physical Activity for Women
Niranjan Krishanappa Akmar 9
3. Imaginative Fiction Expand Creative Thinking of Children: A Case Study of Paro Anand's Selected Children Books
Mrs. Saroja Prataprao Navtakke 12
4. The Exploration of Locale in Anita Desai's Novel *Fire on the Mountain*
Savita Vikas Gole & Dr. Kailas Nivrutti Bodke 16
5. Urban Sustainability and The Role of Advanced Locality Management: *The Case of Mumbai*
Dr. Rohini Fadte 19
6. The Effect of the Women's Laws on the Social Order
Dr. Anuradha Digambarrao Deshmukh 24
7. The Role of CHATGPT in College Library Services
Dr. Aparna Deshpande 27
8. Depiction of Disabled Characters in Shakespeare's Plays
Dr. Vijaya S. Nandapurkar 29
9. The Relevance and Importance of Library Science in Today's Digitalized World
Dr. Dnyaneshwar Maske 32
10. आंतरविद्याशाखीय संशोधन : एक दृष्टिक्षेप
डॉ.एन.आर.कांबळे 35
11. विशेष गरजा असलेल्या बालकांचा जीवन कौशल्ये विकासासाठीच्या उपक्रमाचा अभ्यास
प्रा. डॉ. फुलारी नंदकिशोर नागेंद्रराव.. 40
12. संत साहित्यातील समता विचार
प्रा.डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्यकाल 42
13. भारतीय महिलांची राजकीय व्यवस्थेतील स्थिती एक अभ्यास
प्रा. डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे 46
14. कोरोना महामारी आणि शिक्षण
डॉ. मारोती वि. तेगमपुरे, रोहिदास शेकू जाधव 49
15. कीर्तनातून चित्रित समाज व संस्कृती
डॉ. प्रणिता प्र. देशपांडे 53
16. प्रशासकीय सुधारणा :भ्रष्टाचारा संदर्भात
डॉ. संतोष गुट्टे 55
17. भारत म्यानमार संबंध: आव्हाने आणि संधी
प्रा. डॉ. वृषाली लक्ष्मीकांत फूके 58

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

18. साहित्य आणि समाज : एक अभ्यास
डॉ. लोंढे वनमाला सोपानराव 62
19. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचे परिणाम: एक – अभ्यास
प्रा. डॉ. मारोती विठ्ठलराव भोसले 66
20. मराठी ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृती
प्रा.डॉ.विनायक जाधव 70
21. महात्मा जोतीराव फुले यांची समता संकल्पना: एक अध्ययन
डॉ.आर. डी. शिंदे 74
22. रशियन माणसांचे स्वभाव दर्शन घडविणारे प्रवासवर्णन : माझा रशियाचा प्रवास
प्रा. डॉ. आर. एस. बडूरे 81
23. गुप्त सांकेतिक भाषा
केशरचंद नारायण राठोड 83
24. साहित्य आणि समाज
दयानंद हणमंतराव कांबळे 87
25. उपनिषदो में बोधकथा का महत्व
प्रा.पाटील अभय सखाराम 90
26. स्वामी विवेकानंद के आधुनिक शिक्षा पर विचार
डॉ. सविता व्ही. रूक्के 93
27. साहित्य, संस्कृति और लोकसाहित्य
प्रा. डॉ. महावीर रामजी हाके 96
28. महाराजा छत्रसाल और राष्ट्रीयता
डॉ. गीता दुबे 100
29. उत्तररामचरितम् में पात्र योजना
डॉ नरोत्तम 102
30. मराठवाड्यातील मध्ययुगीन शेती व्यवस्था : एक आढावा
प्रा.डॉ.देविदास गोविंदराव चव्हाण 106

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

30.

मराठवाड्यातील मध्ययुगीन शेती व्यवस्था : एक आढावा

प्रा.डॉ.देविदास गोविंदराव चव्हाण
इतिहास विभाग प्रमुख
कै.भिमराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय, चव्हाणवाडी, बाऱ्हाळी, ता.मुखेड, जि.नांदेड

मराठवाड्यातील मध्ययुगीन कालखंड मोठ्या धामधुमीचा होता. याच कालखंडातील समाजाचे जगण्याचे काही ठरवलेले केंद्र होते. खेडे, ग्राम, गाव आणि शेती हेच होते. जाती व्यवस्थेचे प्राबल्य, चांगल्या-वाईट प्रथा, परंपरेचे वर्चस्व समग्र वयवस्थेवर दिसून येते. या व्यवस्थेत राजेरजवाड्यांचा फारसा हस्तक्षेप होत नव्हता. बलुतेदारी व्यवस्थेमुळे गाव एक स्वावलंबी घटक म्हणून अस्तित्वात आले होते.[1] स्थितीशिलता हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा स्थायी गुण आहे. हे स्थायित्व केवळ भौतिक स्पंदनाच्या अभावातूनच आलेले नव्हते तर स्वरूपाची मानसिकता तयार होण्यास राजा आणि प्रजा यांचेही संबंध कारणीभूत ठरले.

मध्ययुगीनकाळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापूर्वी राजाचे प्रजेशी असणारे संबंध केवळ शोषणावर[2] आधारीत होते. शेतावरील उत्पन्नाची लूट करण्यासाठी व्यवस्थित अशी संरचना या काळात अस्तित्त्वात आली होती. दिवाणसत्तेच्या माध्यमातून हवालदार,कारकून अशा मंडळी मार्फत राजा आपली सत्ता टिकवून ठेवत असे.

देशसत्ता हा आणखी एक महत्त्वाचा घटक मानला जात होता. गावातले वतनदार अधिकारी रयत आणि बलुतेदारांच्या या सत्तेत समावेश होत असे.[3] तत्कालीन ग्रामव्यवस्थेचा हा असाधारण विशेष होता. सार्वभौम ग्रामसत्तेच्या अंगानेही या घटकाकडे पाहता येईल. खेड्याचे स्वयंभू अस्तित्त्व वर्षानुवर्षे यामुळे अबाधित राहिले. राजसत्तेत बदल झाले तरी देशसत्तेत फारसे बदल होत नसत. धर्मसत्ताही एक महत्त्वाची सत्ता होती. धर्मसत्ता ही जातिसत्ता म्हणूनही अस्तित्वात होती. विशिष्ट जातीच्या वर्चस्वाला अधोरेखित करणारी ही सत्ता अधिक चिवट आणि दृढ अशी होती. उद्योग व्यवसायाचा फारसा विकास मध्ययुगात झाला नसला तरी शेतीवर आधारीत व्यापार-उदिमांच्या अनुषंगाने व्यापारी सत्तेचा उदय मात्र या काळातही आला होताच, या साऱ्या यंत्रणेत हवालदार, मुजूमदार, कामविसदार, कारकून हे राज्याचे अधिकारी म्हणून काम करत.[4] गावापासून कायमचे हक्क घेणारे देशमुख, देसाई, देशपांडे, कुळकर्णी, पाटील असेही लोक असत. वतनदारांचे वर्चस्व हा त्या काळाचा स्थायी विशेष होता. राजाज्ञेनुनसार काम करणारे वतनदार, मिरासदार हे राजा आणि प्रजा यांच्यातील दुवा म्हणून काम करीत.[5] अर्थात हा दुवा प्रामुख्याने आर्थिक संबंधापुरताच मर्यादित होता. त्यामुळे राजा आणि प्रजा यांचे जिव्हाळ्याचे नाते फारसे प्रस्थापित होण्यास विशेष असे कोणतेही कारण नव्हते. त्यामुळे राजा आणि प्रजा यांचा प्रत्यक्ष संबंध फारसा येत नसे.

बलुतेदारी व्यवस्था हा मराठवाड्यातील समाजव्यवस्थेचा असाधारण विशेष मानला जातो. एक स्वयंभू अर्थव्यवस्था म्हणून बलुतेदारीकडे पाहिले जाते. गावातील जातीव्यवस्थेतून व्यक्त होणाऱ्या श्रमविभाजनास अनुसरून वेगवेगळ्या जातीकडून बनवल्या जाणाऱ्या वस्तुंचे, केल्या जाणाऱ्या सेवाकार्याचे व अन्नधान्याचे वितरण विनिमय होणाऱ्या पद्धतीला बलुतेदारी पद्धत असे म्हटले जाते. शिवपूर्वकाळात आणि शिवकाळातही जातीय स्तरीकरणावर आधारीत बलुतेदारी व्यवस्था बळकट स्वरूपात अस्तित्त्वात होती. या बलुतेदारांचे वर्गीकरण सर्वसाधारणपणे कारागिर, व्यावसायिक, सेवक,

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanwadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

धार्मिक सेवा देणारा वर्ग याप्रकारे करता येईल. कारागीर वर्गात कुंभार, चांभार, न्हावी, सुतार, लोहार, धोबी आदींचा समावेश होतो.[6] सेवक वर्गात महार, मांग, दराळ, रामवेशी यांचा समावेश करता येतो.[7] महार वर्गाचे स्थान यात विशेष महत्त्वाचे होते. धार्मिक सेवा करणारे ठाकूर, जंगम, जोशी आदी लोक गावगाड्यात क्रियाशील होते. शेतकरी वर्गाला, जमीनदारांना या वर्गाने सेवा द्यावी आणि त्याबदल्यात शेतकऱ्याने शेतातील मिळणारे चिजवस्तू द्यावेत अशा वस्तू विनिमयाचे स्थायित्व हा बलुतेदारीचा विशेष होता.[8] बलुतेदारांचा व्यवहार हा परंपरेनेच निश्चित केलेला होता. त्याचप्रमाणे सोनार, शिंपी, कोळी, तेली, तांबोळी, गोंधळी अशा बलुतेदारांचे गावातील स्थानही निश्चित होते.[9]

निष्कर्ष :-

1. मध्ययुगीन शेती व्यवस्था ही 12 बलुतेदारांवर आधारीत होती.
2. खेडी ही स्वयंपूर्ण होती.
3. सार्वभौम ग्रामसत्ता अस्तित्वात होती.
4. धर्मसत्ता ही जातीसत्ता म्हणून उदयाला आली.
5. वस्तुविनिमय पद्धत अस्तित्त्वात हाती.

शिफारस :-

1. शासनाने मराठवाड्यातील औद्योगिक क्षेत्रात वाढ करावी.
2. शासनाने कुटीर उद्योगाला चालना देऊन शेतीवरील भार कमी करावे.
3. शेतकऱ्यांना उत्तम व दर्जेदार बी-बियाणे उपलब्ध करून द्यावे.

संदर्भसूची :-

1. परचुरे वि.ना., “श्री शिवछत्रपतींचे चलन”, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 1972, पृ.161
2. कित्ता, पृ.81
3. कुलकर्णी अ.रा.(संपा.), “मराठ्यांचा इतिहास खंड 1”, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1984, पृ.क्र. 321
4. कित्ता, पृ.क्र. 336
5. कित्ता, पृ.क्र. 337
6. आपटे द.वि.(संपा.), “शिवचरित्र”, भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, 1925, पृ.क्र. 159-160
7. कित्ता, पृ.क्र.162
8. कित्ता, पृ.क्र.337
9. केळकर एन.सी.(संपा.), “इंग्लिश रिकॉर्डस् ऑन शिवाजी, खंड-2”, शिवचरित्र कार्यालय, पुणे, 1931, पृ.क्र. 188-189)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOL. 10| ISSUE 1| JAN - FEB 2024

Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY PEER REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

(Book 9)

Chief Editor:

Dr Kalyan Gangarde

Director, Centre of Humanities and Cultural Studies, Kalyan

Issue Editors

Dr Shyamsundar Waghmare

I/C Principal, Sharda Mahavidyalaya (Arts and Science), Parbhani.

Dr Dnyanoba Mundhe

Head, Dept. of English, Sharda Mahavidyalaya (Arts and Science), Parbhani.

Peer Review Panel

Dr V.W. Suryawanshi
Dr V.V. Deshpande
Dr H. D. Shewale,
Dr U. S. Jagtap
Dr S.F. Khadke
Dr N.P. Bawale

Dr R. M. Bhalerao
Dr R. R. Kamble
Dr S. N. Kulkarni
Dr S. R. Khiste
Dr A. B. Panchal
Dr N. V. Singapure

Dr G. J. Pedapalli,
Dr S. K. Pathak
Dr P. B. Mene
Dr D. S. Chavan,
Dr G. B. Margil

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's &
Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies (CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / **Language:** Multi language / **Journal Country/Territory:** India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS).
Subject Categories: Humanities & Cultural Studies

Chief Editor:
Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)
Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)
Co- editors
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Dr. Pandurang Barkale, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai
Dr. Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra
Dr. Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B. College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Dr. Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

Editorial Advisory Board

Aju Mukhopadhyay,
a poet, author and critic, 8 Cheir Lodi Street, Pondicherry, India.
Dr R.T. Bedre,
Principal RSPMS' SPP College, Sirsala, Dist. Beed (MS)
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Head, PG Department of English, M.U. College Udgir, Dist. Latur, Maharashtra, India. Email: smita.lakhotiya@gmail.com
Dr Arvind Nawale
Head, Department of English, Shivaji Mahavidyalaya Udgir, Dist. Latur (Member, BoS in English, Former Member of the Senate, Faculty of Arts, SRTM University, Nanded
Dr Rajiv Kumar,
Associate Professor, Dept. of English, S.K.M University, Dumka, Jharkhand
Dr Kailash Nimbalkar,
Principal, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India. Email: nimbalkar_8@rediffmail.com.
Tsai-ching Yeh
Assistant professor, Department of English, National Taipei University of Technology. (Taivan)
Dr B. N. Gaikwad,
Vice Principal, N.G. Acharya and D.K. Marathe College of Arts, Commerce and Science, Chembur (East), Mumbai-400071
Dr Simon Philip,
Assistant professor, Department of Social Work, Voorhees College, Vellore
Dr Binu Anitha Josheph
Assistant professor, Department of English, Voorhees College, Vellore
Dr Chandrashekhar Kanase
Head, Department of Dramatics, SPP College, Sirsala, Dist Beed (MS)

EDITORIAL BOARD

Dr Mahendra Shinde, Associate Professor and Head, Department of English, N.M. Sailu, Dist. Parbhani, Maharashtra, India.
Dr Ramkishan Bhise, Assistant Professor, SIES Graduate School of Technology, Nerul, Navi Mumbai
Dr Asish Gupta, Asst. Professor, J. H. Govt. P. G. College, Betul MP.

Subscription Rates		
	Annual membership (Individual)	Rs. 1,800 (150 $ for foreigners) (Six Issues)
	Bi-annual Membership	Rs. 3,500 (250 $ for foreigners)
	Institutional annual membership	Rs. 2,200
	Institutional Bi-annual membership	Rs. 4,200

Those interested in making online transactions, the following details may be of use:

Bank Name	Account Name	Account Number	IFSC code
Canara Bank **(Branch: New Marine Lines, Mumbai)**	Centre for Humanities & Cultural Studies	1389101071921	CNRB0001389

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

Contents

1. Earliest Naval Hero Of Modern India
   Dr. Nandini Katju, ... 7
2. Importance of Sports and Physical Activity for Women
   Niranjan Krishanappa Akmar 9
3. Imaginative Fiction Expand Creative Thinking of Children: A Case Study of Paro Anand's Selected Children Books
   Mrs. Saroja Prataprao Navtakke 12
4. The Exploration of Locale in Anita Desai's Novel *Fire on the Mountain*
   Savita Vikas Gole & Dr. Kailas Nivrutti Bodke 16
5. Urban Sustainability and The Role of Advanced Locality Management: *The Case of Mumbai*
   Dr. Rohini Fadte 19
6. The Effect of the Women's Laws on the Social Order
   Dr. Anuradha Digambarrao Deshmukh 24
7. The Role of CHATGPT in College Library Services
   Dr. Aparna Deshpande 27
8. Depiction of Disabled Characters in Shakespeare's Plays
   Dr. Vijaya S. Nandapurkar 29
9. The Relevance and Importance of Library Science in Today's Digitalized World
   Dr. Dnyaneshwar Maske 32
10. आंतरविद्याशाखीय संशोधन : एक दृष्टिक्षेप
    डॉ.एन.आर.कांबळे 35
11. विशेष गरजा असलेल्या बालकांचा जीवन कौशल्ये विकासासाठीच्या उपक्रमाचा अभ्यास
    प्रा. डॉ. फुलारी नंदकिशोर नागेंद्रराव........ 40
12. संत साहित्यातील समता विचार
    प्रा.डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्यकाल........ 42
13. भारतीय महिलांची राजकीय व्यवस्थेतील स्थिती एक अभ्यास
    प्रा. डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे 46
14. कोरोना महामारी आणि शिक्षण
    डॉ. मारोती वि. तेगमपुरे, रोहिदास शेकू जाधव 49
15. कीर्तनातून चित्रित समाज व संस्कृती
    डॉ. प्रणिता प्र. देशपांडे 53
16. प्रशासकीय सुधारणा :भ्रष्टाचारा संदर्भात
    डॉ. संतोष गुट्टे........ 55
17. भारत म्यानमार संबंध: आव्हाने आणि संधी
    प्रा. डॉ. वृषाली लक्ष्मीकांत फूके 58

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

धार्मिक सेवा देणारा वर्ग याप्रकारे करता येईल. कारागीर वर्गात कुंभार, चांभार, न्हावी, सुतार, लोहार, धोबी आदींचा समावेश होतो.[6] सेवकवर्गात महार, मांग, दराळ, रामवेशी यांचा समावेश करता येतो.[7] महार वर्गाचे स्थान यात विशेष महत्त्वाचे होते. धार्मिक सेवा करणारे ठाकूर, जंगम, जोशी आदी लोक गावगाड्यात क्रियाशील होते. शेतकरी वर्गाला, जमीनदारांना या वर्गाने सेवा द्यावी आणि त्याबदल्यात शेतकऱ्याने शेतातील मिळणारे चिजवस्तू द्यावेत अशा वस्तू विनिमयाचे स्थायित्व हा बलुतेदारीचा विशेष होता.[8] बलुतेदारांचा व्यवहार हा परंपरेनेच निश्चित केलेला होता. त्याचप्रमाणे सोनार, शिंपी, कोळी, तेली, तांबोळी, गोंधळी अशा बलुतेदारांचे गावातील स्थानही निश्चित होते.[9]

निष्कर्ष :-

1. मध्ययुगीन शेती व्यवस्था ही 12 बलुतेदारांवर आधारीत होती.
2. खेडी ही स्वयंपूर्ण होती.
3. सार्वभौम ग्रामसत्ता अस्तित्त्वात होती.
4. धर्मसत्ता ही जातीसत्ता म्हणून उदयाला आली.
5. वस्तुविनिमय पद्धत अस्तित्त्वात हाती.

शिफारस :-

1. शासनाने मराठवाड्यातील औद्योगिक क्षेत्रात वाढ करावी.
2. शासनाने कुटीर उद्योगाला चालना देऊन शेतीवरील भार कमी करावे.
3. शेतकऱ्यांना उत्तम व दर्जेदार बी-बियाणे उपलब्ध करून द्यावे.

संदर्भसूची :-

1. परचुरे वि.ना., “श्री शिवछत्रपतींचे चलन”, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 1972, पृ.161
2. कित्ता, पृ.81
3. कुलकर्णी अ.रा.(संपा.), “मराठ्यांचा इतिहास खंड 1”, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1984, पृ.क्र. 321
4. कित्ता, पृ.क्र. 336
5. कित्ता, पृ.क्र. 337
6. आपटे द.वि.(संपा.), “शिवचरित्र”, भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, 1925, पृ.क्र. 159-160
7. कित्ता, पृ.क्र.162
8. कित्ता, पृ.क्र.337
9. केळकर एन.सी.(संपा.), “इंग्लिश रिकॉर्डस् ऑन शिवाजी, खंड-2”, शिवचरित्र कार्यालय, पुणे, 1931, पृ.क्र. 188-189)

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)
Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded

30.

मराठवाड्यातील मध्ययुगीन शेती व्यवस्था : एक आढावा

प्रा.डॉ.देविदास गोविंदराव चव्हाण
इतिहास विभाग प्रमुख
कै.भिमराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय, चव्हाणवाडी, बाऱ्हाळी, ता.मुखेड, जि.नांदेड

Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci. College Chavhanvadi Tq.Mukhed Dist.Nanded

मराठवाड्यातील मध्ययुगीन कालखंड मोठ्या धामधुमीचा होता. याच कालखंडातील समाजाचे जगण्याचे काही ठरवलेले केंद्र होते. खेडे, ग्राम, गाव आणि शेती हेच होते. जाती व्यवस्थेचे प्राबल्य, चांगल्या-वाईट प्रथा, परंपरेचे वर्चस्व समग्र वयवस्थेवर दिसून येते. या व्यवस्थेत राजेरजवाड्यांचा फारसा हस्तक्षेप होत नव्हता. बलुतेदारी व्यवस्थेमुळे गाव एक स्वावलंबी घटक म्हणून अस्तित्वात आले होते.[1] स्थितीशिलता हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा स्थायी गुण आहे. हे स्थायित्व केवळ भौतिक स्पंदनाच्या अभावातूनच आलेले नव्हते तर स्वरूपाची मानसिकता तयार होण्यास राजा आणि प्रजा यांचेही संबंध कारणीभूत ठरले.

मध्ययुगीनकाळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापूर्वी राजाचे प्रजेशी असणारे संबंध केवळ शोषणावर[2] आधारीत होते. शेतावरील उत्पन्नाची लूट करण्यासाठी व्यवस्थित अशी संरचना या काळात अस्तित्त्वात आली होती. दिवाणसत्तेच्या माध्यमातून हवालदार,कारकून अशा मंडळी मार्फत राजा आपली सत्ता टिकवून ठेवत असे.

देशसत्ता हा आणखी एक महत्त्वाचा घटक मानला जात होता. गावातले वतनदार अधिकारी रयत आणि बलुतेदारांच्या या सत्तेत समावेश होत असे.[3] तत्कालीन ग्रामव्यवस्थेचा हा असाधारण विशेष होता. सार्वभौम ग्रामसत्तेच्या अंगानेही या घटकाकडे पाहता येईल. खेड्याचे स्वयंभू अस्तित्त्व वर्षानुवर्षे यामुळे अबाधित राहिले. राजसत्तेत बदल झाले तरी देशसत्तेत फारसे बदल होत नसत. धर्मसत्ताही एक महत्त्वाची सत्ता होती. धर्मसत्त्ता ही जातिसत्ता म्हणूनही अस्तित्त्वात होती. विशिष्ट जातीच्या वर्चस्वाला अधोरेखित करणारी ही सत्ता अधिक चिवट आणि दृढ अशी होती. उद्योग व्यवसायाचा फारसा विकास मध्ययुगात झाला नसला तरी शेतीवर आधारीत व्यापार-उदिमांच्या अनुषंगाने व्यापारी सत्तेचा उदय मात्र या काळातही आला होताच, या साऱ्या यंत्रणेत हवालदार, मुजूमदार, कामविसदार, कारकून हे राज्याचे अधिकारी म्हणून काम करत.[4] गावापासून कायमचे हक्क घेणारे देशमुख, देसाई, देशपांडे, कुळकर्णी, पाटील असेही लोक असत. वतनदारांचे वर्चस्व हा त्या काळाचा स्थायी विशेष होता. राजाज्ञेनुनसार काम करणारे वतनदार, मिरासदार हे राजा आणि प्रजा यांच्यातील दुवा म्हणून काम करीत.[5] अर्थात हा दुवा प्रामुख्याने आर्थिक संबंधापुरताच मर्यादित होता. त्यामुळे राजा आणि प्रजा यांचे जिव्हाळ्याचे नाते फारसे प्रस्थापित होण्यास विशेष असे कोणतेही कारण नव्हते. त्यामुळे राजा आणि प्रजा यांचा प्रत्यक्ष संबंध फारसा येत नसे.

बलुतेदारी व्यवस्था हा मराठवाड्यातील समाजव्यवस्थेचा असाधारण विशेष मानला जातो. एक स्वयंभू अर्थव्यवस्था म्हणून बलुतेदारीकडे पाहिले जाते. गावातील जातीव्यवस्थेतून व्यक्त होणाऱ्या श्रमविभाजनास अनुसरून वेगवेगळ्या जातीकडून बनवल्या जाणाऱ्या वस्तुंचे, केल्या जाणाऱ्या सेवाकार्याचे व अन्नधान्याचे वितरण विनिमय होणाऱ्या पद्धतीला बलुतेदारी पद्धत असे म्हटले जाते. शिवपूर्वकाळात आणि शिवकाळातही जातीय स्तरीकरणावर आधारीत बलुतेदारी व्यवस्था बळकट स्वरूपात अस्तित्त्वात होती. या बलुतेदारांचे वर्गीकरण सर्वसाधारणपणे कारागिर, व्यावसायिक, सेवक,

NACC Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

I.Q.A.C.Coordinator
Late Bhimrao Chavhan Arts & Sci College
Chavhanvadi (Barhali)Tq.Mukhed Dist.Nanded (M.S)

Principal
Late Bhimrao Chavan Art's & Science College Chavanwadi(Barahali)
Tq.Mukhed Dist.Nanded